kerkruimten beleven

Protestantse kerkruimten in Nederland uit de wederopbouwperiode

Gerdien Duijst

Kerkruimten beleven

Protestantse kerkruimten in Nederland uit de wederopbouwperiode

Masterscriptie G.H. Duijst
Vrije Universiteit Amsterdam
Faculteit der Letteren
Architectuurgeschiedenis
augustus 2012

Eerste begeleider: drs. I.B.S. van Koningsbruggen
Tweede begeleider: dr. F.H. Schmidt

gerdienduijst.nl/kerkruimtenbeleven

Zomaar een dak boven wat hoofden,
deur die naar stilte openstaat.
Muren van huid, ramen als ogen
speurend naar hoop en dageraad.
Huis dat een levend lichaam wordt
als wij er binnengaan
om recht voor God te staan.

Huub Oosterhuis
1966

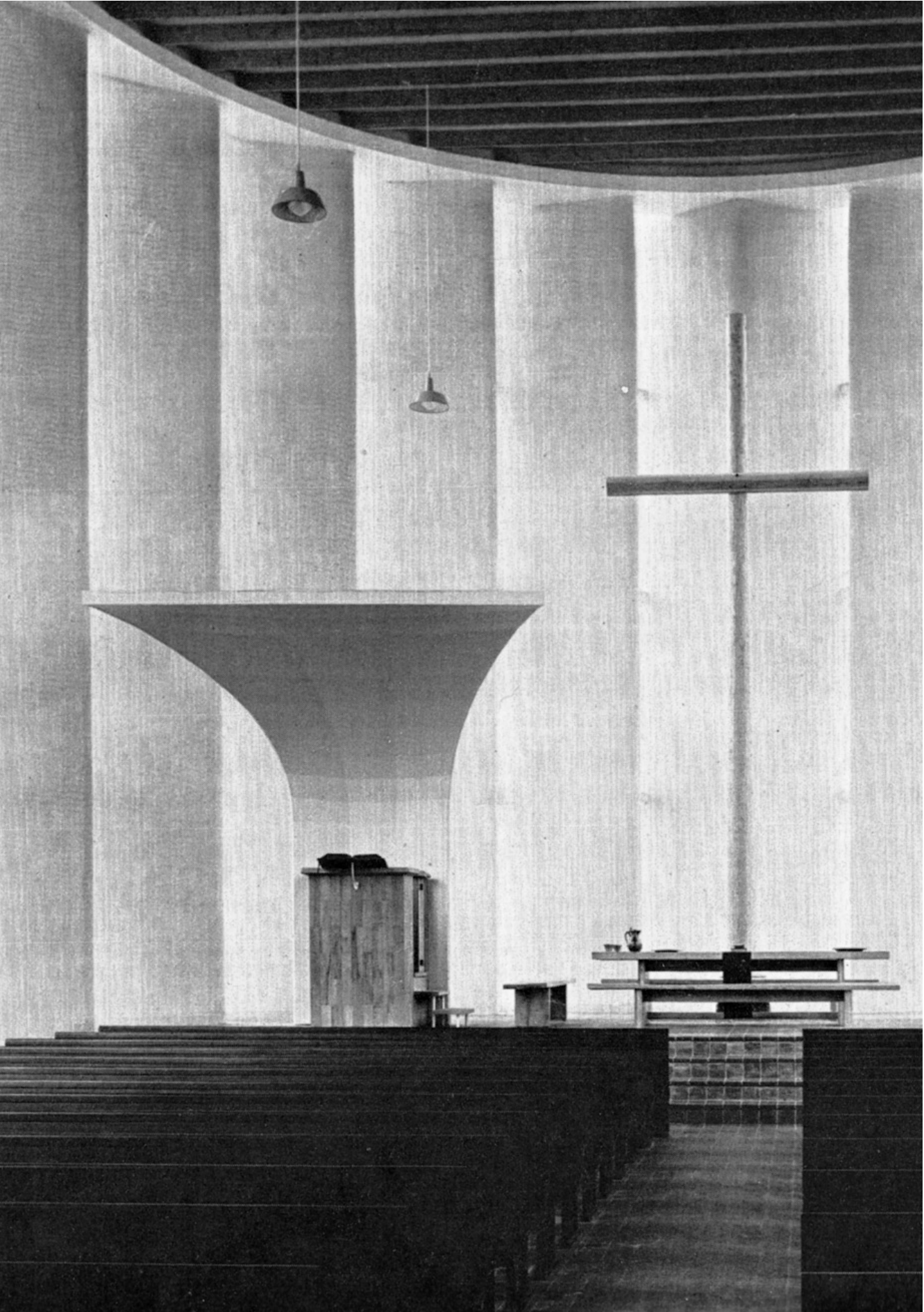

Inhoudsopgave

Inleidend 5
Inhoudsopgave 5
Inleiding 6
Motivering 6
Stand van onderzoek 6
Opbouw 9

1940 - 1965
De tijd van de nieuwe kerken 11
Inleiding 12
Theologen 14
Liturgische Beweging en Van der Leeuw 14
Liturgische vernieuwing in de protestantse kerken 18
Conclusie 21
Tentoonstelling 22
Inleiding 22
Nederlands Nieuwe kerken 22
Ark - 10 jaar kerkbouw 24
Conclusie 25
Architecten 27
K.L. Sijmons 29
J. H. van den Broek 37
F.A. Eschauzier 43

2002 - 2012
Van kerk naar monument 51
Inleiding 52
Jaar van het Religieus Erfgoed 53
Eredienstvaardig 53
Jaarboek voor liturgie-onderzoek 56
Betekenislagen van het kerkgebouw 57
Het kerkgebouw als utopische ruimte 59
De Liturgische Beweging voorbij 61
Synoderapport van de PKN 62
Theoloog: Immink 62
Conclusie 63
Van paradepaard tot stiefkind van de bouwkunst 65
Kerkarchitectuur na 2000 65
Kerkgebouw in het postindustriële landschap 67
Praktijk: BMA 71

Beleving beschrijven 75
Inleiding 76
Beschrijving van beleving 76
Aspect van de geconcipieerde ruimte 76
Aspect van de waargenomen ruimte 78
Aspect van de beleefde ruimte 78
Definitie van beleving van kerkruimte 80
Structuur van de beschrijving 80
Thomaskerk 83
Wezen van de ruimte 87
Zintuigelijke ervaring 89
Sfeer 93
Gereformeerde Kerk Nagele 97
Wezen van de ruimte 101
Zintuigelijke ervaring 103
Sfeer 107
Immanuëlkerk 111
Wezen van de ruimte 111
Zintuigelijke ervaring 117
Sfeer 121

Conclusie en nawoord 122
Conclusie 122
Bevindingen en aanbevelingen 128
Nawoord 130
Literatuurlijst 132
Afbeeldingenlijst 140

Inleiding

Motivering

Kerkruimten beleven. De titel van deze scriptie is in actieve vorm geformuleerd en dat is niet zonder reden. Het beleven van ruimte vraagt om een actieve houding van de toeschouwer. Een religieuze ruimte is een bijzondere en onalledaagse ruimte die een hele eigen beleving kent. Centraal in deze scriptie staat de vraag hoe deze beleving onder woorden gebracht kan worden. Protestantse kerkgebouwen in Nederland uit de wederopbouwperiode vormen het onderwerp van de beleving. Voor de wederopbouwperiode zal de tijdspanne tussen 1940 en 1965 worden aangehouden. In deze periode waren veel nieuwe kerkgebouwen nodig en werd er daarnaast gediscussieerd over een nieuwe vormgeving. Kerken uit deze periode staan dankzij het Jaar van het Religieuze Erfgoed in 2008 opnieuw in de publieke belangstelling. De afgelopen tien jaar zijn veel kerken ten gevolge van de seculariserende samenleving leeg komen te staan, wat de vraag met zich mee heeft gebracht: wat te doen met deze kerken. Na circa vijftig jaar gebruik beginnen deze kerkgebouwen in aanmerking te komen om beschouwd te worden als erfgoed. Er is gekozen om de protestantse wederopbouwkerken te onderzoeken. Daaronder worden kerken geschaard die nu bij de Protestantse Kerk Nederland horen en die van oorsprong Nederlands Hervormd of Gereformeerd waren.

In deze scriptie wordt toegewerkt naar het opstellen van een methode om de beleving van protestante kerkruimten in Nederland uit de wederopbouwperiode te beschrijven. Deze methode is ingebed in een theoretisch kader dat bestaat uit een bestudering van de tijdgeest van geloof, samenleving en architectuur waarin de kerken werden gebouwd en het recente onderzoek naar de beleving en betekenis van kerkruimten door liturgen, theologen, ontwerpers, de synode en erfgoeddeskundigen.

Stand van onderzoek

De beleving van kerkruimte zal in deze scriptie vanuit een architectuurhistorisch oogpunt worden benaderd. Het bleek lastig om met dit onderwerp aan te sluiten op bestaand onderzoek binnen het vakgebied. Daarom is er aansluiting gezocht bij een drietal soorten bronnen die allen schrijven over de beleving van de kerkruimte, maar dat niet als hoofdonderwerp hebben.

Allereerst is er gekeken naar beschouwingen over het protestantse kerkgebouw. Daartoe behoren allereerst overzichtswerken van kerkgebouwen in de wederopbouwperiode. Deze overzichtswerken proberen algemene ontwikkelingen in de naoorlogse protestantse kerkbouw te schetsen en toe te lichten aan de hand van gebouwde voorbeelden. Een ander beschouwend onderzoek is het onderzoek van De Jonge uit 2002. Ook het boek *Het kerkgebouw in het post-industriële landschap* uit 2004 beschouwt vanuit verschillende disciplines het fenomeen kerkgebouw. In de wederopbouwperiode werd ook nagedacht over de kerkruimte door architecten. Zij focusten zich vooral op de manier waarop gebouwd moest worden.

Over het beleven van architectonische ruimte waarin het niet specifiek om religieuze ruimte gaat zijn twee interessante bronnen gevonden: *Architectuur beleven* van hoogleraar Architectuur Rasmussen uit 1983 en *De architectuur van het geluk* van filosoof De Botton.

De derde soort bronnen betreft publicaties

van liturgisch onderzoek naar de beleving van religieuze ruimte.

Overzichtswerken over kerkbouw

In 1957 verschijnt het eerste overzichtswerk van naoorlogse, protestantse kerkbouw. Het boek *Hervormde Kerkbouw na 1945* onder redactie van architect Van Mourik werd uitgegeven door de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlands Hervormde Kerk. In dit boek wordt een dertigtal Hervormde kerken getoond aan de hand van foto's, plattegronden en doorsneden en een korte tekst. Het boek lijkt eerder een catalogus voor kerkbouw te zijn, omdat de tekstuele toelichting zeer summier is.

In *Een hut om in te schuilen* (1964) van Blankesteijn worden eveneens dertig kerken getoond. Opnieuw is de toelichtende tekst kort. De geselecteerde protestantse kerken, zowel Gereformeerd als Hervormd, vormen de architectonische hoogtepunten van de naoorlogse kerkbouw. De afgebeelde kerken worden voorafgegaan door een essays van de theologen Blankesteijn en Overbosch die beiden betrokken waren bij de Van der Leeuwstichting. Dit werk is een publicatie van de studiekring Kerk en Eredienst.

In *Opdat de ruimten meevieren* uit 1982 vat ingenieur Steensma de discussie over de vormgeving van de liturgie samen. Dit boek geeft daarmee een goed overzicht over liturgische en typologische ontwikkeling van het Hervormde kerkgebouw in de twintigste eeuw. Het tweede deel, waarin herinrichtingen van een aantal monumentale kerkgebouwen worden besproken, valt buiten het onderzoeksterrein van deze scriptie.

Ter gelegenheid van het vijftig jarige bestaan van Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlands Hervormde Kerk in 1994 verscheen het boek *Zomaar een dak*. In dit boek geeft de in architectuur geïnteresseerde predikant Ort die tevens commissielid was een overzicht van de Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995. Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste deel wordt een overzicht geschetst van algemene ontwikkelingen in de naoorlogse Hervormde kerkbouw. In dit deel wordt het exterieur en interieur van kerken besproken aan de hand van thema's als de inrichting van de eredienst ruimte, de plaats van het orgel, nevenruimte en kunst. In deel twee worden een aantal geselecteerde kerken in chronologisch volgorde getoond in woord en beeld.

Zomaar een dak biedt een goed overzicht van de thema's die een rol speelden in de kerkbouwdiscussie van na de oorlog. De thematische indeling biedt de lezer veel structuur en houvast in de complexe discussie. De verschillende spelers in het veld worden in samenhang besproken en de veelvuldige bronverwijzingen maakten dit boek erg geschikt als startpunt in het scriptieonderzoek. Ook het beeldende overzicht is van grote kwaliteit, omdat er gekozen is een breed spectrum weer te geven en niet slechts de architectonische hoogtepunten. Alle plattegronden zijn voor deze uitgave opnieuw getekend. De getoonde foto's zijn goed gekozen en doeltreffend. Het fraaie beeldmateriaal maakt de chronologische gerangschikte kerken goed met elkaar vergelijkbaar.

Een van de weinig boeken waarin geschreven wordt over de toekomst van de architectuur van het kerkgebouw is het promotieonderzoek *Kerkarchitectuur na 2000* van bouwkundig ingenieur De Jonge. In dit onderzoek probeert de Jonge in kaart te brengen welke ontwikkelingen op het terrein van cultuur en architectuur de betekenis van het kerkgebouw de afgelopen decennia heeft verandert. Het onderzoek is een samenspel van liturgisch en architectonische onderzoek en resulteert in vijf concrete ontwerpvoorstellen voor de kerk van de toekomst. De waarde van dit promotieonderzoek is dat De Jonge zowel vanuit twee vakgebieden - liturgie en architectuur - naar de betekenis van het kerkgebouw kijkt.

In 2004 verscheen *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap,* een bijzonder boek, omdat er voor het eerst op landelijk niveau en vanuit verschillende disciplines geschreven wordt over het fenomeen kerkgebouw. Het boek is een uitgave van de Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk Nederland. In achttien bijdragen wordt kerkbouw onder andere belicht vanuit de thema's: architectuur, stad, liturgiek, theologie en maatschappij. Het boek beoogt de

rijkdom en complexiteit van het kerkelijk erfgoed in kaart te brengen. Van der Harst schrijft een hoofdstuk over de historie en typologie van protestantse kerken uit de wederopbouwperiode aan de hand van alle theorievorming en discussie tussen theologen en architecten. Daarnaast schrijft architect Baauw over beleving aan de hand van voorbeelden uit zijn ontwerppraktijk. Het laatste thema van het boek betreft de toekomst van het kerkgebouw. Hierin bespreekt onder andere hoogleraar stedenbouw en voorzitter van de Werkgroep Doevendans de betekenis van het kerkgebouw.

Naast overzichten waarin de kerkbouwsituatie in kaart werd gebracht, verschenen er ook opiniestukken van architecten die schreven over hoe een kerk gebouwd zou moeten worden. Twee invloedrijke, schrijvende architecten die zelf ook kerken bouwden waren Van den Broek en Sijmons. Van Sijmons' hand verscheen in 1946 *Protestantsche Kerkbouw,* waarin Sijmons zich bezint op het wezen van het protestantse kerkgebouw. Zowel Sijmons als Van den Broek schreven daarnaast in *Wending* - algemeen christelijke maandblad voor Evangelie en Cultuur - over hun visie op het kerkgebouw.

Architectuur beleven

In deze scriptie staat de beleving van de kerkruimte centraal. Voor de beschrijving van beleving van ruimten is gebruik gemaakt van een tweetal bronnen: *Architectuur beleven* van Rasmussen uit 1983 en *De architectuur van het geluk* van Alain de Botton uit 2008.

Rasmussen was jarenlang hoogleraar architectuur in Kopenhagen en onderwees daar zijn studenten over het beleving van ruimte. Het boek is bedoeld om lezer buiten het vakgebied van de architectuur te vertellen waar architecten zich mee bezighouden. Rasmussen probeert in *Architectuur beleven* onder woorden te brengen hoe men de dingen om zich heen waarneemt. Hij stelt dat bouwkunst meer is dan men aan geveltekeningen, plattegronden en doorsneden kan aflezen. Het is volgens hem onmogelijk om precies te verklaren wat dat is. 'Je moet bouwkunst beleven om haar te begrijpen.'[1] Architectuur is anders dan andere vormen van kunst een gebruikskunst: 'zij vormt ruimte waarin we kunnen leven en schept het raamwerk voor ons bestaan.'[2] Het bijzondere van architectuur is dat zij om mensen heen gevormd wordt, niet alleen om van buitenaf naar te kijken, maar vooral om er in te leven.[3]

In het kader van deze scriptie zijn uit dit boek twee belangrijke lessen getrokken voor de beleving van ruimten. Allereerst dat men zich als bezoeker van een gebouw open en sympathiek moet opstellen, omdat dan ook het gebouw zich zal openen en zijn wezen zal ontsluiten. Een tweede les betrof het inzicht dat schoonheid weinig te maken heeft met 'mooi vinden', maar met het inlevingsvermogen in het wezen van een gebouw in zijn context. Rasmussen trekt de vergelijking met een plantenliefhebber. 'Elke plant kan mooi zijn op de juiste plaats en in het juiste klimaat. De ware liefhebber houdt van alle planten en kan zich inleven in hun wezen en daarom zien of hij geconfronteerd wordt met een harmonische ontwikkeld of mislukt exemplaar. Op deze wijze zouden we architectuur moeten kunnen beleven.'[4]

Filosoof Alain de Botton schreef in *De architectuur van het geluk* dat we door onze omgeving, en dus ook door architectuur, beïnvloed worden.[5] De verwachting van gebouwen is niet alleen dat ze een bepaalde functie vervullen, maar ook dat ze een bepaalde sfeer - bijvoorbeeld die van religiositeit - versterken.[6] Deze sfeer verbindt de toeschouwer met het verleden of is juist een symbool voor de toekomst. Daarnaast vertelt de architectuur van een ruimte over het soort leven dat er het meest geschikt zou zijn. 'Ze vertellen ons over de stemmingen die ze graag bij gebruikers zouden aanmoedigen en versterken. Behalve dat ze ons warm houden en ons praktische ondersteuning bieden, sporen ze ons ook aan een bepaald soort mensen te zijn. Ze spreken over bepaalde ideeën van geluk.'[7] Het serieus

1 *Rasmussen 1983, p. 11*

2 *Rasmussen 1983, p. 12*

3 *Rasmussen 1983, p. 12*

4 *Rasmussen 1983, p. 242*

5 *De Botton 2008, p. 28*

6 *De Botton 2008, p. 69*

7 *De Botton 2008, p. 80*

nemen van architectuur vergt dus inspanning, omdat het aanschouwen de persoonlijke emotie zowel positief als negatief aanspreekt.[8] De Botton stelt zelfs dat veel mooie dingen pas in samenhang met pijn hun waarde krijgen.[9] Het beleven van de schoonheid van een ruimte kan verdrietig maken, want in wezen streven we er niet alleen naar om plekken met schoonheid te bezitten, maar bovenal om er zelf op te lijken.[10]

Religieuze ruimte beleven vanuit het liturgisch onderzoek

Binnen het vakgebied van liturgie is de afgelopen tien jaar geschreven over de beleving van religieuze ruimte. Vooral het *Jaarboek van liturgie-onderzoek* is een goede bron gebleken. Met name het artikel *Betekenislagen van het kerkgebouw*. Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek van Lukken[11] en een artikel van Postma[12] uit 2009 *Het kerkgebouw als utopische ruimte*. 'Katrina', een kerk op theatherfestival Tweetakt waren waardevol voor de beschrijving van de betekenis van de 'religieuze ruimte'. Deze twee artikelen zullen nog uitvoerig ter sprake komen.

Opbouw

Deze scriptie bestaat uit drie delen: '1940 -1965: de tijd van nieuwe kerken', '2002 -2012: van kerk naar monument' en 'Beleving beschrijven'.

In het eerste deel zal de tijdsperiode beschreven worden waarin de nieuwe kerken werden gebouwd. Dit deel is opgesplitst naar een bespreking van de theologische en architectonische opvattingen uit die tijd. Als verbindingsstuk tussen deze twee vakgroepen worden enkele publicaties besproken rondom een tweetal tentoonstellingen die een platform vormden voor zowel theologen en architecten om hun discussies met elkaar en een breed publiek te delen. Drie architecten zullen in het bijzonder worden besproken: Sijmons, Van den Broek en Eschauzier.

In het tweede deel zal worden geinventariseerd hoe er in het laatste decennium is geschreven over de beleving en betekenis van wederopbouwkerken. Centraal hierin staat het Jaar van het Religieus Erfgoed. Voorafgaand en naar aanleiding van dit Jaar werd er door liturgisch vormgevers, de synode, theologen en ontwerpers gepubliceerd. Deze publicaties zullen worden besproken in het licht van het onderwerp van deze scriptie. Ook is er gekeken naar de praktijk van de waardering van kerkruimten.

In het derde deel zal een verbinding worden gelegd tussen de theoretische kaders zoals beschreven in het tweede deel en de aspecten die de architecten, zoals besproken in het eerste deel, van belang achten bij het ontwerpen van de kerkruimte. Hieruit volgt een methodiek voor het beschrijven van de beleving van kerkruimten. Deze methode zal op een drietal casussen worden toegepast: de Thomaskerk te Amsterdam, de Gereformeerde Kerk te Nagele en de Immanuëlkerk te Delft.

Tot slot zullen de conclusies en enkele bevindingen en aanbevelingen worden gepresenteerd.

8 De Botton 2008, p. 28

9 De Botton 2008, p. 28

10 De Botton 2008, p. 168

11 Emeritus hoogleraar Liturgie en sacramentstheologie van de Theologische Faculteit te Tilburg

12 docent Liturgische Studies aan de Protestants Theologische Universiteit te Utrecht

1940 - 1965

De tijd van de nieuwe kerken

1

Inleiding

Na de Tweede Wereldoorlog ontstond een grote vraag naar nieuwe kerkgebouwen. Enerzijds omdat er honderden gebouwen beschadigd of vernietigd waren, anderzijds door de bevolkingsgroei en in geringe mate door kerkscheuringen.[1] In de uitbreidingswijken die verrezen om de woningnood te lenigen, nam het kerkgebouw een dominante plaats in. Elke denominatie (Gereformeerd, Hervormd en Katholiek) wilde door middel van een eigen kerkgebouw aanwezig zijn in de wijk om er de gemeenschapsvorming te bevorderen.[2] Het leverde een kerkbouwexplosie op. Van Meeteren[3] bracht in haar afstudeerinscriptie de kerkbouwactiviteiten in kaart en concludeert dat er in de periode 1940 -1965 circa vijftienhonderd nieuwe kerken gebouwd werden. Op het overzicht van Van Meeteren is te zien dat pas vijf jaar na de oorlog de kerkbouwactiviteiten echt goed van de grond kwamen. Voor die tijd gaf de overheid de prioriteit aan het herstel van infrastructuur en industrie, waren bouwmaterialen schaars en financiële middelen niet voorhanden. De kerkbouwactiviteiten bereikten een hoogtepunt in de jaren zestig. Uit een tweede grafiek blijkt dat protestanten ongeveer evenveel kerken hebben gebouwd als Katholieken. De Gereformeerden bouwden, als een gevolg van de 'Vrijmaking' in 1944, meer nieuwe kerken dan de Hervormden die op hun beurt weer meer oude gebouwen restaureerden.[4]

De vraag naar nieuwe kerkgebouwen ging samen met de behoefte aan nieuwe liturgische én architectonische vormen. Voor de oorlog begon men in Nederland met nadenken over vernieuwing van de liturgie. Deze vernieuwing werd aangejaagd door de Liturgische Beweging, die tot bloei kwam in het begin van de twintigste eeuw.[5] De Liturgische Beweging dacht na over een nieuwe vormgeving van de eredienst in de brede zin van het woord. Er was niet alleen aandacht voor de liturgie, maar ook voor de ruimte waarin de eredienst plaatsvindt.[6]

Al tijdens de oorlog zochten theologen en architecten elkaar op, onder andere in de studiekring *Eeredienst en kerkbouw*, in de hoop dat na de oorlog er ook daadwerkelijk nieuwe kerken gebouwd konden worden.[7] De discussie was nog theoretisch en was gebonden aan de traditie.[8]

Toen er na de oorlog ook daadwerkelijk kerken gebouwd gingen worden, brak er een nieuwe tijd aan. De hoeveelheid kerken die moest worden gebouwd, lijkt de verwachting van de studiekring veruit te overtreffen.[9] De discussie kreeg ook een andere wending. De sfeer van de discussie werd stellig en bevlogen.[10] De traditie was niet meer vanzelfsprekend leidend en de wijkgedachte, de gedachte dat iedere gelovige in de wijk een eigen kerk moet hebben, kwam op. Ook op architectonisch gebied brak na de oor-

1 *Ort 1994, p. 11*
2 *Doevendans 2004 p. 265*
3 *Meeteren 1999*
4 *Meeteren 1999, p. 15 zoals aangehaald door Meijel 2008, p. 6*
5 *Barnard en Post 2008, p. 11*
6 *Rozemond 2005, p. 16*
7 *Boeyinga 1943, p. 13*
8 *Dit blijkt uit de aard van studieontwerpen in Boeyinga 1943*
9 *Jansen spreekt in Boeyinga 1943, pp. 5 -13 zeer voorzichtig de hoop uit dat er na de oorlog een aantal nieuwe kerken gebouwd zullen worden.*
10 *Zie bijvoorbeeld Van Oppen 1948*

log een nieuwe tijd aan. Tussen architecten, die zelf de kerk ook bezochten, werd gediscussieerd over de vraag of de moderne architectuur ook kon worden toegepast op de kerkbouw en over de manier waarop dat moest gebeuren.[11]

Twee landelijke tentoonstellingen boden aanleiding voor theologen en architecten om met elkaar in discussie te gaan en de vraagstukken een brede bekendheid te geven.[12] Uit de tentoonstelling blijkt de maatschappelijke verzuiling. Interessant is dat de discussie over de kerkbouw wel over de te bouwen muren heen werd gevoerd.

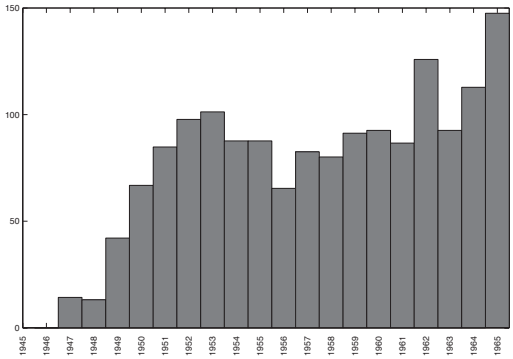

Het aantal nieuw gebouwde kerken in de periode 1945-1965 naar Van Meeteren

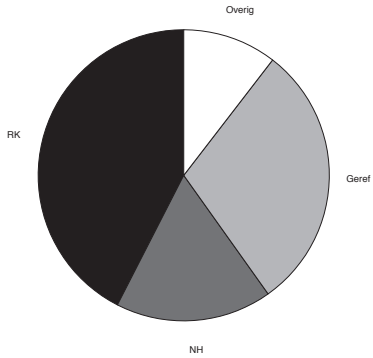

Relatief aandeel in de kerkbouw in de periode 1945-1965 naar geloofsrichting naar Van Meeteren

11 Een voorbeeld hiervan betreft: Van den Broek 1948b

12 Het betreft de tentoonstellingen Nederlands Nieuwe Kerken in 1948 en Ark - 10 jaar kerkbouw uit 1957, zie p. 22 e.v.

Theologen

Liturgische Beweging en Van der Leeuw

Van oudsher was er in de Nederlands Hervormde eredienst meer aandacht voor de preek dan voor de vormgeving van de rest van de dienst.[1] In de Reformatietijd had zich een verschuiving afgetekend waardoor niet langer het altaar, zoals in de rooms Katholieke traditie, maar de preekstoel centraal kwam te staan in de kerkruimte.[2] Door de opkomende leescultuur en de beschikbaarheid van het gedrukte woord was de belangstelling voor bijbeluitleg gegroeid. Predikanten gingen zich toeleggen op bijbeluitleg in de eredienst. Van de toehoorder werd een kritische houding verwacht, omdat hij zelf ook over een bijbel beschikte.[3] Daarmee werd de kerkganger op een actieve manier betrokken bij de preek.

Begin twintigste eeuw verandert de overheersende rol van de prediking door de opkomst van een beweging in de protestantse kerk die zich gaat inzetten voor de vormgeving van de eredienst als één geheel. Deze beweging maakt deel uit van een veel grotere, internationale beweging die in Nederland in zowel de Katholieke als de protestantse kerk ingang vindt en die aangeduid wordt met de Liturgische Beweging[4]. De basis voor deze internationale beweging wordt al in de tweede helft van de negentiende eeuw gelegd.[5] De Franse monnik Prosper Guéranger (1805-1875) wordt genoemd als een belangrijke vertegenwoordiger van een ideaal dat in heel Europa opkomt in de vorm van een beschavingsoffensief.[6] Men wil de arbeidersklasse opvoeden door middel van kennis. Overheden, kerk en de elite ontfermen zich als vaders over het volk en daarmee heeft het offensief een paternalistisch karakter.[7] De opgekomen wetenschappen vormen een belangrijke aanleiding om kennis te ontsluiten en door te geven. Daarvoor worden allerlei genootschappen en tijdschriften opgericht.[8] Op het gebied van kerk en liturgie speelt Guéranger met zijn boek *L'année liturgique* een grote rol in de kennisoverdracht van de liturgiewetenschap.[9]

De Liturgische Beweging start dus in de negentiende eeuw met het creëren van betrokkenheid van de kerkgangers bij de eredienst door het delen van kennis over de liturgie. De echte bloei van de Beweging komt pas in de eerste helft van de twintigste eeuw.[10] Deze periode markeert een breuk met de rationalistische op kennisgerichte cultuur waarvoor de basis door de Verlichting en industrialisatie was gelegd. Volgens liturgiewetenschapper Barnard is de opkomst van de Liturgische Beweging hieruit te verklaren. Dit stelde hij in zijn inaugurele rede[11] aan de Vrije Universiteit te Amsterdam over het vreemde succes van de Liturgische Beweging.[12]

1 *Francken 2009, p. 8*
2 *Francken 2009, p. 9*
3 *Francken 2009, p. 9*
4 *Barnard en Post 2008, p. 14*
5 *Barnard en Post 2008, p. 11*
6 *Barnard en Post 2008, p. 11*
7 *Barnard en Post 2008, p. 11*
8 *Barnard en Post 2008, p. 11*
9 *Guéranger 1920, ongepagineerde gekaderde openingstekst, zoals aangehaald in Barnard en Post 2008, p. 12*
10 *Barnard en Post 2008, p. 14*
11 *Gehouden op 17 juni 2005, Vrije Universiteit te Amsterdam*
12 *De rede werd gepubliceerd in : Barnard 2006, p. 33 - 75*

In deze rede betoogde hij dat de Liturgische Beweging een antwoord is geweest op de periode van de 'moderniteit' die gekenmerkt werd door rationalisme en een vooruitgangsgeloof. Net als het modernisme in de kunst was ook de Liturgische Beweging een tegenreactie op deze cultuur.[13] 'Tegenover een wereldbeeld waarin alles te verklaren moest zijn, vroeg de kerk aandacht voor het heilige en mystieke van God. Zij stelde niet het begrijpen, maar het belijden en aanbidden centraal. Het werd ondersteund door zorgvuldigheid en schoonheid in taal, muziek en bouwkunst. Er kwam een gelaagdheid in de liturgie waarin veel verschillende gelovigen zich konden herkennen.'[14] De Liturgische Beweging waar Barnard over schrijft is complex en gelaagd vanwege haar internationale en kerkgrensoverschrijdend karakter. De Beweging kende verschillende centra binnen zowel de protestantse als Katholieke kerk.[15]

Aan de basis van de protestantse beweging stond de Hervormde dominee J.H. Gerretsen die in 1911 pleitte voor het herstel van het element aanbidding in de eredienst.[16] Gerretsen startte in datzelfde jaar met liturgische diensten in de Kloosterkerk te Den Haag en later, vanaf 1920, in de Duinoordkerk eveneens in Den Haag.[17] Voor deze diensten ontwikkelde Gerretsen een orde van dienst.[18] Vernieuwend aan deze orde was dat onderdelen als votum en groet een vaste bewoording kregen en dat de gemeente actiever deelnam aan de liturgie. De gemeente vervulde als spreekkoor op vaste momenten een reactie of beaming op de woorden van predikant. Daarmee ontstond een dialoog tussen predikant en gemeente volgens een vooraf vastgesteld schema van formuleringen. De liturgische praktijk van de Duinoordkerk in Den Haag zouden een grote invloed hebben op de opvattingen binnen de Liturgische Beweging.[19] In 1921 werd in de Duinoordkerk de Liturgi-

13 Barnard 2006, p. 89
14 Rozemond 2005, p. 16
15 Barnard en Post 2008, p. 14
16 Steensma 1982, p. 11
17 Anon. 2011
18 De Jong 2011
19 De Jong 2005

Gerardus van der Leeuw

Oepke Noordmans

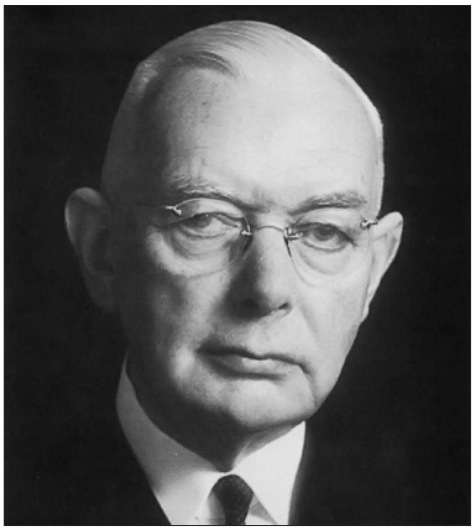

Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink

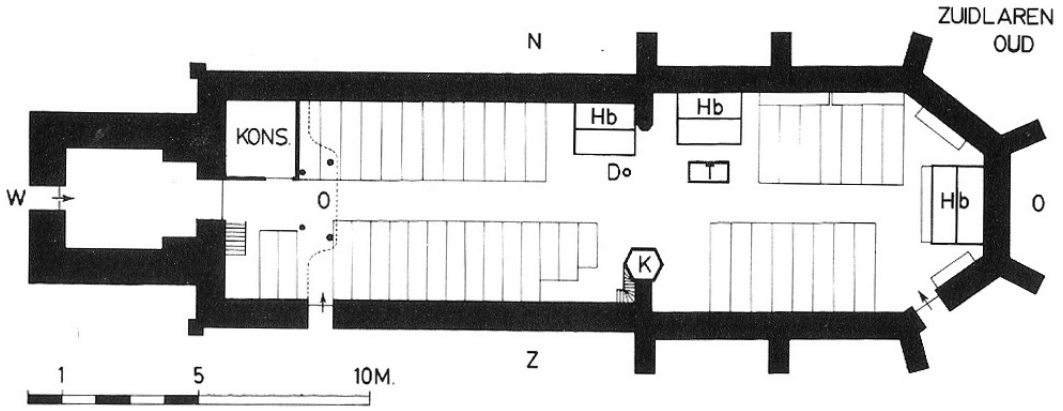

Dorpskerk van Zuidlaren

sche Kring opgericht bestaande uit negen theologen onder leiding van de Groningse hoogleraar godsdienstwetenschappen Gerardus van der Leeuw.[20] In zijn jeugd had Van der Leeuw catechisatielessen gevolgd bij Gerretsen en was geïnspireerd geraakt door diens liturgische opvattingen.[21] Met de Kring kreeg de protestantse beweging voor het eerst gestalte.

Van der Leeuw werd de leidende figuur in de vooroorlogse liturgische beweging. Zijn belangrijkste werk is *Liturgiek* - leer van de eredienst - uit 1940. Van der Leeuw definieert in dit boek liturgie als 'een ambtelijk vastgestelde vorm van het verkeer tusschen God en de Kerk.'[22] De Liturgiek heeft volgens hem als taak 'dezen vorm telkens weer te toetsen aan de grondvorm van dat verkeer: de Vleeschwording des Woords.'[23] Hij vergelijkt de liturgie met een lichaam waarin geen enkel onderdeel op zichzelf kan staan. Het hoofd van dat lichaam is volgens Van der Leeuw de avondmaalstafel, 'het centrum van onzen eeredienst.'[24] In de eredienst vindt er dialoog plaats tussen God en gemeenschap. Van der Leeuw beperkt zich in zijn boek niet tot de theologie van liturgie, maar schrijft ook over de materiële vormgeving ervan. Hij tekent zelfs zijn ideale kerkplattegrond waarin hij de indeling baseert op het uitgangspunt 'dat de gemeente samenkomt om actief deel te nemen in sacrament en prediking.'[25]

De plattegrond van Van der Leeuw wijkt op een aantal punten af van de traditionele protestantse inrichting. Een vergelijking met de plattegrond van de Dorpskerk van Zuidlaren laat dit goed zien. Deze kerk had na de Reformatie een herinrichting ondergaan waarbij oriëntatie van de inrichting gedraaid was van de lengte naar de breedte. De preekstoel was centraal komen te staan in de ruimte en de gelovigen schaarden zich hier rondom. De avondmaalstafel en doopvont bevonden zich in de nabijheid van de preekstoel, maar waren eraan ondergeschikt. Van der Leeuw pleit voor drie grote veranderingen. Allereerst wil hij niet de preekstoel, maar de avondmaalstafel centraal stellen. Daarnaast pleit hij voor een afgebakende plaats voor het liturgische centrum. Van der Leeuw spreekt over het liturgisch centrum als de plek waar de sacramenten worden bediend en waar wordt gepreekt. Dit centrum moet alle concentratie krijgen van de gemeente en moet daarom goed zichtbaar zijn. Van der Leeuw verhoogt het centrum om die reden en ziet het het liefst gesitueerd in een apsis of koor. In het liturgisch centrum tekent Van der Leeuw ook ruimte voor zangers en orgel. Ten slotte pleit Van der Leeuw voor een in de lengte georiënteerde kerkruimte waardoor men lopend door het gangpad gericht is op het liturgisch centrum.

Van der Leeuw is geen architect en tekent zijn plattegrond als een schema zonder reële dimensies. Maar zijn schema vindt veel navolging,

20 Steensma 1982, p. 11
21 De Jong 2005
22 Van der Leeuw 1940, p. 14
23 Van der Leeuw 1940, p. 14
24 Van der Leeuw 1940, p. 32
25 Van der Leeuw 1940, p. 113

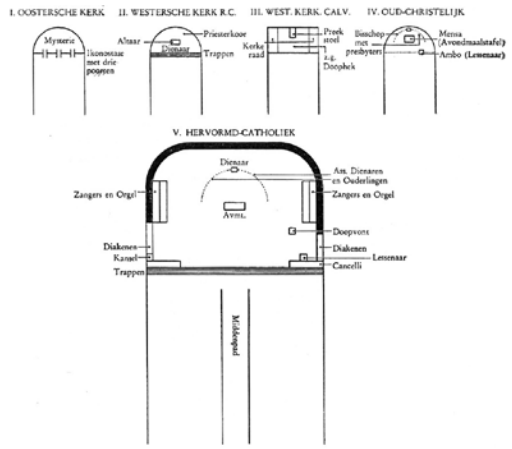

Plattegrond van Van der Leeuw

bijvoorbeeld in de Goede Herderkerk te Rotterdam, gebouwd in 1957[26]. In de jaren tachtig schrijft Steensma in *Opdat de ruimten meevieren*: 'door zijn leidende positie in de Liturgische Beweging en door zijn gezag als wetenschapsman hebben Van der Leeuws ideeën veel invloed gehad.'[27]

Naarmate de Liturgische Beweging meer aanhangers kreeg, werd ook de kritiek erop binnen de Hervormde Kerk sterker. Een van deze opponenten was theoloog Oepke Noordmans (1871-1956). Hij verzette zich tegen de centrale plaats van de avondmaalstafel. Voor hem bleef de kansel het centrale punt in de eredienst en was ook een gedeelde plek met de avondmaalstafel niet bespreekbaar.[28] Hij deelt wel Van der Leeuw's voorkeur voor een lengte-oriëntatie. In 1943 verschijnt zijn boek *Liturgie*[29]. De visie van Noordmans krijgt concrete navolging in de kerken van Groenekan en Bolnes[30], gebouwd in respectievelijk 1952[31] en 1958[32]. Beide kerken zijn in de lengterichting georiënteerd en hebben de kansel als centraal focuspunt. In Bolnes ontbreekt zelfs een vaste avondmaalstafel.

Een andere invloedrijke theoloog in de liturgiediscussie was de Leidse kerkhistoricus prof.

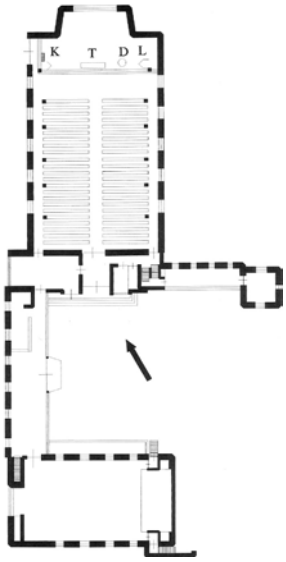

Plattegrond van de Goede Herderkerk te Rotterdam

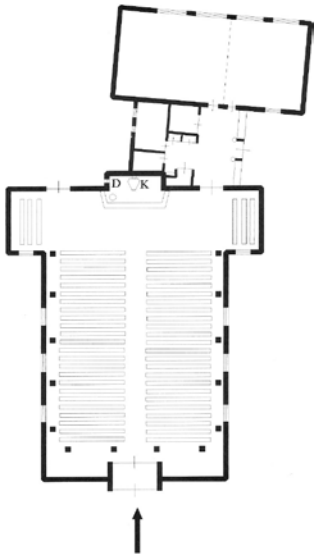

Plattegrond van de Boezemkerk te Bolnes

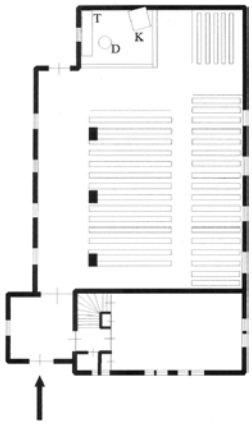

Plattegrond van de Hervormde Kerk te Groenekan

26 Ort 1994, p. 63
27 Steensma 1982, pp. 16-17
28 Ort 1994, p. 17
29 Noordmans 1939
30 Ort 1994, p.18
31 Ort 1994, p.48
32 Ort 1994, p.71

dr. J.N. Bakhuizen van den Brink (1896-1987). Hij was redacteur en voornaamste auteur van de bundel studies *Protestansche Kerkbouw* uit 1946. In navolging van Van der Leeuw en Noordmans betoogde hij dat de kerkruimte de ontmoeting tussen God en mens zichtbaar moest maken en dat dit het beste tot zijn recht kwam in een in de lengterichting georiënteerd gebouw. Zo viel de architectonische as samen met de liturgische as. Bakhuizen van den Brink was daarnaast betrokken bij de oprichting van het Nederlands Hervormd tijdschrift voor liturgie *Kerk en Eredienst*. Hij werd de hoofdredacteur van het blad na het overlijden van Gerardus van der Leeuw in 1950 en schreef tal van artikelen voor het blad. Van der Leeuw en Bakhuizen van den Brink waren beide lid van de Liturgisch Kring[33] en schreven samen een boek over wereldgodsdiensten.[34]

Liturgische vernieuwing in de protestantse kerken

Ook op landelijk niveau werd binnen de Hervormde Kerk nagedacht over de vormgeving van de eredienst. Dit gebeurde onder leiding van de Bouw- en Restauratiecommisie die na de oorlog was opgericht als landelijk adviesorgaan voor Hervormde kerkgemeenten over restauratie en nieuwbouw. De landelijke commissie leverde commissies die de synode middels rapporten adviseerden. Allereerst verscheen in 1947 het rapport *Aanwijzingen inzake de Kerkbouw*[35] waarin een eerste poging werd gedaan om op landelijke niveau richtlijnen voor kerkbouw en restauratie op te stellen. In een zestal punten werden aan gemeenten aanwijzingen voor de bouw of restauratie van hun kerk gegeven. Het rapport is te beschouwen als de opmaat naar een het meer uitvoerige rapport dat in 1954 verscheen. Het vierde punt uit dit rapport is noemenswaardig omdat het een poging doet het karakter van de Hervormde kerkruimte te omschrijven. 'Het kenmerk van het beste Nederlands Hervormd kerkbouw en zijn inrichting zijn soberheid, rust,

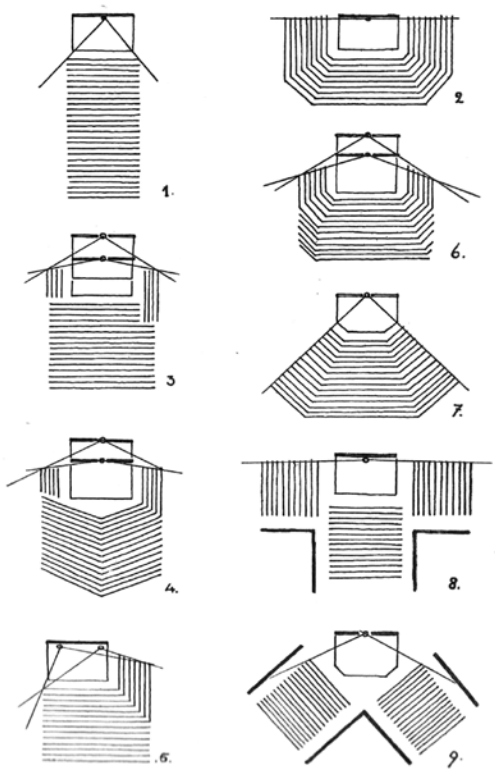

Voorbeelden van ruimte-indelingen en ruimtevormen

licht zonder nuchterheid, kunstrijke eenvoud en adel, in staat om geslachten lang de gemeente te verzamelen in het Huis des Heren, het Huis des Gebeds, om te horen de stem des lofs en om te vertellen al de wonderen des Heren.'[36] In 1954 volgde het rapport *Beginselen der Kerkbouw*[37] dat uitgebracht werd aan de Generale Synode van de Nederlands Hervormde kerk. De commissie, die was samengesteld door de Bouw- en Restauratiecommisie, bestond uit drie architecten en drie theologen. Het waren de Delftse architectuurprofessoren Berghoef, Zwiers en Van den Broek; hoogleraar Bakhuizen van den Brink en de predikanten Faber en De Wilde. Het rapport was opgesteld vanuit 'de grote behoefte van de Kerk aan nieuwe kerkbouw, eensdeels ten gevolge van de verwoestingen in wereldoorlog II, andersdeel ten gevolge van de snelle toename der bevolking in tal van steden en andere nieuwe centra; in de tweede plaats de nieuwe vragen, die

33 *De Jong 2000*

34 *Leeuw, G. van der (red.), J.N. Bakhuizen van den Brink (et. al) Godsdiensten van de wereld, Amsterdam (Meulenhoff) 1940-1941*

35 *Bijlage I in Gravemeijer 1954, pp. 124 - 126*

36 *Bijlage I in Gravemeijer 1954, p. 126 zoals aangehaald door Van Mourik 1957, p. 9*

37 *Gravemeijer 1954*

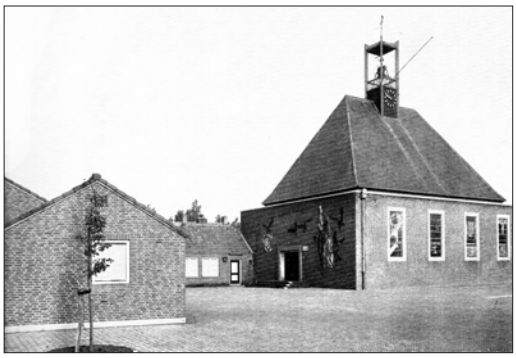

Dorpskerk te Ens - Nielsen en Spruit

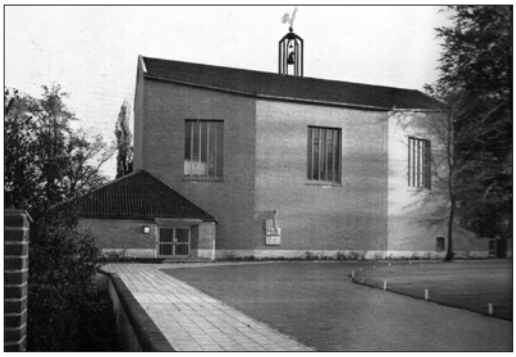

Goede Herderkerk te Oosterbeek - Eschauzier

Dorpskerk Halle - Zandstra, Giesen en Sijmons

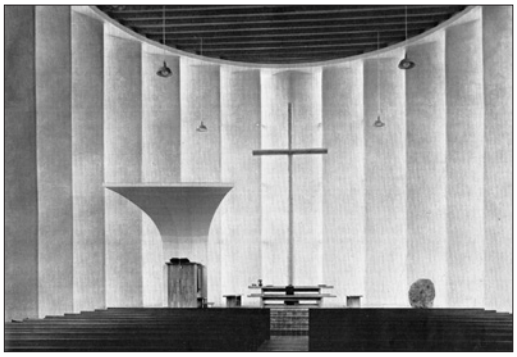

Opstandingskerk Amsterdam - Duintjer

op het gebied van kerkbouw rezen als vrucht van de bezinning der Kerk op haar Eredienst; en in de derde plaats de moderne bouwmethoden en -vormen en de stijlproblemen in het algemeen op het gebied der architectuur.'[38] In het rapport wordt uitgebreid gesproken over de inrichting van de ruimte. Daarbij blijven de oriëntatie van ruimte, plaats van het liturgisch centrum, plaatsing van het orgel, kunst, verlichting en zelfs het haantje op de toren niet onbesproken. Het rapport meent dat het kerkgebouw een teken in de wereld behoort te zijn, een architectonische getuigenis van de Kerk. Deze waardigheid moet door de ligging, vorm en verhoudingen van het gebouw gestalte krijgen.[39]

In het rapport worden een aantal mogelijke ruimte-indelingen geschetst. Het zijn theoretische modellen die dienen als voorbeeld. Het rapport spreekt geen voorkeur uit voor een van de voorbeelden, maar benadrukt juist de vrijheid die de gemeente en de architect hebben. Wel wijst het op de verantwoordelijkheid die deze vrijheid vraagt, omdat ook het interieur een getuigenis moet zijn van de rijkdom die het geloof geeft. Daarmee wordt bedoeld dat er zorgvuldig moet worden nagedacht over de inrichting.[40] Over het liturgisch centrum schrijft de commissie dat kansel, avondmaalstafel en doopvont alle drie afzonderlijk op een bepaald moment hoofdmoment in de eredienst zijn.[41] Het is van belang dat de drie objecten met elkaar in evenwicht zijn en dat niet een van de objecten door een te grote afmeting of overdadige uitvoering de andere domineert. Kansel, avondmaalstafel en doopvont zijn aan elkaar gelijkwaardig, omdat ze allen getuigen van de opgestane Heer.[42] Over liturgie adviseert de commissie dat deze niet in strikte zin het kerkgebouw bepaalt, maar dat het wel zo is dat het 'kerkgebouw de architectonische lofprijzing behoort te zijn, zoals de liturgie de telkens vernieuwde lofprijzing van de gemeente behoort te zijn. Liturgie en architectuur gaan hier parallel; beide zijn een getuigenis en een eerbewijs en elk verkondigt, op de haar eigen wijze en met de haar ten dienste staande middelen Gods eer.'[43] Daarmee laat het rapport na alle stelligheid van theologen en architecten een genuanceerd en gematigd geluid over liturgie horen. Na tien jaar van kerkbouw komt het eerste overzichtswerk van de commissie uit. In het boek *Hervormde Kerkbouw na 1945* uit 1957 wordt een overzicht in woord en beeld gegeven van een twintigtal kerkgebouwen in het land door ingenieur Van Mourik. De kerken in het boek laten de diversiteit van de kerkbouw zien en geven tevens blijk van de vreugdevolle situatie in het land. Het is verheugend dat zoveel kerkgemeenten mogen bouwen als teken van geloof in de buitenwereld.[44]

De Gereformeerden begonnen zich pas halverwege de jaren vijftig op de liturgie te bezinnen.[45] Deze bezinning kwam op gang dankzij twee Gereformeerde theologiestudenten. De twee wilden zich verdiepen in de liturgie en zochten daarvoor via het tijdschrift *Kerk en Eredienst*[46] contact met Hervormde predikanten.[47] De belangstelling van de twee studenten resulteerde in 1956 in de oprichting van de 'Gereformeerde Werkgroep voor Liturgie'.[48] De werkgroep wist binnen enkele jaren een landelijk draagvlak te creëren en een belangrijke impuls te geven aan de liturgische veranderingen die in de volgende decennia in de Gereformeerde kerk zouden volgen.[49] De Gereformeerde liturgische beweging werd dus niet door de Landelijke Synode maar door studenten op gang gebracht. De Jong schreef een proefschrift[50] over liturgiegeschiedenis van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Hij stelt dat er midden jaren vijftig binnen de Gereformeerde kerken bij kerkgangers de behoefte ontstond aan verandering van de eredienst. De oprichting van de Werkgroep

38 Gravemeijer 1954, p. 6
39 Gravemeijer 1954, p. 32
40 Gravemeijer 1954, p. 65
41 Gravemeijer 1954, p. 89
42 Gravemeijer 1954, p. 89
43 Gravemeijer 1954, p. 16
44 Van Mourik 1957, p. 217
45 De Jong 1996, hf. 7
46 Nederlandsch Hervormd tijdschrift voor liturgie
47 De Jong 1996, hf. 7
48 De Jong 1996, hf. 7
49 De Jong 1996, hf. 7
50 De Jong 1996

past in deze ontwikkeling.[51] Een ander voorbeeld is een boekje over kerkbouw uit 1961. In *Aspecten van kerkbouw*[52], dat verscheen onder redactie van de Gereformeerde professor C. A. van Peursen, leverden Gereformeerde predikanten, kunstenaars, architecten, een musicus en filosoof op persoonlijke titel een bijdrage over kerkbouw. Bij de Landelijke Synode kwam het besef dat bezinning op de eredienst en liturgie noodzakelijk was veel later. Zo verscheen pas in 1967 het eerste synoderapport over Kerkbouw: *Overwegingen bij kerkbouw.*[53]

Conclusie

De preekstoel kwam na de Reformatie centraal te staan in de protestantse kerkruimte. Deze dominante plaats kwam in het begin van de twintigste eeuw ter discussie te staan door de opkomst van een brede en internationale stroming: de Liturgische Beweging. Deze zette zich in voor hervorming van de liturgie en was een tegenreactie op de rationele cultuur waarvoor de basis in de industrialisatie en de Verlichting lag.

Dankzij de Liturgische Beweging ontstond er, naast de prediking, ook aandacht voor belijden en aanbidden. Gemeenteleden namen niet alleen deel door kritisch te luisteren, maar ook door actief deel te nemen aan de eredienst. Gerritsen ontwikkelde een orde van dienst waarin de kerkgangers en de dominee in vaste bewoordingen belijden en bidden.

De protestantse beweging kreeg voor het eerst gestalte in de Liturgische Kring onder leiding van Van der Leeuw, die de voorman van de vooroorlogse Liturgische Beweging werd. Van der Leeuw vergeleek de liturgie met een lichaam, dat grote onderlinge samenhang heeft. Het hoofd van dit lichaam was de avondmaalstafel. Volgens Van der Leeuw was de plattegrond niet autonoom, maar volgde deze uit de liturgie. Hij vertaalde daarom zijn theologische opvattingen naar een plattegrond van de kerkruimte. Op deze plattegrond, die als schema moet worden gelezen, staat de avondmaalstafel in het middelpunt van de aandacht. De preekstoel en doopvont bevinden zich, zij het niet centraal, samen met de avondmaalstafel voorin de kerk op een verhoging zodat alles goed zichtbaar is voor de kerkganger. De oriëntatie van de kerk is lengte-georiënteerd zodat men bij binnentreden zicht heeft op de avondmaalstafel.

Na de oorlog werd er door de landelijke Nederlands Hervormde synode het rapport *Beginselen der Kerkbouw* aangenomen, geschreven door een commissie bestaande uit drie theologen en drie architecten. Dit rapport benadrukte de vrijheid die gemeenten en architecten hebben bij het ontwerpen van een nieuwe kerk. Tegelijkertijd wees het rapport hen op de verantwoordelijkheid die deze vrijheid vraagt. De commissie zag de preekstoel, het doopvont en de avondmaalstafel als gelijkwaardig en adviseerde geen van deze elementen een overheersende rol te geven. Ook stelde de commissie dat de liturgie niet in strikte zin het kerkgebouw bepaalt, maar dat het kerkgebouw, net als de liturgie, een lofprijzing op Gods grootheid moet zijn, waar als vanzelfsprekend zorgvuldig aandacht aan moet worden besteed.

De liturgische veranderingen in de Gereformeerde Kerk kwamen pas in de jaren vijftig op gang, op initiatief van twee theologie studenten. Pas in 1967 verscheen het eerste landelijke synoderapport over kerkbouw.

51 De Jong 1996, hf. 7
52 Van Peursen 1961
53 Anon. 1967

Tentoonstelling

Inleiding

Dankzij de Liturgische Beweging ontstond er grote belangstelling voor liturgie binnen de protestantse kerken. De theologen van de Beweging hadden het begrip liturgie opgevat als de vormgeving van de eredienst. De echte vormgevers van Hervormde kerkgebouwen, de architecten, mengden zich daarom al snel in de discussie. Deze discussie werd gevoerd in de in 1941 opgerichte studiekring *Eredienst en Kerkbouw*[1]. Ook het in 1945 opgerichte tijdschrift *Kerk en Eredienst* bood een platform om van gedachten te wisselen over de vormgeving aan de eredienst. In beide verbanden gingen theologen en architecten met elkaar in discussie. In de eerste tien jaar na de oorlog, toen er ook daadwerkelijk kerken werden gebouwd, publiceerden Hervormde architecten veelvuldig in de eigen vakliteratuur: *Forum*, *Bouw* en het *Bouwkundig Weekblad*. Tevens verschenen er in het algemeen christelijke maandblad voor Evangelie en Cultuur *Wending*, opgericht in 1946[2], en in het *Katholieke Bouwblad* opiniestukken van Hervormde theologen en architecten. Belangrijke discussieonderwerpen waren de invloed van de veranderde liturgie op de vormgeving van de kerkruimte, de positie van de kerk in de wereld en de vraag of moderne architectuur elementen bevat die geschikt zijn voor de kerkbouw. Ook onder het brede publiek werd de kerkbouwdiscussie onder de aandacht gebracht. Er werd een tweetal reizende tentoonstellingen georganiseerd die de bevolking de mogelijkheid bood om de balans op te maken. De tentoonstellingen leverden een stroom aan publicaties op in vakbladen.

Voorzijde Nederlands Nieuwe Kerken

Nederlands Nieuwe kerken

In 1948 was er de reizende tentoonstelling Nederlands Nieuwe Kerken. 'Het doel van de Tentoonstelling is belanghebbenden en belangstellenden een inzicht te geven in de vraagstukken van de hedendaagse kerkbouw en oplossingen hiervoor naar voren te brengen in de vorm van een aantal zorgvuldig gekozen ontwerpen en afbeeldingen van uitgevoerde werken.'[3] De zorgvuldig gekozen afbeeldingen bestaan uit

1 *Een van de publicaties van de studiekring betreft Boeyinga 1943*

2 *Wending 1978*

3 *Van Oppen 1948, p. 8*

het ontwerp van kerkgebouwen, getoond aan de hand van plattegronden, doorsneden, geveltekeningen en interieurschetsen. De ontwerpen werden geordend naar denominatie - Rooms Katholiek, Nederlands Hervormd, Gereformeerd - en er werd aandacht besteed aan technische vraagstukken van akoestiek en klimaat.[4] De tentoonstelling werd georganiseerd door een comité waarin vertegenwoordigers van zowel de protestantse- als de Katholieke kerk zitting namen. Ook de overheid verleende haar medewerking. Ter gelegenheid van de tentoonstelling werd het boek met gelijknamige titel uitgegeven. Het boek bevat naast de tentoongestelde afbeeldingen een aantal essays van Katholieke en protestantse theologen en architecten.

De eerste protestantse auteur in het boek *Nederlandse Nieuwe Kerken* is Van der Leeuw. In zijn bijdrage schept hij nadrukkelijk ruimte voor architecten. 'De kerkbouw is de hoogste vorm van het bouwen want hier bouwt de mens niet voor zijn eigen nut maar voor het hoogste, dat hij zich denken kan, voor zijn God.'[5] Hij stelt dat kerkbouw in de eerste plaats een theologische aangelegenheid is en dan pas een esthetische. Architecten zullen zich dus in de theologie moeten verdiepen, evenals de theologen zich in de praktijk van de architectuur moeten verdiepen.

De ruimte die er in de discussie over de kerkbouw voor architecten wordt gemaakt, wordt ook gebruikt. Het architectuurblad *Forum*[6] wijdde in 1948 een themanummer aan de tentoonstelling. In het nummer worden enkele van de tentoongestelde afbeeldingen afgedrukt. Verder worden er ontwerpschetsen van de nog te bouwen kerken afgedrukt, waaronder de Kruiskerk te Amstelveen van Duintjer[7] (in gebruik genomen in 1951[8]) en de Maranathakerk te Den Haag van Eschauzier[9] (in gebruik genomen in 1949[10]). Daarnaast geven zowel architecten als theologen hun visie de kerkbouw. Opnieuw komen zowel Katholieken als protestanten aan het woord. Ook het architectuurblad *Bouw* besteedde aandacht aan de tentoonstelling en vroeg onder anderen de architecten Knijtijzer en Van den Broek een recensie te schrijven.[11] Beide grepen de gelegenheid aan hun mening over de stand van zaken in de kerkbouw te geven.

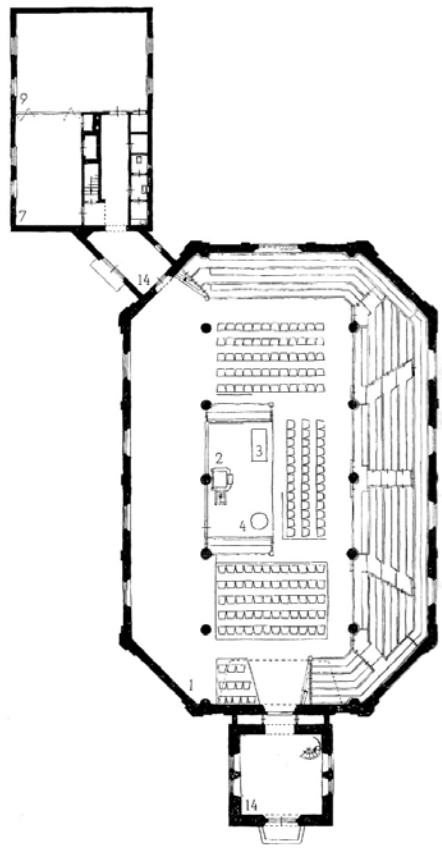

Plattegrond Dorpskerk Halle - Zandstra, Giesen, Sijmons

Auteurs die een uitgesproken opvatting hebben over de invloed van de veranderde liturgie op de vormgeving van de kerkruimte zijn Jansen en Miedema. In het themanummer van *Forum* betoogt de architect Jansen dat de prediking het voornaamste onderdeel is van de kerkruimte en dat betekent dat deze functie de vormgeving, lichtinval en akoestiek van de ruimte moet bepalen.[12] De Liturgische beweging heeft hem er

4 Van Oppen 1948, p. 8
5 Van Oppen 1948, p. 15
6 Forum 1948
7 Forum 1948, pp. 174 - 175
8 Ort 1994, p. 44
9 Forum 1948, pp. 176 - 177
10 Ort 1994, p 36
11 Knijtijzer 1948 en Van den Broek 1948b
12 Jansen 1948, p. 152

niet van kunnen overtuigen dat er een wezenlijke wijziging van de protestantse kerkplattegrond nodig is. Jansen uit kritiek op een kerk van Sijmons in Halle, die onderdeel van de tentoonstelling uit maakt, omdat de ruimte niet ruim en overzichtelijk zou zijn door de plaatsing van kolommen.[13] Miedema, theoloog, stelt daarentegen in hetzelfde nummer van *Forum* dat de verschillende onderdelen van het liturgisch centrum gelijkwaardig zijn.[14]

Hij schrijft ook over positie van de kerk in de wereld en wordt op dat punt weersproken door Sijmons. Het kerkontwerp symbool moet zijn van de geloofstraditie, vind Miedema.[15] Dat kan door geloofstekens op het gebouw aan te brengen. Volgens Sijmons echter kan een kerk alleen een overtuigend teken in de wereld zijn als geloof als vanzelfsprekend deel uit maakt van de samenleving. De kloof tussen kerk, tijd en cultuur moet worden gedicht.[16] Het gemeenschappelijke teken van de kerkgemeenschap is de traditie van de protestantse kerk.

Aan architect Van den Broek was door de redactie van *Bouw* de vraag voorgelegd of moderne architectuur ook elementen bevat voor kerkbouw.[17] Van den Broek beantwoordt deze vraag bevestigend door allereerst te stellen dat het de taak van de architect, ook van de moderne, is om de relatie tussen kerkbouw en samenleving weer te geven en door daarna uit te leggen hoe deze relatie tot uiting komt door te zoeken naar onderlinge raakvlakken tussen moderne architectuur en kerkbouw.[18] Ook Sijmons mengde zich in de discussie of moderne architectuur elementen bevat voor de kerkbouw. Hij pleitte voor een vanzelfsprekende relatie tussen het alledaagse leven en de kerk en daarmee tussen moderne architectuur en kerkarchitectuur. De moderne architectuur vormde een brug tussen de kerk en de maatschappij. De taak van de architect is om bij het ontwerpen van een protestantse kerk een evenwicht te vinden tussen traditie en moderne principes.[19]

In hetzelfde nummer van *Bouw*[20] schrijft architect Knijtijzer dat hij de kerk van Sijmons te Halle juist een geslaagd voorbeeld vindt. Dit in tegenstelling tot Jansen. Knijtijzer vindt dat de macht van God goed tot uitdrukking is gebracht in stoere vormentaal. Hij betoogt dat architecten moeten getuigen van Gods waarheid door middel van architectonische waarheid.[21] Sijmons is daar volgens Knijtijzer in geslaagd. Hij beschouwt Sijmons daarmee als een positieve uitzondering in de tentoonstellingsreeks. Hij acht de stand van zaken in de Nederlandse kerkbouw verder niet rooskleurig, omdat er geen sprake is van een eigen signatuur en oude vormen kritiekloos worden overgenomen.[22]

Ark - 10 jaar kerkbouw

Tien jaar later organiseerde de Van der Leeuwstichting de reizende tentoonstellingen *Ark - 10 jaar kerkbouw* die een aantal steden aandeed. De tentoonstelling ging van start in maart 1957 in het Stedelijk Museum te Amsterdam.[23] Ter gelegenheid van de tentoonstelling verscheen een themanummer van *Forum* waar op de voorkant de gevel van de Opstandingskerk van Duintjer prijkt.[24] Omdat de tentoonstellingscatalogus niet meer te achterhalen was, is dit Forumnummer de enige informatiebron voor deze tentoonstelling. Er is geen materiaal gevonden waaruit blijkt wat voor materiaal er precies getoond werd. In het Forumnummer verwoorden een aantal theologen en architecten hun visie op het vormgeven van de kerkruimte. Daarnaast

13 Jansen 1948, p. 153
14 Miedema 1948, p. 158
15 Miedema 1948, p. 159
16 Sijmons 1948, p. 194
17 Van den Broek 1948b
18 Van den Broek 1948b, p. 225
19 Sijmons 1948, p. 195
20 Knijtijzer 1948
21 Knijtijzer 1948, p. 159
22 Knijtijzer 1948, p. 157
23 Barnard 1957, p. 3
24 Forum 1957

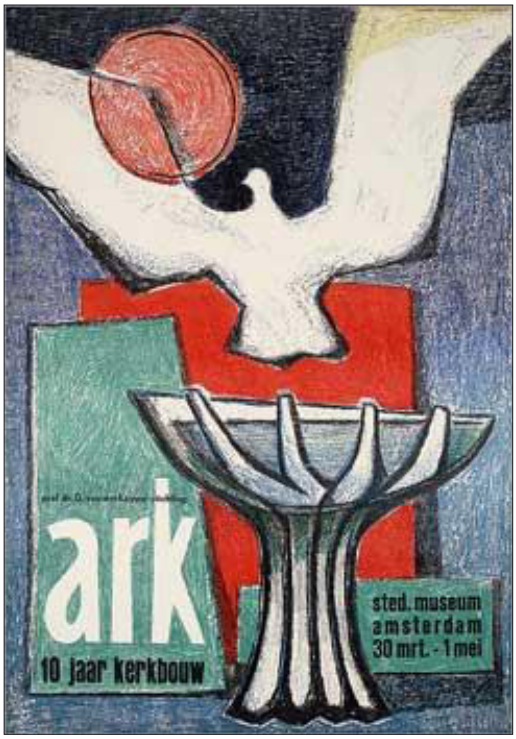

Poster Ark – 10 jaar kerkbouw

worden een aantal kerkgebouwen[25] getoond die mogelijkerwijs ook onderdeel uitmaakten van de tentoonstelling. Deze artikelen bevatten plattegronden, geveltekeningen en foto's van het exterieur en interieur . Een tekstuele toelichting bij deze afbeeldingen ontbreekt.

In het nummer van *Forum* zijn bijdragen te vinden van architect Westerhuis en de theologen Barnard en Overbosch, die tevens deel uitmaakten van het bestuur van de Van der Leeuwstichting. Ook wordt in het blad geschreven door organist Frits Mehrtens, die ook betrokken is bij de liturgische vernieuwing, en die pleit voor aandacht voor akoestiek in de kerkruimte.[26] Opvallend is de na negen jaar veranderde toon waarop gesproken wordt. Men is niet meer op zoek naar één waarheid maar laat een genuanceerd geluid horen.

'Het woord Liturgie betekent dienst en heeft veel strijd veroorzaakt. Die strijd moet in dit tijdschrift niet worden voortgezet, die betekenis wel.'[27] Met deze twee zinnen leidt theoloog W. Barnard het themanummer in. Barnard stelt dat ook de architect liturgie maakt. Net als muziek, gebeden, de preek maakt ook architectuur onderdeel uit van de liturgie. Het is de taak van de architect al deze aspecten te ordenen en er hiërarchie in aan te brengen. Dit 'zinsverband van de dingen'[28] acht Barnard belangrijker dan de dingen zelf.

Architect Westerhuis werpt een blik op het vorige themanummer[29] van *Forum* en stelt dat hoe verschillend de bijdragen van bijvoorbeeld Miedema en Sijmons ook waren, ze een gelijk doel nastreefden.[30] Westerhuis concludeert: 'Men zocht een ongedeelde, verheven ruimte en probeerde eredienst daar in te passen. Dit zoeken naar de juiste vorm heeft mijn inziens tot de conclusie geleid, dat iedere architectonische ruimte theologisch verantwoord kan zijn en dat het stellen van het vormprobleem op zichzelf geen uitweg heeft geboden aan de vernieuwing van de kerkbouw.'[31] Zelf is Westerhuis van mening dat het kerkgebouw een functioneel gebouw moet zijn. 'De verschijningsvorm zal de weerspiegeling van de functie, *in concreto* de eredienst zijn, aldus het eigen karakter onthullend. Het zal zijn omgeving niet willen domineren, geen 'macht' willen uitdragen. Een 'teken' hoe ook verbeeld, kan de voorbijganger attent maken op het bijzondere van dit gebouw.'[32] Met deze uitspraken positioneert Westerhuis zich in het bredere architectuurdebat als functionalist.

Conclusie

In de publicaties ter gelegenheid van de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken* in 1948 heerst onder de theologen de gedachte dat uit

25 *Het betreft de Adventskerk te Den Haag van Sijmons, de Maranthakerk te Amsterdam van Groenewegen en Mieras, De Verlosserkerk van Nielsen, Spruit en van de Kuilen, de Opstandingskerk te Amsterdam van Duintjer, de Kruiskerk van Van Kasteel, De Bethlehemkerk te IJmuiden van Schipper en de Koningskerk te Amsterdam van Van der Kuilen en Trappenburg.*

26 *Mehrtens 1957, p. 55*

27 *Barnard 1957, p. 3*

28 *Barnard 1957, p. 3*

29 *Forum 1948*

30 *Westerhuis 1948, p. 40*

31 *Westerhuis 1948, p. 40*

32 *Westerhuis 1948, p. 41*

de vraag van de liturgie één juist antwoord in de vorm van de kerkelijke ruimte volgt. De architecten trekken stellige conclusies uit hun geloofsovertuiging. Architecten en theologen houden zich sterk bezig met elkaars vakgebied. De discussie ademt een sfeer van gedrevenheid en stelligheid. Men is op zoek naar de juiste kerkvorm. Wanneer de balans na tien jaar kerkbouw wordt opgemaakt in publicaties rondom de tentoonstelling *Ark* is de sfeer veranderd. Men erkent de eigenheid van beide vakgebieden en stelt dat de liturgie vooraf moet gaan aan de architectuur. Echter, uit de liturgie volgt niet één juist antwoord. Iedere architectonische ruimte kan een antwoord zijn, maar moet wel verantwoord zijn. De tentoonstellingen waren een belangrijke aanleiding om het brede publiek kennis te laten maken met de heersende discussie en voor architecten en theologen om zich aan elkaar te scherpen. Belangrijke discussiepunten betroffen de vraag welke vorm passend is voor een kerkgebouw en hoe de kerk een teken in de wereld kan zijn. De discussiepunten bleven door de jaren heen bestaan.

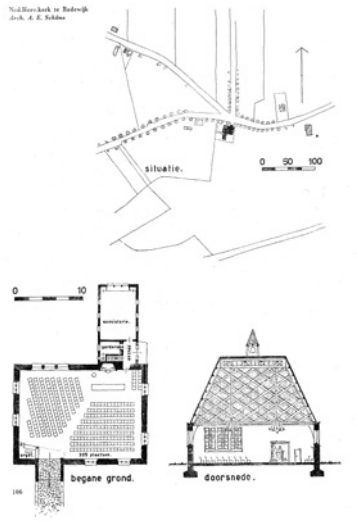

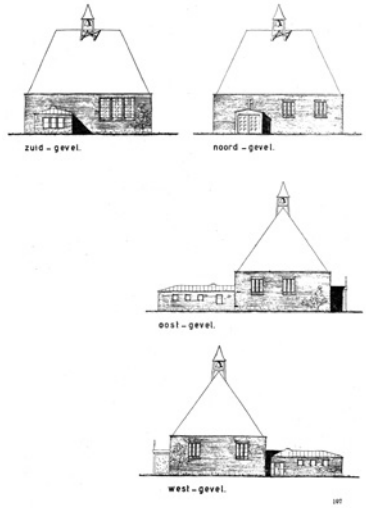

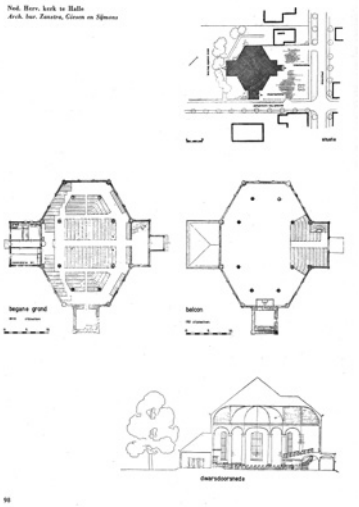

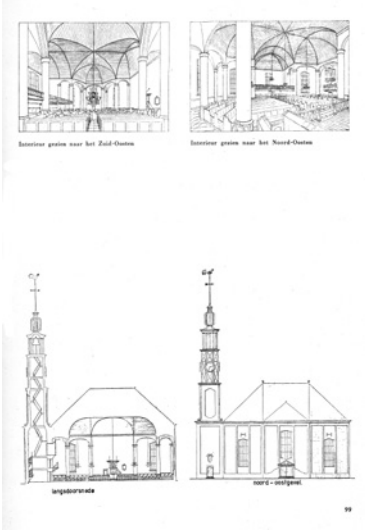

Pagina's uit het boek Nederlands Nieuwe Kerken uit 1948

Architecten

Aan de vijftienhonderd kerken die zijn gebouwd in de wederopbouwperiode hebben veel architecten meegewerkt. Een drietal Nederlandse architecten: Sijmons, Van den Broek en Eschauzier zullen nader onderzocht worden. Alle drie bouwden ze kerken en waren ze lid van de Nederlands Hervormde Kerk. Sijmons bouwde zo veel kerken dat hij de 'kerkarchitect' werd genoemd.[1] Sijmons en Van den Broek publiceerden bovendien veel over de kerkarchitectuur in architectuurbladen. Sijmons schreef verder het boek *Protestantsche Kerkbouw*[2] en Van den Broek maakte deel uit van de commissie die het synoderapport *Beginselen der Kerkbouw*[3] vervaardigde. Eschauzier was een architect die ontwierp vanuit de ruimtelijke en zintuigelijke ervaring van de gebruiker. Alle drie de architecten waren bevlogen en hadden een uitgesproken mening over kerkbouw. Wat ze deelden was hun vakmanschap en vaardigheid.

1 *Van de Heuvel 1998, p. 79*
2 *Sijmons 1946*
3 *Gravemeijer 1954*

K.L. Sijmons

Inleiding

'Alles wat ik te zeggen heb zit in deze kerk' zei Karel Sijmons (1898 - 1978) tijdens de opening van de door hem ontworpen Thomaskerk in Amsterdam.[1] Architect Sijmons was van mening dat er in de kerkbouwdiscussie aan de vraag *hoe* er gebouwd moet worden, werd voorbijgegaan.[2] Hij wijdde er in 1946 een boek[3] aan en leverde daarmee als een van de eerste architecten een belangrijke bijdrage aan de discussie over de naoorlogse kerkbouw die door de Liturgische Beweging in gang was gezet. In de jaren die volgden wist Sijmons zijn gedachtengoed te materialiseren met de bouw van tal van Hervormde kerkgebouwen.

Loopbaan

Karel Sijmons (1908-1989) begon in 1932 zijn architectencarrière met de oprichting van een maatschap met twee collega's onder de naam Zandstra/Giesen/Sijmons.[4] In datzelfde jaar werd hij ook lid van de Groep '32 die onder leiding van architect Staal stond.[5] De groep typeerde zichzelf als traditionele functionalisten die naast functie ook vorm en schoonheid belangrijk vonden. De Franse architect Le Corbusier inspireerde de groep in hun streven het kunstzinnige aspect van het bouwen weer nieuw leven in te blazen.[6] In 1954 startte Sijmons als zelfstandig architect en ontwierp hij vooral kerkgebouwen. De Adventskerk te Den Haag-Loosduinen, de gelijknamige kerk te Aerdenhout en de Thomaskerk te Amsterdam zijn de bekendste voorbeelden uit zijn oeuvre. Sijmons was lid van de Hervormde Kerk.[7] Naast zijn werk als architect was Sijmons ook redactielid van de *8 en Opbouw* (1935-1938) en van *Forum* (1946-1953) en was hij tien jaar lang docent aan de Academie van Bouwkunst te Amsterdam.[8] Karel Sijmons was sinds zijn jeugd doof en nam daarom altijd zijn vrouw mee naar bouwvergaderingen.[9]

Kerkbouw

De kerken van Sijmons kenmerken zich door expressieve vormen in ruw beton in een stijl die ook wel met de term 'brutalistisch expressionisme' wordt aangeduid.[10] Sijmons is een van de weinigen in ons land geweest die in deze stijl ontworpen heeft. Zowel tijdens zijn leven als daarna ontving Sijmons veel erkenning voor zijn kerkarchitectuur. Zo ontving hij in 1966 de Berlageprijs van de gemeente Den Haag voor zijn kerk in Loosduinen[11] en droeg minister Plasterk in 2007 twee kerkgebouwen, voor als Rijksmonument op de lijst *Top Honderd Wederopbouwmonumenten.*[12] De Adventkerk is inmiddels daadwerkelijk Rijksmonument.[13] Daarnaast schreef architectuurcriticus Van Heuvel twee boeken over Sijmons, waarvan er een specifiek over zijn kerkgebouwen gaat.[14] Maar de kerken van Sijmons zijn niet alleen om architectonische redenen interessant. De architect heeft zich intensief beziggehouden met het vormgeven van de architectonische ruimte van de protestantse eredienst. Naast zijn in 1946 verschenen boek

1 *Art Zuid 2012*
2 *Sijmons 1946, p. 9*
3 *Sijmons 1946*
4 *Vredenburg en De Vos 1992/2005, p. 2*
5 *Vredenburg en De Vos 1992/2005, p. 2*
6 *Groenendijk 2005 pp. 64 - 65*
7 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 19*
8 *Vredenburg en De Vos 1992/2005, p. 2*
9 *Zuidkanter 2005*
10 *Ort 1995*
11 *Vredenburg en De Vos 1992/2005, p. 2*
12 *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2007*
13 *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2012*
14 *Van Heuvel 1998 en Van Heuvel 2000*

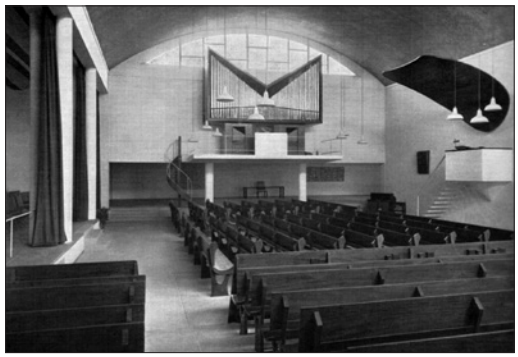

Adventskerk te Den Haag

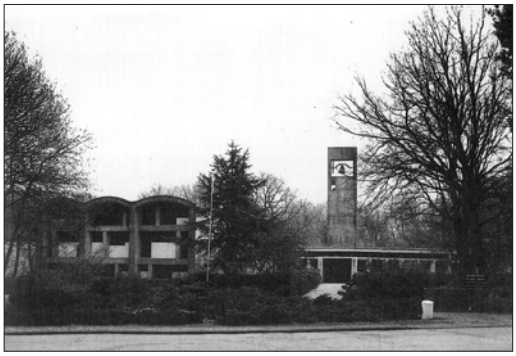

Adventskerk te Aerdenhout

Paaskerk te Zaandam

Protestansche Kerkbouw schreef hij een viertal artikelen over het wezen van de protestantse kerk in zowel het architectuurblad *Forum* als in *Wending* en *Kerk en Eredienst*, tijdschriften met een christelijke grondslag.[15]

Beleving

Sijmons stelt dat bij het bouwen van een nieuwe kerk vooral problemen van geestelijke aard moeten worden opgelost.[16] Hoe er gebouwd moet worden, is niet alleen een technische en liturgische zaak, maar vooral ook een vraagstuk over vorm en sfeer.[17] Het voornaamste doel van een kerkbouw is dat het de geest van kerkgangers leidt en inspireert.[18] En juist hierover maakt Sijmons zich grote zorgen, omdat dit volgens hem al honderdvijftig jaar niet het geval is geweest. 'Nieuwe kerken zijn uiterst banaal'[19] stelt hij, omdat ze zich niet meer weten te onderscheiden van wereldlijke gebouwen. Sijmons raakt hiermee de kern van de naoorlogse discussie. Dé vraag die onder architecten speelde, was of de moderne architectuur - met nieuwe materialen en constructiemethoden - wel geschikt was voor een kerkgebouw. Sijmons stelt dat deze banaliteit is ontstaan, omdat de behoefte om het kerkgebouw als een apart, onderscheidend gebouw in de gebouwde omgeving vorm te geven als gevolg van de secularisatie langzamerhand is verdwenen. Het protestantisme is met haar relatief jonge traditie een gemakkelijke prooi gebleken voor het machtige secularisatieproces in de samenleving.[20] Sijmons ziet zichzelf voor een actueel probleem gesteld, omdat er grote vraag naar kerkgebouwen is. Hij verwacht dat er de komende tientallen jaren honderden kerkgebouwen gebouwd gaan worden. Het baart hem grote zorgen dat zowel architecten als theologen geen antwoord hebben op de vraag *hoe* er moet worden gebouw. Om het antwoord te vinden moeten zowel kerkgemeenten als architecten zich bezinnen op het wezen van het protestantse kerkgebouw.[21]

De vraag wat het wezen van het kerkgebouw bepaalt, beantwoord Sijmons in zijn boek aan de hand van de protestantse cultuur en de daarmee gepaarde sfeer, de verhouding tussen kerk en cultuur met een schets van drie mogelijkheden voor een kerkgebouw. De protestantse cultuur was eens het vanzelfsprekende fundament van de samenleving. Het leven van alledag was als vanzelfsprekend doordrongen door het gedachtegoed van de Bijbel.[22] Die vanzelfsprekende relatie tussen kerk en cultuur is verdwenen. De sfeer van het protestantse kerkgebouw is alleen te begrijpen wanneer men de onlosmakelijke band tussen kerk en cultuur niet vergeet. De protestantse sfeer van na de Reformatie beschrijft Sijmons aan de hand van een schilderij van Pieter Saenredam, omdat hij hier de aandachtige stilte aantreft die hij zo karakteristiek acht.[23] Het is een verinnerlijkte stilte die ontstaat bij een persoonlijke beleving. Het is volgens Sijmons ook de sfeer die de bezoeker naar het geestelijke niveau trekt om in die sfeer de ware aard van de mens te leren kennen.[24] De kerkruimte schept dus de juiste atmosfeer voor persoonlijke reflectie. Dat sfeer zich niet laat concretiseren in duidelijke definities licht Sijmons toe aan de hand van een vals fluitende jongen. 'Het is er mee als met een jongen, die valsch fluit. Wij kunnen hem nu wel den goeden toon laten hooren, maar wanneer hij niet

, kan geen macht ter wereld hem overtuigen, dat zijn toon valsch en de ander goed is. De sfeer van het Protestansche kerkgebouw kunnen wij slechts in vage trekken omschrijven. Om precies te weten wat zij beteekent, moet men haar

15 Sijmons 1948, Sijmons 1949, Sijmons 1953/1954 en Sijmons 1954. Twee artikelen beschrijven de traditie van het protestantse kerkgebouw (1949 en 1954). De andere twee focussen zich op de hedendaagse bouwpraktijk, op de vraag hoe er gebouwd moet worden. Omdat deze scriptie gaat over de beleving van het kerkgebouw uit de Wederopbouwperiode zullen alleen deze twee laatst genoemde artikelen (1953/1954 en 1948) nader besproken worden.

16 Sijmons 1946, p. 9

17 Sijmons 1946, p. 9

18 Sijmons 1946, p. 10

19 Sijmons 1946, p. 10

20 Sijmons 1946, p. 10

21 Sijmons 1946, p. 11

22 Sijmons 1946, pp. 12-13

23 Sijmons 1946, p. 15

24 Sijmons 1946, p. 18

Interieur van de Sint Odulphuskerk te Assendelft - Saenredam

zien en voelen, evenzeer als men moet hóóren om den zuiveren en den valschen toon te onderscheiden.'[25]

Het wezen van het kerkgebouw - zijn ware betekenis - wordt dus volgens Sijmons vooral bepaald door de zintuigelijke ervaring die zich niet precies onder woorden laat brengen. Toch is er wel een aantal meetbare eigenschappen die de sfeer van protestantse kerkgebouwen bepalen. Sijmons noemt er, aan de hand van het schilderij van Saenredam, een viertal: kleur, vorm, licht en meubilair. Volgens Sijmons kenmerkt de protestantse sfeer zich door het bruin van het eikenhouten kerkmeubilair, het helder wit, van de strak gepleisterde muren, het grijs/blauw van de stenen vloer en het koper van de kroonluchters.[26] Vorm karakteriseert Sijmons met de woorden harmonie, evenwicht en monumentaliteit.[27] Ook licht wordt gekenmerkt door evenwichtigheid.[28] Tot slot noemt Sijmons de invloed van het meubilair die volgens hem vaak onderschat wordt.[29] Het geheel moet opgaan in het ritme van de kerk. In vorm en detaillering kunnen kerkbanken en preekstoel de sfeer versterken of verzwakken. 'Ook in dit meubilair spreekt het Protestantisme. Het is niet licht, niet speelsch en ook vooral niet banaal. In de oude kerken is het meubilair rustig, waardig, van groote nadrukkelijkheid - zwaar en van een gespannen bewogenheid. De sfeer van het Protestansche kerkgebouw is er een van vorm en kleur. Groot is de macht van de sfeer.'[30]

Sijmons spreekt zich ook uit over beleving van het exterieur van het kerkgebouw.[31] Het gaat hem daarbij om de vraag hoe de kerk een teken in de wereld kan blijven en hoe het begrip monumentaliteit daar een rol in speelt. Volgens Sijmons kan een kerk alleen een overtuigend teken vormen als de kloof tussen kerk, tijd en cultuur wordt gedicht.[32] Hij gaat uit van het idee dat religie, kunst en het alledaagse leven een eenheid vormen. Een belangrijke voorwaarde daarvoor is

25 Sijmons 1946, p. 18
26 Sijmons 1946, p. 19
27 Sijmons 1946, p. 19
28 Sijmons 1946, pp. 19 - 20
29 Sijmons 1946, p. 20
30 Sijmons 1946, p. 20
31 Sijmons 1948
32 Sijmons 1948, p. 194

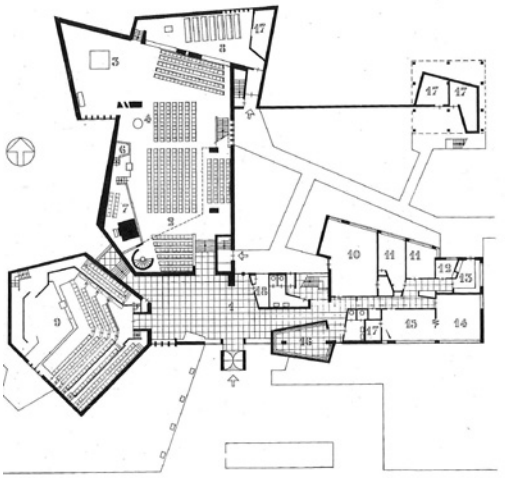

Plattegrond Thomaskerk te Amsterdam

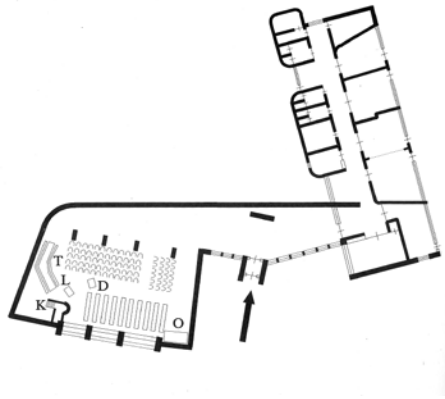

Plattegrond Adventskerk te Aerdenhout

dat 'het geloof het innigst verstrengeld is met het leven in al zijn uitingen, waarin die samenstellende factoren reeds in hun wezen door het geloof bevrucht zijn.'[33] Het kerkgebouw moet dus een teken van het leven van de gelovigen worden. Het gemeenschappelijke teken van de kerkgemeenschap is de traditie van de protestantse kerk.[34] Het is de taak van de architect om bij het ontwerpen van een protestantse kerk een evenwicht te vinden tussen traditie en moderne principes.[35] Met deze laatste opmerking sluit Sijmons aan bij het debat over kerkbouw. Hij kiest geen partij voor de traditionele of moderne architectuur. Hij concludeert namelijk dat beide noodzakelijk zijn, wil een kerkgebouw als teken van het geloof fungeren. De traditionele architectuur is nodig om dat dit beeld van de kerk geworteld zit in de Nederlandse cultuur. De sfeer van de protestantse kerk die Sijmons omschrijft is het beeld dat veel gelovigen zullen hebben bij de kerk, hun referentiekader. Kijken naar de toekomst kan dus nooit zonder de traditie los te laten. Echter, als geloof in het alledaagse leven vanzelfsprekend aanwezig moet zijn, dan moet ook de kerkarchitectuur met de tijd mee gaan.

In een tweede artikel in het blad *Wending* richt Sijmons zich op de beleving aan de binnenzijde. Hij gaat in op de vraag hoe er aan het interieur vormgegeven kan worden en welke rol

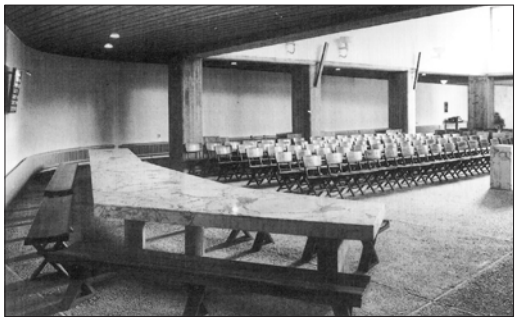

Avondmaalstafel Adventskerk te Aerdenhout

de opvattingen van de Liturgische Beweging daarbij zouden moeten spelen. Hoewel hij zich niet met de Beweging had verbonden door een lidmaatschap van de Liturgische Kring, was hij wel goed op de hoogte van de ontwikkelingen en las hij de publicaties van onder andere Van der Leeuw en Noordmans.[36] Sijmons kiest partij in het debat over de rol van liturgie bij de vormgeving van de kerkruimte door zich te verzetten tegen de stelligheid waarmee, in liturgie geïnteresseerde theologen, de liturgie als hét bouwprogramma voor kerken zagen. Liturgie kan volgens Sijmons niet zo'n dwingend programma opleveren dat daar als vanzelf een architectonische ruimte uit volgt.[37] Hij levert daarmee indirect kritiek op Van der Leeuw, voortrekker van de Liturgische Beweging, die in zijn boek *Liturgiek* wel een kerkplattegrond tekent die alleen op theologische overwegingen gefundeerd

33 Sijmons 1948, p. 194
34 Sijmons 1948, p. 195
35 Sijmons 1948, p. 195

36 Sijmons 1953/1954, p. 695
37 Sijmons 1953/1954, p. 694

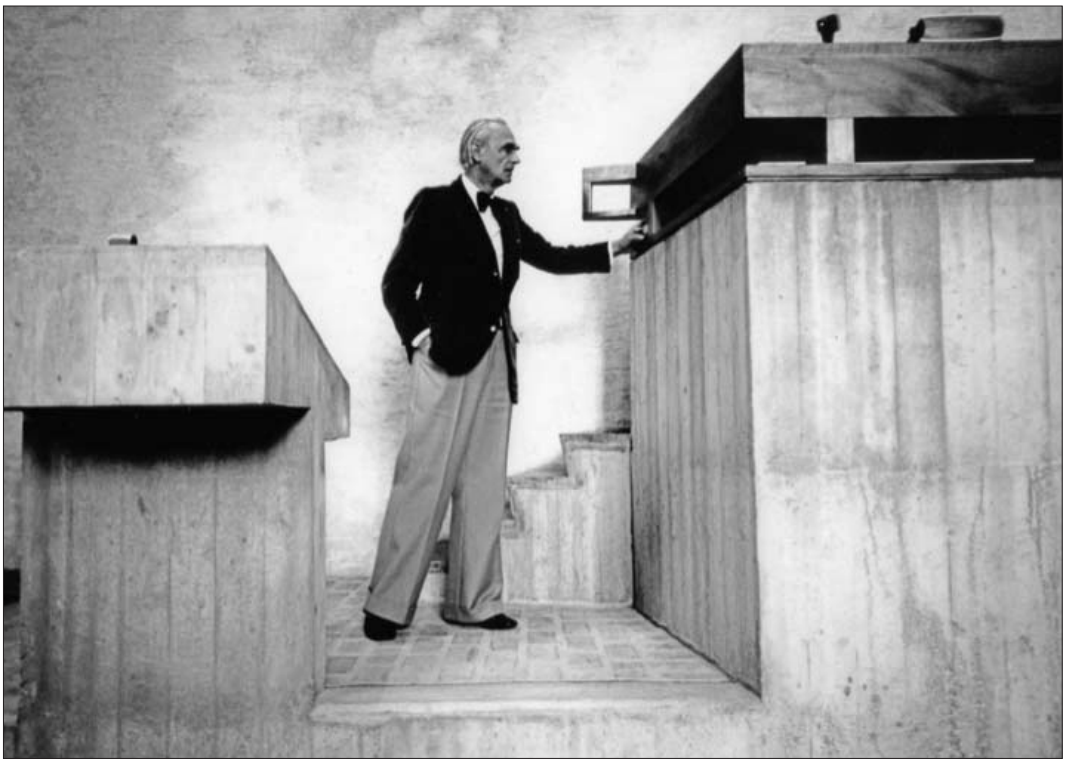

Sijmons in de Thomaskerk

is. Het vraagstuk van het bouwprogramma gaat daardoor dieper dan het bouwen van een architectonische ruimte rondom een door liturgie afgebakende plaats: 'Het doorgronden van het wezen van het Protestantse geloof is de basis van de ruimtelijke vormgeving, waarbinnen de liturgie vrij spel moet hebben.'[38]

Sijmons kan zich dus niet vinden in de werkwijze van de Liturgische Beweging onder leiding van Van der Leeuw, maar vindt ook het tegengeluid tegen de Beweging onvoldoende gefundeerd. Zo vindt hij het boek *Liturgie* van Noordmans onvolledig, omdat de vraag hoe de plattegrond vorm dient te krijgen niet wordt besproken. Zelf wil Sijmons wel op deze vraag in gaan. Hij doet dit door allereerst bepaalde begrippen te vormen die kunnen voorkomen dat het ontwerpen van een kerk vervalt tot een 'aesthetisch spel, zonder geestelijke achtergrond'.[39] De grondbegrippen van het geloof zijn 'de Verkondiging' en de 'Bediening van de sacramenten'.[40] Sijmons betoogt dat daarvan het Avondmaal de meeste invloed heeft op de vormgeving van de ruimte. Niet de preekstoel was na de Reformatie het nieuwe element in de kerk, maar de avondmaalstafel. De eucharistie heeft een heiligdom nodig - Christus is immers substantieel aanwezig - waar men zich op kan richten. Met het verdwijnen van het vanzelfsprekende focuspunt van de ruimte is volgens Sijmons de noodzaak verdwenen voor een langgerekte kerk. Volgens Sijmons is de centraal georiënteerd plattegrond de meest logische: de gelovigen scharen zich in een halve cirkel rond de woordverkondiging. Daarmee spreekt Sijmons zich uit voor de traditionele inrichting die na de Reformatie in protestantse kerken ontstond. Deze opstelling is volgens Sijmons de essentie van het geloof. De Thomaskerk in Amsterdam heeft een centrale opstelling. Het valt op dat in tegenstelling tot de traditionele protestantse kerken symmetrie hier ontbreekt. Het avondmaal kan volgens Sijmons het beste in aparte avondmaalsruimte gevierd worden. De grote hoeveel-

38 Sijmons 1953/1954, p. 695

39 Sijmons 1953/1954, p. 695

40 Sijmons 1953/1954, p. 696

heid tafels die nodig zijn, tasten teveel de heilige sfeer van de kerkruimte aan. Een aantal kerken van Sijmons kreeg ook daadwerkelijk een aparte avondmaalsruimte die meestal in open verbinding met de kerkzaal staat. Een voorbeeld is de Adventskerk in Aerdenhout. Hier bevindt zich een permanente avondmaalsopstelling aan de zijkant van de kerkruimte, een plek die gemarkeerd wordt door een verlaagd plafond.

Aan het eind van zijn boek richt Sijmons zich tot de Kerk. 'Moge de Kerk zich er diep van bewust zijn, dat zij de uitdrukkelijke roeping heeft, bezieling te schenken aan de architectuur, die evenals iedere andere kunstuiting, in de eerste plaats een belijdenis is.'[41] Hiermee roept Sijmons de kerk op om de kerkbouw uiterst serieus te nemen en bovendien blijkt hieruit dat Sijmons kerken als bezielde architectuur zag waarin hij zijn roeping vond.

41 *Sijmons 1946, p. 38*

J. H. van den Broek

Inleiding

Architect J.H. van den Broek (1898 - 1978) was een actief en vooraanstaand lid van de Hervormde Kerk. Zo was hij lid van de commissie 'Beginselen der Kerkbouw' die in 1954 een adviserend rapport[1] schreef in opdracht van de Hervormde Synode. Geloof en professie waren voor Van den Broek onlosmakelijk verbonden. Hij verbond zijn ideeën over functionalistische architectuur met zijn levensovertuiging in zijn zoektocht naar diepgang. 'Een goed architectonisch ontwerp' stelde hij in zijn inaugurele rede in 1948 aan de TH Delft, 'komt voort uit een diepgaand begrip van de functie van het gebouw.'[2] In dit overeenkomstig streven van kerk en de moderne architectuur naar wat hij omschreef als 'bewustheid', zag Van den Broek aanleiding om te stellen dat ook de moderne architectuur elementen voor kerkbouw bevat.[3]

Loopbaan

Johannes Hendrik van den Broek (1898 - 1978) groeide op in Rotterdam en bleef er zijn hele leven werkzaam. Na zijn opleiding aan de Technische Hogeschool in Delft begon hij in 1927 als zelfstandig architect van vooral volkswoningbouw. Tien jaar later trad hij toe tot het bureau van J.A. Brinkman en nam daar al snel, door ziekte van Brinkman, de leiding over.[4] Uit dit bureau kwam uiteindelijk, na het overlijden van Brinkman in 1950, het bureau Van den Broek en Bakema voort, dat nationaal en internationaal bekend werd door onder andere de Lijnbaan in Rotterdam en de Aula van de TH Delft. Daarnaast was Van den Broek intensief betrokken bij de wederopbouw van Nederland en in het bijzonder van Rotterdam. In 1948 aanvaardde Van den Broek een hoogleraarschap in Delft en zette hij zich in voor de vernieuwing van het architectuuronderwijs. Door middel van debatten tussen studenten en deskundigen wilde hij studenten een eerlijk beeld van de architectenpraktijk geven.[5] Naast zijn activiteiten als architect en hoogleraar was Van den Broek ook initiator en bestuurslid van vele nationale en internationale organisaties op het gebied van architectuur en was hij redactielid van tal van architectuurtijdschriften. Van den Broek wordt in een biografische beschrijving van architectuurhistorica Ellen Smit getypeerd als een man met een energieke persoonlijkheid en met groot gevoel voor humor die zijn mening niet onder stoelen of banken stak.[6] Met de kennis en betrokkenheid waarmee hij zijn vak uitoefende, dwong hij respect af bij zijn omgeving.

Kerkbouw

Het bureau Van den Broek en Bakema ontwierp een tweetal kerken: de Opstandingskerk te Schiedam en de Gereformeerde Kerk in Nagele. De invloed van architect Van den Broek was in de naoorlogse kerkbouwdiscussie veel groter. Dit kwam allereerst doordat hij zitting nam in een adviescommissie van de Generale Synode van de Hervormde Kerk waardoor hij op landelijk niveau een stem in de kerkbouwdiscussie kreeg. Daarnaast publiceerde hij een tweetal artikelen[7] waarin hij zijn visie op het moderne, functionalistische kerkgebouw uiteenzette. In een van deze artikelen[8] schetste hij een vijftal voorbeelden van variaties van de rangschikking van de elementen van het liturgisch centrum die

1 *Gravemeijer 1954*
2 *Van den Broek 1948a*
3 *Van den Broek 1948b, p. 228*
4 *Nederlands Architectuur Instituut 2012*
5 *Smit 2012*
6 *Smit 2012*
7 *Van den Broek 1948b en Van den Broek 1953/1954*
8 *Van den Broek 1953/1954*

bij voor- en tegenstanders van de Liturgische Beweging in de jaren vijftig veel discussie opleverden.[9] Het zal vooral zijn vermaarde reputatie zijn geweest, die Van den Broek tot invloedrijke speler in kerkbouwdiscussie maakte.

Beleven

In de twee artikelen die Van den Broek over kerkbouw schrijft, komt ook de beleving, zij het niet in die letterlijke bewoording, aan de orde. Van den Broek schrijft over het 'karakter der ruimte'[10] als datgene waardoor de ruimte bepaald wordt en de 'wezenlijke betekenis'[11] van een kerkgebouw.

Van den Broek levert een bijdrage aan de vraag of moderne architectuur ook elementen bevat voor kerkbouw. Hij doet dit door allereerst te stellen dat het de taak van de architect, ook van de moderne, is om de relatie tussen kerkbouw en samenleving weer te geven en door daarna uit te leggen hoe deze relatie tot uiting komt door te zoeken naar onderlinge raakvlakken tussen moderne architectuur en kerkbouw. Volgens Van den Broek is het meest wezenlijke kenmerk van de moderne architectuur 'de bezinning op en de verdieping van de opgave en de bewuste uitdrukking daarvan'[12] Deze 'bewustheid' is volgens de architect overeenkomstig met de bezinning van de kerk op de eredienst en het karakter van ruimte. Juist daarom zouden ook moderne architecten kerken moeten gaan bouwen. Een moderne architect moet volgens Van den Broek de kerk niet alleen maar zien als 'een gebouw, waar men goed zit, goed ziet, goed hoort, maar - onder vervulling van deze zakelijke eisen - als de uitdrukking van het begrip "ener voor God tredende menselijke gemeenschap".'[13]

In een artikel in het tijdschrift Wending[14] bouwt Van den Broek op dit thema voort. Als de moderne, functionele architectuur elementen bevat voor kerkbouw, welke elementen zijn betekenisvol voor de architectuur van de nieuwe

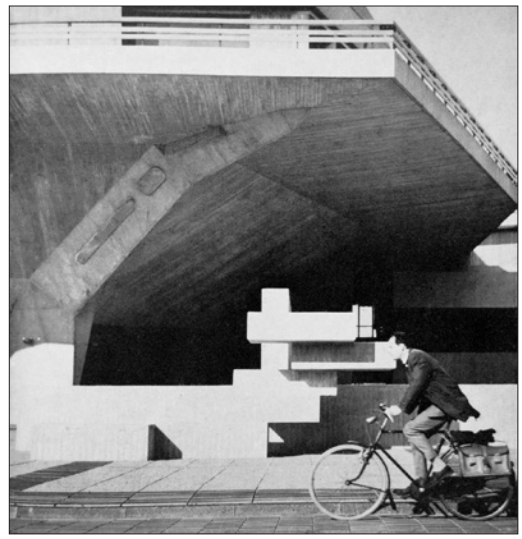

Aula TH Delft

Lijnbaan Rotterdam

protestantse kerkbouw? Van den Broek noemt vier aspecten die hij van 'wezenlijke betekenis' acht voor de architectuur voor het protestantse kerkgebouw. Het zijn deze vier aspecten die volgens Van den Broek vormgeven aan de essentie van het protestantse kerkgebouw: de ontmoeting tussen God en zijn gemeente. Al het andere, zoals de architectonische vormgeving en het gebruik van moderne materialen als beton staan er aan ten dienste.[15] Het is hem te doen om de diepere betekenislaag van het vormgeven aan de kerkruimte. Deze betekenislaag is de vertaling van het persoonlijke geloof van Van den Broek in een God die in zijn aardse onderkomen ontmoeting zoekt met zijn gemeente en ze in die ontmoeting de ware schoonheid laat beleven.[16] Van den Broek legt uit hoe hij de vertaalslag maakt van dit geloof naar architectuur door te

9 Steensma 1982, p. 17
10 Van den Broek 1948b, p. 227
11 Van den Broek 1953/1954, p. 714
12 Van den Broek 1948b, p. 228
13 Van den Broek 1948b, p. 228
14 Van den Broek 1953/1954
15 Van den Broek 1953/1954, p. 714
16 Van den Broek 1953/1954, p. 705

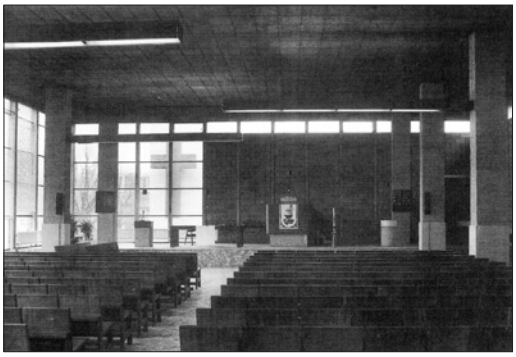

Opstandingskerk te Schiedam

Gereformeerde Kerk te Nagele

laten zien dat geloven niet alleen om emotie draait, maar wezenlijk vormbepalend kan zijn.[17]

Het eerste aspect dat betekenisvol is voor de kerkbouw is de inwendige ruimtelijke vorm.[18] Net als Sijmons neemt ook Van den Broek stelling in het debat over de relatie tussen liturgie en de vormgeving van de plattegrond. Het zoeken en bewust maken van die relatie is volgens Van den Broek de laatste anderhalve eeuw het streven geweest van theologen en architecten. 'Zodra men zich dus bezint op uitganspunten voor kerkelijke architectuur en daarbij dieper wil graven dan naar loutere vormkwesties, komt men bij die relatie van ruimte en liturgisch gebeuren terecht, op de mogelijkheden tot verbeelding der liturgie.'[19] Maar alhoewel zowel liturgie als kerkarchitectuur wil vormgeven aan de relatie tussen God en de mens, moet men niet vergeten dat het twee verschillende vakgebieden zijn. Liturgie is zaak van de theologie en de kerk, bouwkundige vormgeven is de professie van de architect.[20] Met deze uitspraken lijkt Van den Broek theologen die plattegronden tekenden, waaronder Van der Leeuw, en zich daarmee op het vakgebied van de architectuur begaven, terecht te wijzen. Wel stelt hij dat een kerkgebouw niet ontworpen kan worden zonder met liturgie rekening te houden. De relatie tussen liturgie en ruimte moet daarom niet als bewust uitgangspunt genomen worden, maar als een 'onderbewust idee'.[21] Zo kan de architectonische vorm van het kerkgebouw autonoom zijn. Over de relatie tussen interieur en exterieur schrijft Van den Broek dat hij het interieur van groter belang acht dan het exterieur, omdat binnen liturgie vorm krijgt. Het exterieur is slechts een getuigenis naar de buitenwereld van wat er binnen daadwerkelijk gebeurt.[22] Van den Broek spreekt, in navolging van Van der Leeuw, Noordmans en Bakhuizen van den Brink, zijn voorkeur uit voor een in de lengterichting georiënteerde kerkruimte boven een centrale ruimte. Hij laat zijn keuze volgen uit wat volgens hem het diepste doel is van de eredienst: de ontmoeting van God in de gemeente. Hij wijst de traditionele centrale opstelling - met banken geschaard rond het liturgisch centrum - af, omdat in een eredienst niet allereerst de ontmoeting tussen gemeenteleden centraal staat, maar de ontmoeting tussen God en de gemeente. De gemeente nadert tot God wanneer zij zich door het gangpad dichter naar het liturgisch centrum begeeft. Dat vraagt om een actieve houding van de gemeente, die volgens Van den Broek meer karaktervol is. Van den Broek sluit zich aan bij Bakhuizen van den Brink die schreef dat het in de eerste plaats draait om de ontmoeting en gerichtheid op God. 'In de eredienst richtte het gebouw haar als een processieschaar, die gepelgrimeerd komt.'[23]

Als tweede aspect benoemd Van de Broek de totaliteit van het liturgisch centrum. De vorm van de ruimte volgt uit het begrip dat de opdrachtgevende gemeente heeft van de ontmoeting van God in de eredienst. Het eerste woord bij kerkbouw is daarmee aan de theologen en de gemeente: zij moeten de liturgie, door Van den Broek omschreven als 'begrip van handeling en ontmoeting' opstellen.[24] Daardoor speelt het liturgisch centrum een belangrijke rol in de ruimte. Van den Broek spreekt zich uit tegen de strijd om voorrang tussen de elementen.[25] Het liturgisch centrum moet als eenheid gezien worden. Hij loopt hierin alvast vooruit op het synoderapport uit 1954.

De relatie tussen het liturgisch centrum en de gemeente vormt het derde aspect. Volgens Van den Broek bepaalt de relatie tussen de gemeente en het liturgisch centrum de liturgische spanning.[26] Hij acht dit derde aspect om die reden van groot belang en roept gemeenten op zich op de samenhang van het liturgisch centrum in relatie en het bankenplan te bezinnen. Zelf schetst hij een vijftal scenario's waarin de drie elementen uit het liturgisch centrum een rela-

17 Van den Broek 1953/1954, p. 704
18 Van den Broek 1953/1954, pp. 704 - 711
19 Van den Broek 1953/1954, p. 704
20 Van den Broek 1953/1954, p. 704
21 Van den Broek 1953/1954, p. 704
22 Van den Broek 1953/1954, p. 704
23 Nieuwe Nederlandse Kerken p 25
24 Van den Broek 1948b, p. 229
25 Van den Broek 1953/1954, p. 711
26 Van den Broek 1953/1954, p. 711

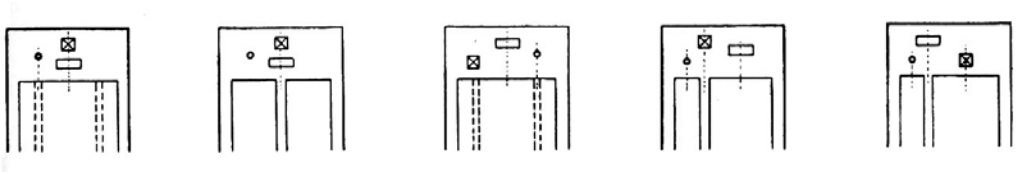

Scenario's voor relatie liturgisch centrum met bankenplan

tie aangaan met het bankenplan.[27] Symmetrie speelt een belangrijke rol, want in elke variant staan de losse elementen van het liturgisch centrum óf midden in het gangpad óf midden in de bankenrij gecentreerd.

Tot slotte, het vierde aspect: sfeer. Subtieler dan de eigenlijke ruimtevorm noemt Van den Broek de sfeer van de ruimte. Hij bespeurt in die sfeer het oude reformatorische karakter dat hij beschrijft met de woorden: 'klaarheid', 'reinheid', 'spiritualiteit', 'contemplatie' en 'gemeenschap'. Waar Sijmons schreef over 'de stilte van den ingekeerden mensch'[28] spreekt Van den Broek over een sfeer van 'verinnerlijking'.[29]

Het artikel besluit met een citaat van Bakhuizen van den Brink waaruit blijkt dat Van den Broek kerkarchitectuur niet los wil zien van zijn geloof. Het is het geloof dat uiteindelijk tot een diepere beleving kan leiden. 'Schoonheid, hoogte, stilte en ruimte zijn van de allergrootste betekenis en prediken mede, maar alleen, als zijn van de Alschone, van een andere hoogte, een diepere stilte en een oneindiger ruimte weten te spreken dan haar eigene, die aards zijn.'[30] De vertaalslag die Van der Broek maakt van zijn theologische opvattingen naar de architectuur, en die resulteren in zijn vier aspecten kan tot voorbeeld dienen voor architecten die hun geloof niet los willen zien van hun ontwerppraktijk. Uiteindelijk zoekt Van den Broek niet naar een sluitend antwoord maar laat hij zien hoe vanuit het geloof architectuur kan worden bedreven.

27 Van den Broek 1953/1954, pp. 712 - 713

28 Sijmons 1946, p.15

29 Van den Broek 1953/1954, p. 714

30 Nieuw Nederlandse Kerken p. 25 in: Van den Broek 1953/1954, p. 716

F.A. Eschauzier

Inleiding

Een week logeren bij de opdrachtgever was voor architect Frits Adolf Eschauzier (1889 - 1957) dé manier om achter de gewoontes van het gezin te komen waarvoor hij een woonhuis ging ontwerpen. Op basis van deze ervaringen ontwierp hij een woning. Eschauzier bezat de gave om zijn ontwerpen voortreffelijk aan te passen aan zijn gebruikers. Hij was er niet op uit om de manier van leven van zijn opdrachtgevers te veranderen, maar om die ten volle tot bloei te brengen door zijn ontwerp.[1] Het bracht ook de talenten van Eschauzier zelf tot bloei omdat, zoals architect Granpré Molière treffend opmerkte over zijn collega, 'niemand zich beter geeft, dan wie zich geeft aan de ander.'[2] Eschauzier ontwierp als architect van voornamelijk woonhuizen ook een aantal kerkgebouwen die ademen waar hij zelf in geloofde: een vertrouwen dat het streven naar harmonie de eeuwigheid oplevert.[3]

Loopbaan

Frits Adolf Eschauzier (1889 - 1957) is vooral bekend geworden als architect van riante woonhuizen. Daarnaast ontwierp hij onder andere een aantal Hervormde kerken, de Amstelbrouwerij in Amsterdam en interieurs van musea en passagiersschepen. In Delft start hij zijn studieperiode, maar een jaar later maakt hij de overstap naar de Architectural Asscoiation in Londen.[4] Hier werd hem het ontwerpen in historische stijlen geleerd. Deze kennis maakte hem geen slaaf van de traditie. Het leerde hem niet te hoeven kiezen tussen traditie of vernieuwing, omdat het voor hem geen criteria voor kwaliteit vormde. Hij voelde zich vrij en zag de kennis van zowel traditionele als moderne technieken als middel om de essentie van een opgave naar boven te halen.[5] Uit eigen zak betaalde Eschauzier zijn eerste ontwerp, een woonhuis, waarmee zijn eigen architectenbureau in 1915 een feit was.[6] Zelf ging hij er niet wonen, maar het leverde hem wel de gehoopte publiciteit op die zijn bureau bekendheid gaf.[7] Na enkele jaren gewerkt te hebben besloot Eschauzier in 1927 verder te studeren in Wenen bij professor Strnad.[8] De studie concentreerde zich op het interieur, dat volgens Strnad moest harmoniëren met de bewegingen van de bewoners.[9] Naast zijn werk als zelfstandig architect, werd Eschauzier in 1948 ook buitengewoon hoogleraar aan de Technische Hogeschool in Delft. Daar maakte hij van het vak Decoratieve Kunst een volwaardig vak.[10] Na zijn overlijden in 1957 namen zijn zoon Frits junior, Paul de Vletter en Fons van der Berg, die al enige tijd werkzaam compagnons waren, het bureau over. Zijn overlijden maakte duidelijk dat de persoonlijkheid en het werk van Eschauzier in hoog aanzien stond bij zijn collega's. Zowel de modernistisch architecten Rietveld[11] en van Tijen[12] als de meer traditioneel geschoolde Grandpré Moliere[13] schreven in architectuurtijdschriften een *in memoriam* over de man, waarin zij hun bewondering lieten blijken. Architectuurtijdschrift Forum wijdt zelfs een themanummer[14] aan zijn werk.

1 *Van der Werf 1999, p. 32*
2 *Grandpré Molière 1958, p. 392*
3 *Eschauzier, F. jr. 1958, p. 247*
4 *Van der Werf 1999, p. 13*
5 *Van der Werf 1999, p. 18*
6 *Van der Werf 1999, p. 14*
7 *Van der Werf 1999, p. 14*
8 *Van der Werf 1999, p. 15*
9 *Van der Werf 1999, p. 19*
10 *Van der Werf 1999, p. 16*
11 *Rietveld 1958*
12 *Van Tijen 1958*
13 *Grandpré Moliere 1958*
14 *Forum 13 (1958) 7*

Woonhuis Van Schaardenburg

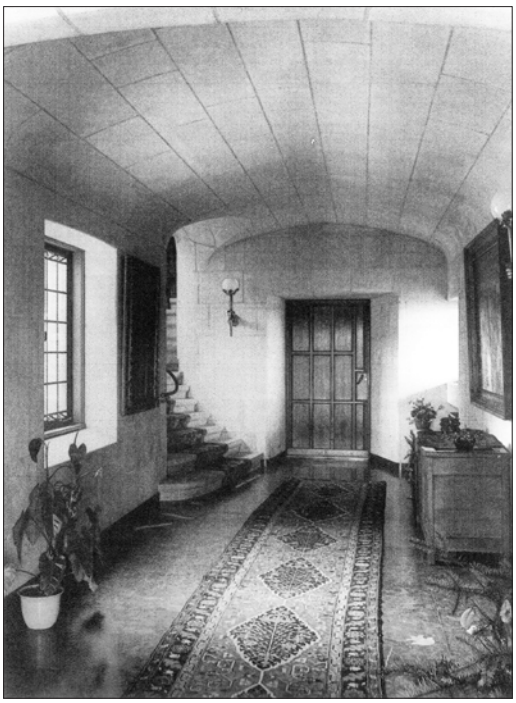

Woonhuis Noorderheide

Kerkbouw

Vlak na de oorlog ontwierp Eschauzier zijn eerste kerkgebouw, de Maranathakerk te Den Haag. Dankzij een geschonken dakconstructie door een Zwitsers kerkgenootschap waren de middelen voor handen om slechts drie jaar na de oorlog een nieuwe kerk te bouwen. Het ontwerp baarde veel opzien in Hervormd Nederland vanwege de toepassing van knielbankjes in de kerkbanken.[15] Eschauzier was lid van de Hervormde Kerk en trad in 1952 voor vijf jaar toe tot de redactie van het Nederlandsch Hervormd tijdschrift voor liturgie 'Kerk en Eredienst'.[16] In datzelfde jaar was Bakhuizen van den Brink Van der Leeuw opgevolgd als hoofdredacteur. In deze redactie zat ook dominee Aalbers, predikant van de door Eschauzier ontworpen Maranathakerk.[17] Naast de Maranthakerk ontwierp het bureau van Eschauzier nog een viertal kerken. Drie ervan zijn ook daadwerkelijk gerealiseerd. Het betreft de Goede Herderkerk in Oosterbeek die inmiddels verbouwd is tot rouwcentrum, de Immanuëlkerk te Delft en de Ontmoetingskerk te Naaldwijk. De laatste twee kerken werden na het overlijden van Eschauzier opgeleverd in respectievelijk 1961 en 1965. In 1955 ontving Eschauzier het eervolle verzoek om een ontwerp te maken voor de V.P.R.O. (Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep) studio te Hilversum. Het ontwerp, dat verbazingwekkend veel lijkt op het huidige VPRO gebouw, is nooit gerealiseerd.

Beleven

Eschauzier heeft maar weinig gepubliceerd. Zijn geschreven oeuvre bestaat slechts uit korte toelichtingen bij projecten en zijn inaugurele rede voor de Technische Hogeschool Delft in 1949, verplichte onderdelen waar hij niet onderuit kon. Om te beschrijven op welke manier beleving voor Eschauzier een rol speelde in gebouwen, en dan met name kerken, moet men het doen met informatie uit tweede hand. De belangrijkste bron is de monografie van Jouke van der Werf[18] die naast een overzicht van het oeuvre van de architect vooral ook zijn visie en ontwerpbenadering belicht. In zeven thematische hoofdstukken schetst architectuurhistoricus Van der Werf het leven en werk van Frits Eschauzier telkens afgewisseld met pagina's met projectbeschrijvingen.

'Een echte artiest, een echte heer én een echt mens'[19] zo wordt het karakter van Eschauzier beschreven door een collega. Gekleed in een driedelig op maat gesneden pak met dunne zijden strik viel Eschauzier op.[20] Zijn verfijnde manier van kleden staat voor de manier waarop zijn architectuur een omhulling van het wonen vormde.[21] Tot in de kleinste details moest het woonhuis zijn aangepast aan de gebruikers. Een huis moest een verlengstuk van het leven vormen, als een verhaal dat zich na aankomst bij de voordeur tot in de intiemste kamers steeds meer ontvouwt.[22] Voordat Eschauzier begon te ontwerpen, deed hij eerst grondig onderzoek naar de wensen van de opdrachtgevers. Het woonhuis moest het verhaal van de familie die erin woonde voelbaar maken in vormgeving en materiaalgebruik. Het was voor hem de kunst om onopvallend te werk te gaan, omdat men niet zíjn verlangens, maar die van zijn opdrachtgevers vervuld moesten zien in de ruimte.[23] Zijn taak was slechts dienend. Eschauzier straalde, ondanks zijn grote bescheidenheid, een natuurlijk gezag uit. Desondanks was twijfel een van de belangrijkste bestanddelen van zijn ontwerphouding. Het formuleren van de juiste vragen interesseerde hem meer dan het geven van algemeen geldende antwoorden.[24] 'Hoe is het mogelijk', vroeg hij zich eens hardop af, 'dat er zoveel vanzelfsprekendheid en eenvoudige blijheid, maar ook zoveel waardigheid spreekt uit al die oude boerderijen in ons land?' Hij geloofde dat deze sfeer tot stand kwam 'door een complex

15 Aalders 1949, p. 195
16 Kerk en Eredienst 1948
17 Kerk en Eredienst 1948
18 Van der Werf 1999
19 Van Tijen 1958, p. 222
20 Van der Werf 1999, p. 10
21 Van der Werf 1999, p. 9
22 Van der Werf 1999, p. 8
23 Van der Werf 1999, p. 9
24 Van der Werf 1999, p. 10

Maranathakerk te Den Haag

Goede Herderkerk te Oosterbeek

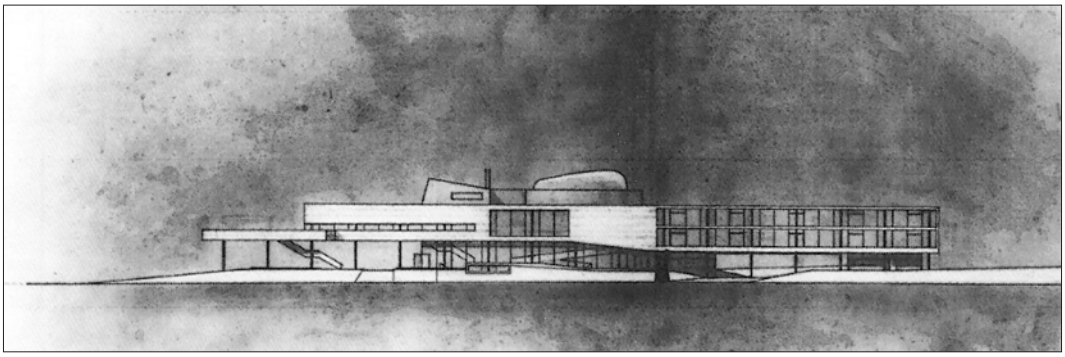

Ontwerp Eschauzier V.P.R.O gebouw

Villa VPRO - MVRDV

van menselijke ervaringen en eigenschappen.'[25]

De gebouwen van Eschauzier vertellen volgens Van der Werf een verhaal. 'Een verhaal over de aankomst, over de weg door het gebouw en over de indrukken, gevoelens en geuren die daarbij worden opgeroepen. Steevast eindigt het verhaal in de meest intieme vertrekken.'[26] Dat idee van een weg door het gebouw ontleende Eschauzier volgens de auteur aan zijn Weense leermeester Strnad. Volgens Strnad waren 'de beweging en de daarmee gepaard gaande indrukken het belangrijkste middel tot de ordening van de ruimte.'[27]

Eschauzier zocht naar de essentie van elke opgave, van elke ruimte en elk onderdeel. Hij deed dit op twee manieren. Allereerst ontwierp hij van binnenuit en baseerde zijn ontwerp op eigen ervaringen naar aanleiding van observaties en gesprekken met de gebruikers en locatieanalyse. Architectuur moest als een maatpak de omhulling van het wonen worden.[28] Eschauzier had oog voor detail en wist ontwerpen te maken die bewoners op het lijf waren geschreven. De ruimten moesten een vanzelfsprekendheid krijgen.[29] Daarnaast had elk onderdeel van de ruimte zijn betekenis voor de ervaring van het geheel.[30] Als een lichaam dat geen onderdeel kon missen. Daarnaast ontwierp Eschauzier ook van buitenaf, door 'al het geziene te bannen.'[31] Hij deed dit door zich te bezinnen op de functie van een object en te zoeken naar de juiste verhoudingen.

'Architectuur interesseerde hem niet als de uitdrukking van een abstract idee van ruimte', schrijft biograaf Van de Werf, 'maar daar waar die ruimte zich materialiseerde in een zintuigelijke ervaring.[32] Dat volgens Van der Werf de zintuigen een essentiële rol vervulden in de architectuur van Eschauzier blijkt ook wel uit de titel van de monografie: 'een orde voor de zintuigen'. Met name aan vijf zintuigelijke aspecten besteedde Eschauzier veel zorg. Bij het eerste aspect, daglicht, gaat kwaliteit voor kwantiteit.[33] De ogen moeten enige spanning waarnemen door dat in de ruimte het licht niet gelijkmatig verdeeld is. Zelf deed Eschauzier door een zorgvuldig evenwicht te zoeken tussen grote en kleine ramen. In de Immanuëlkerk vormen de grote, glas-in-lood- vensters een contrast met de kleine, vierkante raampjes op ooghoogte bij de avondmaalstafel. Een tweede betreft het effect van het materiaal. Eschauzier vond dat de keuze voor een materiaal moest afhangen van de functie van de ruimte.[34] Zelf had hij een voorliefde voor hout.[35] Als muzikaal man - Eschauzier was een begenadigd violist[36] - was het gehoor een belangrijk zintuig bij de waarneming van een ruimte. De akoestiek in kerken achtte hij daarom van groot belang. Hij schakelde in het ontwerpproces van zijn kerken de akoestische afdeling van TNO in om hem van advies te voorzien.[37] Op hun advies werd de Goede Herderkerk voorzien van een wand met akoestisch materiaal. Het vierde aspect is kleur. Eschauzier besteedde bijzondere zorg aan het kleurenschema.[38] Bijvoorbeeld aan de houten kap van Maranathakerk. Door kleine kleurschakeringen en lichte, rustige kleuren wilde Eschauzier de kap minder zwaar doen lijken.[39] Het zintuigelijke voelen had volgens de architect niet alleen te maken met materiaalgebruik en kleur maar ook met gevoelstemperatuur en comfort. Het resulteerde in geïntegreerde klimaatsystemen zoals de voetverwarming in de Immanuëlkerk te Delft.

Eschauzier was geen man van veel woorden en verwoordde zijn gevoelens over schoonheid met een citaat van de Belgische architect Van de Velde: 'De schoonheid is daar, om haar (de vorm) te ontvangen en te bekleedden met de macht der eeuwig levende openbaring voor hen die

25 Eschauzier 1949b, p. 5
26 Van der Werf 1999, p. 8
27 Van der Werf 1999, p. 19
28 Van der Werf 1999, p. 9
29 Grandpré Moliere 1958, p. 394
30 Grandpré Moliere 1958, p. 394
31 Van der Werf 1999, p. 8
32 Van der Werf 1999, p. 175
33 Van der Werf 1999, p. 67
34 Van der Werf 1999, p. 67
35 Röell 1958, p. 228
36 Van der Werf 1999, p. 10
37 Van der Werf 1999, p. 98
38 Röell 1958, p. 228
39 Eschauzier 1949a, p. 154b - 155b

met verlangen en vreugde naar haar uitzien. Ze is veelzeggende en zinnelijke werkelijkheid. Zij haar vorm bescheiden of indrukwekkend, haar materiaal gewoon of verfijnd, zijn wordt bezield door dat fluïdum dat het lichaam der ademende, levende wezens doet opstaan, dat de armen der bomen zich uitspreiden laat in de ruimte en de knoppen der bloemen doet barsten.'[40] Vanuit het besef dat het bij schoonheid niet aankomt op welke vormentaal men kiest, maar dat ware schoonheid ontstaat door bezieling, kwam ook Eschauzier zelf tot bloei.

40 *Eschauzier, 1949b, pp. 18-19*

Groot en klein raam in de Immanuëlkerk te Delft

Akkoestische wand in de Goede Herderkerk te Oosterbeek

Gekleurd plafond Maranathakerk te Den Haag

Geïntegreerde voetverwarming in de Immanuëlkerk te Delft

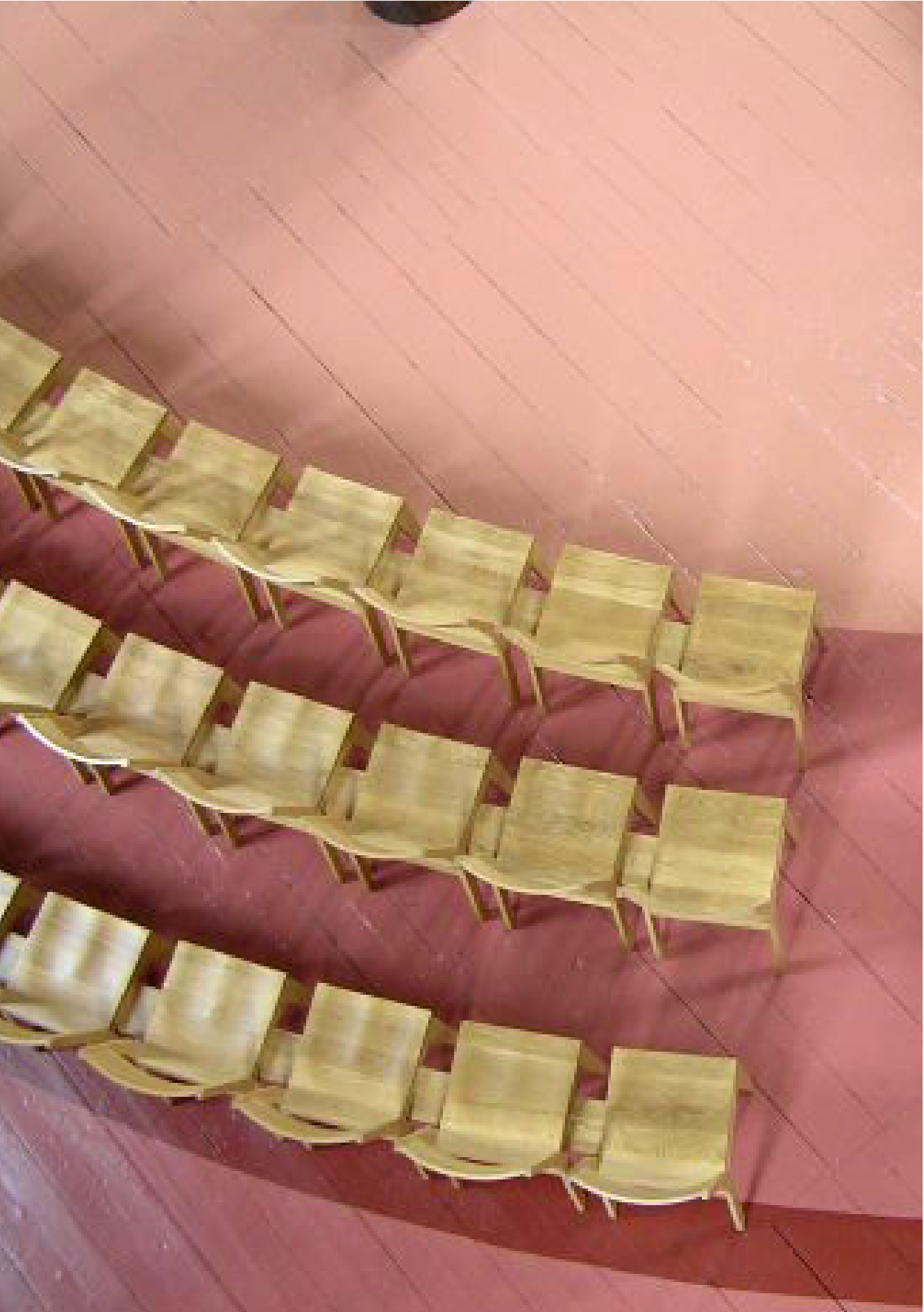

2002 - 2012

Van kerk naar monument

2

Inleiding

In dit deel zal onderzocht worden hoe er het afgelopen decennium is geschreven over de beleving van kerkruimten. Een centraal evenement was het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008. De landelijke organisatie[1] ervan was in handen van zowel monumenten organisaties als kerkelijke instanties en werd gesteund door de overheid. Ter gelegenheid van het Jaar werden lezingen, tentoonstellingen en andere activiteiten georganiseerd voor een breed publiek. In architectuur- en monumententijdschriften, regionale en landelijke dagbladen werd gepubliceerd naar aanleiding van dit Jaar. Tevens werd de website *reliwiki.nl* gelanceerd waarop een schat aan informatie over kerken werd verzameld.[2] De overheid vormde beleidstukken en in heel het land werden inventarisatieprojecten van het religieuze erfgoed uit de wederopbouwperiode gestart. Ook binnen de kerken bracht het Jaar inspiratie om visie te vormen.

Er zal worden gekeken naar publicaties die zijn geschreven voorafgaand en in de nasleep van het Jaar van het Religieus Erfgoed en naar de praktijk van een inventarisatieproject waarbij beleving van de kerkruimte een rol speelt.

1 Commissie Jaar Religieus Erfgoed onder voorzitterschap van W.M.N. Eggenkamp zie: Nelissen 2008, p. 165

2 Voor het schrijven van deze scriptie is dankbaar gebruik gemaakt van deze website. Reliwiki.nl is een initiatief van de Stichting 2008 Jaar van het Religieus Erfgoed.

Jaar van het Religieus Erfgoed

Een aantal van de publicaties dat geschreven is in de periode vlak na het Jaar van het Religieuze Erfgoed zal worden beschouwd. Er is gekeken vanuit drie invalshoeken. Een eerste invalshoek vormt het liturgisch onderzoek, aan de hand van een tweetal bronnen: het tijdschrift *Eredienstvaardig* en het *Jaarboek van Liturgieonderzoek* in de periode 2008 - 2009. De tweede invalshoek is de reactie van de synode van de Protestantse Kerk Nederland, die in 2004 is ontstaan uit een samenvoeging van onder meer de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerk. Deze synode publiceerde naar aanleiding van het Jaar van het Religieuze Erfgoed het rapport *Een protestantse visie op het kerkgebouw.*[1] Dit rapport is bijzonder omdat de grootste kerkelijke denominatie zich na ruim vijftig jaar weer uitspreekt over het kerkgebouw. Theologie vormt de derde invalshoek. Gekozen is voor het boek van de rector van de Protestantse Theologische Universiteit G.H. Immink, die daar tevens hoogleraar Praktische theologie is. Immink schreef in *Het heilige gebeurt*[2] over de praktijk, theologie en traditie van de protestantse eredienst.

Opvallend is dat er door architecten nauwelijks wordt gepubliceerd over kerkbouw. Hiervoor zijn drie redenen aan te dragen. Allereerst gaat heeft de discussie die gevoerd wordt rond het Jaar van het Religieus Erfgoed betrekking op bestaande gebouwen waar bovendien de bouwmeesters al van zijn overleden. Ten tweede sluiten er meer kerken de deuren dan dat er nieuwe kerken worden gebouwd. Gemiddeld raken zestig kerken per jaar in onbruik, terwijl er de komende twee jaar gebouwd wordt aan vijftig kerken waarvan twee derde nieuwbouw betreft.[3] Tot slot lijkt de tijdgeest er niet naar te zijn dat architecten publiceren op academisch niveau.

Eredienstvaardig

In het tijdschrift *Eredienstvaardig* verschenen naar aanleiding van het Jaar van het Religieus Erfgoed enkele artikelen. Dit blad is in 1985 ontstaan als samenvoeging van verschillende liturgische tijdschriften. Het blad stond in de eerste tien jaar onder auspiciën van de Van der Leeuwstichting, daarna kreeg het een zelfstandige stichting.[4] Het blad richt zich op predikanten en kerkmusici, dus op de uitvoerenden in de eredienst en is niet aan een kerkgenootschap gebonden.[5] Architectuur en kerkbouw hebben geen vanzelfsprekende plaats in het blad. Slechts sporadisch vindt men in de afgelopen tien jaar artikelen over deze onderwerpen in het blad.

Naar aanleiding van het Jaar van het Religieus Erfgoed verschenen er twee artikelen van de architecten Kramer[6] en Baauw[7]. Ook Uytenbogaardt[8], theoloog en voormalig lid van de Bouw- en Restauratie Commissie van de Nederlands Hervormde kerk, schrijft over kerkbouw. In deze artikelen, die essayachtig van aard zijn, is 'ontmoeting' het centrale thema. De artikelen gaan niet verder dan het bespreken van de persoonlijke mening over welk karakter de eredienst moet hebben - die waar ontmoeting

1 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009*
2 *Immink 2011*
3 *Van de Groep 2012, p. 14*
4 *Van 't Hul 1995*
5 *Eredienstvaardig 2012*
6 *Kramer 2008*
7 *Baauw 2008*
8 *Uytenbogaardt 2008*

Interieur De Opgang te Osdorp

centraal staat - maar niet over *hoe* die ruimte dan vorm dient te krijgen. Een uitzondering vormt een interview met liturgisch vormgever Pim van Dijk waarin hij zich uitlaat over beleving.[9] Van Dijk is de enige liturgisch vormgever in Nederland en heeft talloze kerkinterieurs ontworpen en heringericht. Hij volgde in Amerika een opleiding tot liturgisch vormgever, in Nederland heeft hij sinds enige jaren een ontwerpbureau voor kerkinterieurs.[10]

Een liturgisch vormgever geeft niet vorm aan de liturgie zelf, maar aan de ruimte en de voorwerpen waarmee de liturgie gevierd wordt.[11] Van Dijk houdt zich bezig met de herinrichting van kerkgebouwen, maar werkt ook samen met architecten in het geval van nieuwbouw. Op de vraag wat volgens hem een kerk tot een heilige ruimte maakt, antwoordt hij: 'Een heilige ruimte is een afgezonderde, gemarkeerde plek. Het wordt met enkele herinneringen geladen doordat er vakkundig in wordt voorgegaan, goed voorbereid, met mooie gezangen, en door de aandachtige aanwezigheid van mensen.'[12] Uit dit antwoord blijkt Van Dijk's grote aandacht voor kwaliteit van de liturgie. Een kerkruimte is dus een afgezonderde plek. Over de beleving van die ruimte zegt Van Dijk: 'wanneer een ruimte is ingericht voor geestelijke zaken, dan doet dat iets met ons. Schoonheid, kwaliteit, harmonie in vorm, kleur, klank, licht, klimaat en indeling dragen bij tot het ervaren van balans en rust, tot introspectie en tot het leggen van verbindingen met het hogere.'[13] Alle zintuigen nemen deel aan die beleving, want 'het zijn niet alleen de woorden en de muziek, maar ook wat we zien, ruiken, wat we aanraken, voelen en proeven, wat meespeelt. Het is liturgie met lichaam en geest, hart en ziel.'[14]

Het karakter van de kerkruimte beschrijft Van Dijk aan de hand van een drietal eigenschappen. Allereerst is de kerkruimte geen ruimte om te verblijven, geen thuis. Het is een ruimte voor de gemeenschap van christenen, die gekenmerkt wordt door de tijdelijkheid van het verblijf. Het is een ruimte die voor die gang, van buiten naar binnen en weer naar buiten, wordt ingericht. De hele kerkruimte staat in het te-

9 *Van Kampen 2010*
10 *Pim van Dijk Designs - inrichten van kerken*
11 *Van Kampen 2010, p. 31*
12 *Van Kampen 2010, p. 31*
13 *Van Kampen 2010, p. 32*
14 *Van Kampen 2010, p. 32*

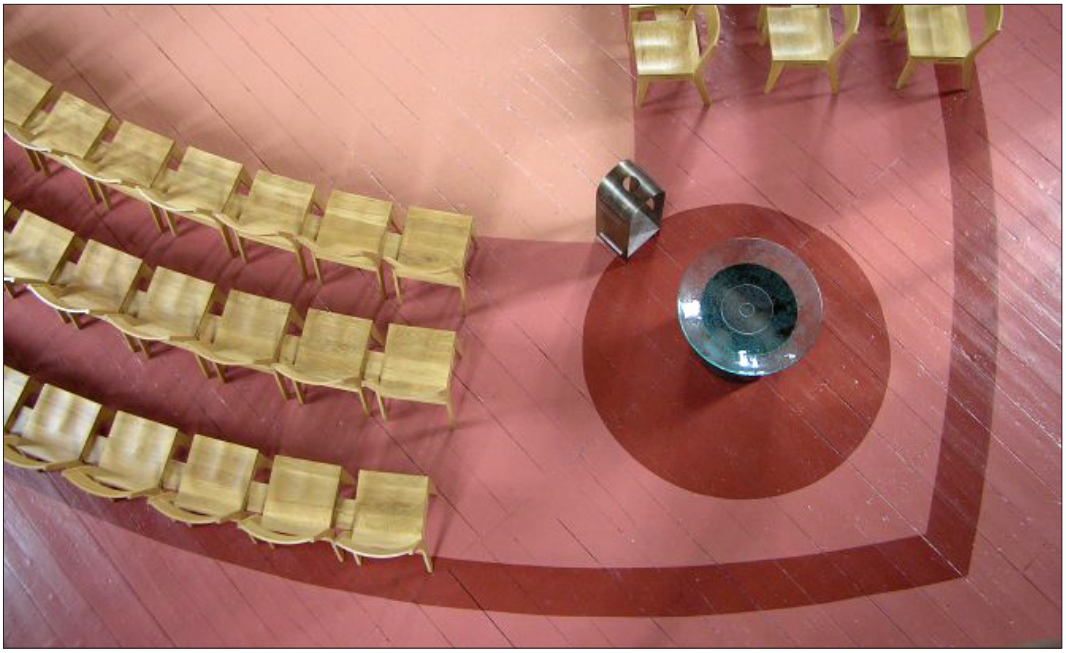

Interieur St. Martinuskerk te Tzummarum

ken van deze dynamiek.[15] Naast dynamiek is er ook sprake van overzichtelijkheid. Elk ritueel en elk sacramentsvoorwerp moet zijn eigen plaats in de ruimte hebben, zodat de betekenis ervan duidelijker wordt. Uiteindelijk gaat de ruimte volgens Van Dijk dan voor zích spreken.[16] Een derde karakteristiek is dat de ruimte uit meerdere plekken bestaat die verschillende kenmerken hebben. Van Dijk spreekt van een 'treuzelruimte'[17] als de plek waar kerkgangers de kerkruimte binnenkomen en waar ze de eerste klanken horen en overzicht hebben. Wanneer men de route vervolgt, komt men in het midden van de ruimte op 'de plek van de aandacht'[18]. Elke plek heeft eigen kenmerken, die met name door de lichtval, akoestiek en zichtlijnen worden bepaald. Een voorbeeld uit de praktijk van Van Dijk betreft het interieur van de Hervormde St. Martinuskerk te Tzummarum. In deze kerk markeren de kleuren van de vloer verschillende plekken in de ruimte.

Van Dijk waarschuwt dat multifunctioneel gebruik en een te flexibele inrichting van de ruimte afbreuk doen aan het karakter van de kerkruimte.[19] Hij roept op tot kwaliteit in de liturgie en geeft daarvoor twee aanwijzingen. Zo moeten de materialen die gekozen worden 'eerlijk, integer en authentiek'[20] worden verwerkt en moeten sacramentsvoorwerpen de religieuze lading van dat ritueel uitbeelden. 'Een goed ontworpen doopvont suggereert het gebaar dat bij de doop gemaakt wordt. Dit gebaar maakt het ritueel tot een heel emotionele ervaring.'[21] De kruisverbindingen in het doopvont van De Lucaskerk in Arnhem symboliseren het verbond tussen God en mens dat met de doop gesloten wordt.

Deze oproep voor kwaliteit sluit aan bij een trend die Heitink signaleert bij moderne kerkgangers. In zijn boek *Een kerk met karakter* gaat de hoogleraar godsdienstsociologie aan de Vrije Universiteit in op wat hij aanduidt als 'de zwaarste crisis in de geschiedenis van de kerk van West-Europa sinds haar ontstaan'.[22] In de jaren zestig van de vorige eeuw kwam er een eind aan het tijdperk, waarin kerk en staat met elkaar

15 Van Kampen 2010, p. 32
16 Van Kampen 2010, p. 32
17 Van Kampen 2010, p. 33
18 Van Kampen 2010, p. 33
19 Van Kampen 2010, p. 34
20 Van Kampen 2010, p. 34
21 Van Kampen 2010, p. 33
22 Heitink 2007 p. 21

Doopvont De Lucaskerk te Arnhem

vervlochten waren. Door de culturele revolutie treedt ernstig verval op in het kerkelijk leven.[23] Hij stelt in zijn boek dat er een overgang plaatsvindt van een sociaal naar een meer geïndividualiseerd kerktype. Dit vraagt volgens hem om een anders omgaan met ruimte.[24] Hij stelt net als Van Dijk voor om in de ruimte verschillende plekken met eigen kenmerken te realiseren, zodat elke individu er zijn plek kan vinden en er naast ruimte voor ontmoeting ook plek kan zijn voor eerbiedigheid.[25] Daarnaast stelt hij dat moderne kerkgangers kritischer zijn geworden: ze komen voor kwaliteit.[26]

Jaarboek voor liturgie-onderzoek

Een ander liturgisch tijdschrift is het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*. Hierin is in de afgelopen tien jaar veel geschreven over religie en liturgie in termen van architectuur als 'ruimte voor liturgie'[27] en 'het rituele landschap'[28]. Het Jaarboek is sinds de oprichting in 1984 de belangrijkste publicatiebron voor Nederlandse liturgiewetenschappers.[29] Sinds 1996 wordt het gezamenlijk uitgegeven door het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed van de Rijksuniversiteit van Groningen en het Liturgisch Instituut van de Universiteit van Tilburg. De redactie wordt gevormd door hoogleraren en universitair docenten op het gebied van liturgie uit Utrecht, Groningen en Tilburg.[30] Waar *Eredienstvaardig* zich vooral op de praktijk richt en de uitvoerenden van de liturgie als doelgroep heeft, concentreert het Jaarboek zich op de theorievorming rond de liturgie.

In artikelen die de laatste tien jaar verschenen, komt het kerkgebouw weinig aan de orde. Regnerus Steensma[31] schreef in de periode 2002-2007 wel over liturgisch meubilair, aan de hand van het meubilair in een aantal geselec-

23 Heitink 2007, p. 166
24 Heitink 2007, p. 255
25 Heitink 2007, p. 255
26 Heitink 2007, p. 256
27 Van Tongeren 2004, p. 107
28 Lukken 2006
29 Rijksuniversiteit Groningen 2011
30 De redactie bestaat uit prof. dr. Marcel Barnard (Utrecht), dr. Justin Kroesen (Groningen), prof. dr. Paul Post (Tilburg, eindredacteur), dr. Thomas Quartier, prof. dr. Gerard Rouwhorst (Utrecht), dr. Louis van Tongeren (Tilburg) zie Rijksuniversiteit Groningen 2011
31 Regnerus Steensma was tot 2002 universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen

teerde kerken.[32] Er zijn twee artikelen waarin wel specifiek wordt ingegaan op de betekenis van het kerkgebouw. Het betreft het artikel *Betekenislagen van het kerkgebouw*[33] van Gerard Lukken en *Het kerkgebouw als utopische ruimte*[34] van Eward Postma. Lukken vraagt zich af welke belevingen en waarnemingen recht doen aan de intrinsieke betekenislagen van het kerkgebouw. Hij behandelt verschillende betekenislagen aan de hand van de recente tensieve semiotiek. Het artikel van Postma is verschenen naar aanleiding van het Jaar van het Religieus Erfgoed en wil met het geschrevene een bijdrage leveren aan de beschrijving en analyse van de positie die kerkgebouwen innemen in de Nederlandse cultuur. Naast dit tweetal is er nog een derde noemenswaardig artikel. In dit artikel wordt de balans opgemaakt van de Liturgische Beweging en wordt opgeroepen tot een perspectiefverlegging en -verbreding van het liturgisch discours, omdat volgens de auteurs de Liturgische Beweging niet meer als een vanzelfsprekend focuspunt beschouwd kan worden.[35]

Betekenislagen van het kerkgebouw

Lukken[36] beschrijft de betekenislagen van het kerkgebouw vanuit de Franse tensieve en zintuigelijke semiotiek. Het is daarom allereerst nodig om de belangrijkste begrippen en theorievorming hiervan kort te benoemen.

Tensieve semiotiek

De tensieve semiotiek kwam recentelijk[37] tot stand als aanvulling op de structurele benadering van de klassieke greimassiaanse semiotiek die door de Litouwse linguïst Greimas was ontwikkeld. De aanvulling bestond eruit dat ook zintuigelijke uitingen in de theorievorming werden opgenomen. De tensieve semiotiek gaat ervan uit 'dat alle betekenisvormgeving plaatsvindt in een veld vol spanningen (tensies).'[38] Deze spanningen spelen zich af tussen een subject en een object of ook wel: tussen een bron en doel. Er is sprake van een dubbele spanning, omdat zowel het object als het subject aantrekkingskracht uitoefent. In dat kader zijn er twee belangrijke begrippen: extensiviteit en intensiviteit.[39] De mens - als subject - neemt objecten waar met een bepaalde extensiviteit, dat wil zeggen met een bepaalde kwantiteit, dimensie en afstand van plaats of tijd. En zelf toont de mens aan het object zijn zintuigelijke en met gevoel geladen intensiviteit. Het is telkens aan de mens om in dat spanningsveld een evenwicht te vinden door keuzes te maken en de eigen positie te bepalen.

Daarnaast spelen nog twee termen een rol: aspectualisatie en polysensorialiteit. Aspectualisatie treedt volgens Lukken op als 'het eigen gezichtspunt van de uiting ook betrekking heeft op de waarneming door het subject als uiting van het proces.'[40] Polysensorialiteit gaat ervan uit dat bij zintuiglijkheid alle zintuigen samenwerken in een netwerk dat verder aangevuld wordt met vitale zintuiglijkheid.[41] Met vitale zintuiglijkheid worden menselijke lichamelijke uitingen bedoeld, als bijvoorbeeld ademhalen en het draaien van het hoofd. Deze bewegingen zijn dus geen hulpmiddelen, maar zijn van fundamenteel belang in de betekenisvormgeving.

Vanuit dit begrippenkader van de tensieve semiotiek gaat Lukken aan de slag. Hij benoemt een vijftal betekenisdimensies: de basaal-sacrale, de religieus-christelijke, de ritueel-liturgische, de metonymische en de diaconale dimensie. Met behulp van de basaal-sacrale dimensie - die verbonden wordt aan de religieus-christelijk - en de metonymische dimensie behandeld Lukken de betekenisgeving en beleving van de kerkruimte.

Betekenisgeving en beleving van de kerkruimte

Lukken denkt vanuit bovenstaande theorievorming nauwkeurig en concreet te kunnen weer-

32 Steensma 2002, 2003, 2005 en 2007
33 Lukken 2008
34 Postma 2009
35 Barnard en Post 2008
36 Emeritus hoogleraar Liturgie en sacramentstheologie van de Theologische Faculteit te Tilburg en maakt deel uit van de redactieraad van het Jaarboek.
37 Lukken 2008, p. 117
38 Lukken 2008, p. 118
39 Lukken 2008, p. 118
40 Lukken 2008, p. 119
41 Lukken 2008, p. 120

geven hoe de betekenisgeving van de kerk als basaal-sacrale ruimte[42] vorm krijgt. Hij doet dit door stapsgewijs te vertellen hoe een bezoeker zich door een kerkgebouw beweegt en beschrijft daarmee heel concreet de beleving van de bezoeker, die niet per se religieus is.[43] De eerste reactie van bezoeker wanneer hij de ruimte binnenstapt, zal er een zijn van respect en ontzag. Onwillekeurig zal de bezoeker zachter gaan praten. De dikke muren houden het geluid van buiten tegen en daardoor staat men in een ruimte met een eigen akoestiek. Er is daardoor onder andere sprake van een algemene zintuigelijke verstoring. Niet alleen de oren moeten zich aanpassen aan een andere akoestiek, ook de geur is anders. Men zal even achterin blijven stilstaan om de eerste indrukken op zich te laten inwerken. De zintuigelijke prikkels die de bezoeker krijgt, zullen polysensorieel zijn en compleet anders gerangschikt zijn dan alledaagse prikkels, omdat een vanzelfsprekende logica ontbreekt. Daardoor zal de bezoeker het gevoel krijgen 'overgeleverd te worden aan een onbekende sturende grootheid die hij maar moeilijk kan benoemen.'[44] Het daglicht speelt daarbij een belangrijke rol, omdat dit onze ogen leidt en ook kan manipuleren. Het gevolg zal zijn, dat de bezoeker zich opgenomen zal voelen in een andere tijd- en ruimte indeling, omdat referenties met het alledaagse ontbreken. 'Misschien is wel het grootste verschil met de natuurlijke wereld en de wereld buiten, dat hij de wereld buiten vóór alles kent als het resultaat van een vaste lichtbron die de dingen toont zoals we ze normaal ervaren. Dat is hier niet het geval. De relatie tussen het licht en het voorwerp wordt omgekeerd.'[45] Als vanzelf zal de bezoeker zich, na even aarzelend achterin te hebben gestaan, door de ruimte gaan bewegen. Beweging is immers van fundamenteel belang voor de betekenisgeving.

Lukken merkt op dat dit in het bijzonder voor de kerkruimte opgaat 'met haar eigen mysterieuze ruimtelijke kwaliteiten. Gaandeweg ervaart hij hoezeer de kerkruimte hem het initiatief uit handen neemt en hem overkomt. Hij kan die ruimte niet bemeesteren.'[46] Het gevolg is volgens Lukken dat de zaken omdraaien en het kerkgebouw zelf de bron/subject wordt en de bezoeker het doel/object.[47] Dit een belangrijk gegeven bij de betekenisgeving van de kerkruimte. Het kerkgebouw als bron ontvangt dan van de mens diens fascinatie en bewondering. Maar de dubbele spanning zorgt dat de ruimte meer is dan dat het alleen een esthetische ervaring oproept. Het gebouw zelf 'uit' zich ook als sacrale ruimte, als een ruimte die apart is gezet. Lukken verwoordt het als volgt: 'Het raakt aan dimensies die een mens te boven gaan. Zij is vervuld van verwachting en gericht op openheid: naar binnen en naar buiten. Deze ruimte maakt hem open naar binnen toe, naar datgene wat hem innerlijk draagt en naar buiten, naar wat de diepere grond is van de wereld en de anderen.'[48]

Tenslotte voegt Lukken nog één dimensielaag toe: de metonymische.[49] Dingen staan nooit op zichzelf, maar zijn altijd verbonden met het verleden, met de betekenis die er toen aan toegekend is. Dat geldt zeker voor kerken. Met hun architectuur vormen kerkgebouwen het collectieve ruimtelijke geheugen van de christelijke traditie. 'De ruimte zelf 'spreekt' hier, zelfs voordat één woord gesproken wordt. En àls er liturgie gevierd wordt, dan komt het gebouw tot zichzelf, niet alleen omdat het als geheel mét zijn verschillende onderdelen op het programma van vieren gericht is, maar ook vanwege die zintuiglijke band met het verleden.'[50]

Lukken trekt de conclusie dat als men de intrinsieke betekenis van een kerkgebouw wil leren kennen, men zich onbevooroordeeld moet openstellen bij het betreden van de kerkruimte. Want pas dan doet men recht 'aan het eigen *point de vue* van het kerkgebouw, aan zijn intrin-

42 In zijn artikel prefereert Lukken deze betekenislaag uit te werken. Hij benoemt daarnaast ook de toeristische ruimte en de museale ruimte als betekenislaag.

43 Lukken, pp. 124 -125

44 Lukken 2008, p. 125

45 Lukken 2008, p. 125

46 Lukken 2008, p. 126

47 Lukken 2008, p. 126

48 Lukken 2008, p. 126

49 Lukken 2008, pp. 135 -136

50 Lukken 2008, p. 136

Katrina tijdens festival Tweetakt

Interieur Katrina

sieke oriëntering waarin al deze betekenissen in onderling verband staan, telkens weer op eigen wijze, met al hun spanningsvelden, uiteindelijk gericht op de ritueel-liturgische performance zelf.'[51]

Het kerkgebouw als utopische ruimte

Het artikel *Het kerkgebouw als utopische ruimte* van Postma[52] maakt onderdeel uit van een in 2008 en 2009 verricht project van het Instituut voor Liturgische en Rituele Studies van Universiteit van Tilburg en wil het kerkgebouw interdisciplinair en ruimtelijke benaderen. Postma doet dit aan de hand van de kerk Katrina, een houten kerkgebouw dat gebruikt wordt op festivals als bar en restaurant. Met dit onconfessionele voorbeeld wil Postma aantonen dat de processen waarin kerkgebouwen betekenis krijgen het domein van de traditionele kerkgenootschappen te buiten gaat.[53] Postma sluit zich aan bij de opvatting van Frijhoff 'dat religieus erfgoed net zo min als cultureel erfgoed een statische realiteit is. Meer dan van objecten is er sprake van processen waarin mensen persoonlijke betrekkingen aangaan.'[54] Omdat de mens de ruimte schept, is het ook de mens die er een eigen betekenis aan geeft. In zijn artikel zoekt Postma aansluiting bij de theorie van de Franse filosoof socioloog Lefebvre die onder meer stelde dat ruimte nooit neutraal of abstract is, maar altijd gevuld of zelfs geladen.[55] Ruimte is daarom in principe verbonden met discussie en strijd.

Lefebvre's productie van ruimte

Het artikel werkt Lefebvre's theorie van de productie van ruimte nader uit die onderscheid maakt tussen 'waargenomen', 'geconcipieerde' en 'beleefde' ruimte. Daarnaast vormt Lefebvre's definitie van de begrippen 'isotopische', 'heterotopische' en 'utopische' ruimte het theoretisch kader van het artikel. Deze theorie gebruikt Postma om het karakter van kerk Katrina te onthullen.

Henri Lefebvre (1901 - 1991) was een Franse filosoof en socioloog en wordt over het algemeen beschouwd als neomarxist.[56] Hij onderzocht de betekenis van het alledaagse in relatie tot ruimte en publiceerde hierover. Internationale bekendheid kreeg Lefebvre pas vanaf 1991 toen *The Production of Space*[57] verscheen. Het oeuvre van Lefebvre valt te begrijpen in de context van grootschalige stedenbouwprojecten zoals die ook in Nederland in de jaren vijftig en zestig gerealiseerd zijn.[58] Voorbeelden zijn Hoog Catherijne te Utrecht en de hoogbouwwijk Bijlmermeer in Amsterdam. Lefebvre wilde deze ontwikkelingen, die hij beschouwde als een ka-

51 Lukken 2008, p. 138

52 Postma is docent Liturgische Studies aan de Protestants Theologische Universiteit te Utrecht.

53 Postma 2009, p. 157

54 W. Frijhoff, Dynamisch erfgoed, *Amsterdam (Uitgeverij Boom) 2007, p. 36 in Postma 2009, pp. 158 - 159*

55 Postma 2009, p. 159

56 Postma 2009, p. 160

57 Lefebvre 1991

58 Postma 2009, p. 161

Bijlmermeer te Amsterdam

pitalistische reductie van de werkelijkheid, kunnen bekritiseren. Hiervoor introduceert hij de concepten 'isotopie', 'heterotopie' en 'utopie', die hij deels aan Greimas ontleende. Een isotopie is 'een plaats en wat die plaats omgeeft'.[59] Lefebvre doelt daarmee op gelijke plaatsen. Als voorbeeld gebruikt hij de avenues die Napoleon liet aanleggen: uniforme en lege plaatsen. In tegenstelling hiermee is een heterotopie: een plaats die anders is door een contrasterende of conflicterende eigenschap.[60] Als voorbeeld haalt Lefebvre zestiende eeuwse handelszones aan, die zich buiten de steden bevonden.[61] Deze nieuwe fenomenen verschillenden sterk van de bestaande stadsbebouwing, met als gevolg dat ze heel langzaam integreerden in de stad. Een utopie is een plaats die in beslag wordt genomen door het symbolische en de verbeelding.[62] Daarmee is een utopie 'een niet-plaats'.[63] 'Utopieën zijn vormen van productie van ruimte waarbij het alledaagse opgenomen wordt, om geopend te worden naar nieuwe mogelijkheden.'[64] Ook kerkgebouwen zijn volgens Lefebvre dragers van de utopische dimensie.[65] Kerken zijn daarmee hoopvol, omdat ze refereren aan wat er nog niet is.

Vervolgens betoogt Lefebvre dat elke ruimte een sociale ruime is die ten minste uit drie onderdelen bestaat: 'waargenomen', 'geconcipieerde' en 'beleefde' ruimte.[66] Lefebvre noemt dit in *The Production of Space* de ruimtelijke triade. Met de 'waargenomen ruimte' wordt de fysieke, materiele ruimte bedoeld.[67] Een ruimte is vanuit dit onderdeel te beschrijven aan de hand van zijn fysieke eigenschappen die via de zintuigen waar te nemen zijn. Deze eigenschappen zijn meetbaar en tastbaar en daardoor controleerbaar.[68] Een tweede aspect betreft de 'geconcipieerde' ruimte', de representatie van ruimte. Dit onderdeel betreft een door specialisten als architecten, wetenschappers en stedenbouwkundigen opgelegde representatie van de ruimte.[69] Dat gebeurt bijvoorbeeld als een architect bepaalt dat de ruimte een religieuze ruimte representeert, of als een stedenbouwkundige de ruimte als geografische ruimte bestempelt. Daarmee wordt de ruimte ondergebracht in een deelruimte, in een groep van ruimten met een gelijk concept. Deze systematische indeling geschiedt door middel van reductie.[70] De conceptuele ruimte is met macht verbonden - het concept wordt immers van hogerhand opgelegd - en is nog niet aan kritiek onderhevig. Het verschil tussen 'weten' en 'kennen' is nog niet gemaakt.[71] Het benoemen van de ruimte aan de hand van dit tweede onderdeel kan vanuit de passieve wetenschap dat dit een religieuze ruimte is. Het derde aspect betreft de 'beleefde ruimte'. Dit aspect ligt

59 Postma 2009, p. 163
60 Postma 2009, p. 163
61 Postma 2009, p. 164
62 Postma 2009, p. 164
63 Postma 2009, p. 164
64 Postma 2009, p. 164
65 Postma 2009, p. 165
66 Postma 2009, p. 167
67 Postma 2009, p. 169
68 Postma 2009, p. 169
69 Postma 2009, p. 167
70 Postma 2009, p. 167
71 Postma 2009, p. 167

als het ware over de fysieke ruimte heen en geeft de ruimte betekenis, kwaliteit en identiteit.[72] De beleefde ruimte representeert 'maatschappelijke waarden, tradities, dromen en collectieve ervaringen en belevenissen.'[73] Dit derde onderdeel zorgt ervoor dat de ervaring van een ruimte voor een ieder uniek is. Elke bezoeker heeft immers andere verwachtingen, andere kennis van het concept en is afkomstig uit een andere traditie. Daarmee wordt de ervaring van de ruimte persoonlijk. Deze drie aspecten treden bij het betreden van een ruimte gelijktijdig op en zijn afhankelijk van elkaar.[74] De beleving van de ruimte wordt gevormd door het samenspel van deze ruimtelijke triade.[75]

Utopische ruimte

De kracht van dit artikel is dat Postma voor een casus heeft gekozen waarmee hij zijn lezers onbevooroordeeld kan laten kijken naar het karakter van de kerk. Katrina is in vorm herkenbaar als een eenvoudige houten kerk met een toren, maar binnenin ontbreken alle religieuze verwijzingen. De ruimte is ingericht als bar en restaurant en maakt geen enkele referentie aan de inrichting van een kerkruimte.[76] Vanuit deze casus concludeert Postma allereerst dat het kerkgebouw, zelfs zonder religieuze inhoud, nog steeds als middelpunt in een bebouwde omgeving kan fungeren.[77] Daarnaast stelt hij op basis van eigen ervaring en die van andere festivalgangers dat men Katrina niet als kerkruimte beleefd, omdat ze niet zo tot het gemoed spreekt als een aan de eredienst gewijde kerkruimte dat wel doet.[78] Maar, stelt Postma 'wanneer 'Katrina' echter wordt opgevat als een plek die de *productie* van gastvrijheid markeert, een plek waar het dus niet alleen gaat om de beleving van de ruimte, maar ook om het nadenken erover en om de praktijken die er plaatsvinden, dan ligt dat anders. Door de wijze waarop dit tijdelijke middelpunt dominante maatschappelijke posities omkeerde, een podium gaf aan wie dat normaal niet krijgen, de economische orde van een alternatief voorzag, het private oversteeg en mensen samenbracht, kan, met Lefebvre, van een hoopvolle, utopische ruimte worden gesproken.'[79]

Postma concludeert dus dat kerkgebouwen ook zonder religieuze functie nog steeds een utopische ruimte - een plaats die in beslag genomen wordt door het symbolische en de verbeelding - is, omdat de ruimte zich onderscheidt van alledaagse ruimten. Daarmee is het kerkgebouw nog steeds een teken van hoop, omdat ze uitbeelding is van een utopie, van wat er nog niet is.

De Liturgische Beweging voorbij

In *De Liturgische Beweging voorbij*[80] herhalen de hoogleraren Liturgiewetenschap en Liturgische en Rituele Studies, respectievelijk Post en Barnard, de in eerdere publicaties[81] geponeerde stelling dat de Liturgische Beweging voorbij is aan de hand van een korte kritische reflectie over algemene ontwikkelingen op het gebied van liturgie en liturgisch onderzoek van de twintigste eeuw. Volgens de auteurs kenmerkt deze tijd zich door een veelkleurigheid van liturgie in Nederland dankzij tal van genootschappen en kan er daarom geen sprake meer zijn van een centrale liturgische beweging, zoals de Liturgische Beweging wel was. Het is om die reden hoog tijd geworden volgens Post en Barnard dat in het vakgebied een kritische balans wordt opgemaakt over de Liturgische Beweging. Dat is nodig, omdat hoewel de Liturgische Beweging dan wel als voorbij beschouwt wordt, de meeste liturgische wetenschappers nog in de traditie ervan staan, waardoor in het discours de Beweging nog steeds als vanzelfsprekend referentiepunt wordt beschouwd.[82] Post en Barnard pleiten voor een perspectiefverlegging en -verbreding zodat enerzijds de Liturgische Beweging niet langer vanuit een binnen perspectief wordt beschreven en er daarnaast in de theorievorming

72 Postma 2009, p. 168
73 Postma 2009, p. 168
74 Postma 2009, p. 170
75 Postma 2009, p. 171
76 Postma 2009, p. 173
77 Postma 2009, p. 181
78 Postma 2009, p. 182
79 Postma 2009, p. 182
80 Post en Barnard 2008
81 De auteurs verwijzen onder andere naar: Barnard 2006
82 Barnard en Post 2008, p. 8

ruimte wordt geboden aan de veelzijdigheid van de liturgische praktijk.[83]

Synoderapport van de PKN

Ter gelegenheid van het Jaar van Religieus Erfgoed vond de synode van de Protestantse Kerk Nederland het wenselijk te beschikken over een inhoudelijke protestantse visie op het kerkgebouw.[84] Het rapport wordt door de auteurs gezien zich als de opvolger van het synoderapport van Nederlandse Hervormde Kerk[85] uit 1954.[86] Het rapport geeft vanuit theologische achtergronden haar visie op de ontwikkeling van het gebruik en beheer.

Vanuit bijbels-theologische achtergronden formuleert het rapport een tweetal fundamentele karakteristieken van het protestantse kerkgebouw. Het eerst betreft heiliging door gebruik. Een gebouw is niet uit zichzelf heilig maar kan door gebruik geheiligd worden.[87] Het kerkgebouw moet om die reden specifiek voor de eredienst ingericht worden. Dat heeft tot gevolg 'dat het gebouw meestal bijna uitsluitend voor de liturgie en wat daarmee verwant is, bruikbaar is.'[88] Daarnaast is het kerkgebouw een 'apart gestelde' plaats voor godsdienstbeoefening in de bebouwde omgeving. Het rapport trekt daaruit de conclusie dat 'het gebouw in zijn vormgeving, zowel van binnen als van buiten, de exponent is van de Godsverering van een gelovige gemeenschap.'[89] Daarnaast vertelt het gebouw ook over de religieuze tijdsgeest. 'Heel vaak is de architectonische vormgeving ervan exponent van de beleving van die godsdienst in een bepaald tijdsgewricht.'[90] Als voorbeelden worden onder andere kerkgebouwen van de architecten Sijmons, Duintjer en Van den Broek en Bakema besproken.

Het rapport stelt twee bewegingen in de samenleving waar te nemen, waaruit de conclusie getrokken wordt dat de kerkruimte niet meer exclusief bedoeld zou moeten zijn voor kerkgangers, maar voor iedereen die op zoek is naar de zin van zijn bestaan. De eerste waarneming is dat onze gefragmenteerde samenleving niet zonder manifeste plaatsen van zingeving kan, omdat daar waar kerken verdwijnen nieuwe rituelen hun intrede doen.[91] Als tweede wordt gesteld dat het juist de kracht van het kerkgebouw is dat zij het prototype is van een economisch inefficiënt gebouw. 'Wij zouden kunnen aansluiten bij de tendensen om de eigen aard van de liturgische ruimte weer te waarderen als een heilige ruimte, als een ruimte die contrasteert ten opzicht van het alledaagse.'[92] Het valt op dat zowel bij het benoemen van de karakteristieken van het kerkgebouw als de hedendaagse tendensen de vraag *hoe* daar in het kerkgebouw aan vormgegeven zou moeten worden, niet gesteld wordt. Het blijft bij bijbels-gefundeerde en in de samenleving opgemerkte waarnemingen.

Theoloog: Immink

Immink was tot voor kort, april 2012, rector van de Protestantse Theologische Universiteit en hoogleraar Praktische Theologie. In 2011 verscheen zijn boek *Het heilig gebeurt – praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst* waarin de vraag wat er nu eigenlijk gebeurt in de eredienst centraal staat. Het is opvallend dat bij de beantwoording van deze vraag de beleving van de ruimte niet aan de orde komt. Hoewel Immink ingaat op de liturgische geschiedenis van het land en daarbij ook spreekt over de opvattingen van Van der Leeuw, speelt ruimtelijke beleving geen rol in zijn verhaal. De beleving in de samenkomst wordt slechts bepaald door het heilige dat er gebeurt. 'De samenkomst heeft evocatieve kracht. De menselijke verbeelding wordt geactiveerd en het geheimenis van God openbaart zich. De Heilige Geest inspireert en activeert het menselijke zelf. Het heilige gebeurt.'[93]De rol van de kerkganger bij de beleving van de eredienst komt wel aan bod. Im-

83 Barnard en Post 2008, p. 11
84 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009
85 De Nederlands Hervormde Kerk ging in 2004 op in de PKN
86 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 19
87 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13
88 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13
89 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 14
90 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 14
91 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 23
92 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 24
93 Immink 2011, p. 84

mink stelt dat kerkgangers door deel te nemen hun emoties aanspreken en daardoor de beleving van de eredienst kunnen intensiveren. 'Het zingen van een lied, een bepaalde bewoording in het gebed, getuige zijn van een doop, deelnemen aan de viering van het avondmaal - op zulke momenten kunnen emotie, gemoed en gedachte elkaar versterken en leiden tot een uiterst intense beleving.'[94]

Conclusie

Er is door liturgische vormgevers, liturgen, theologen en de protestantse Synode sinds het Jaar van het Religieus Erfgoed nagedacht over de beleving van de kerkruimte. Opvallend is dat in de belangrijkste publicatiebron voor Nederlandse liturgiewetenschappers, het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek,* geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de verschillende denominaties. Waar ruim zestig jaar geleden met de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken* over kerkmuren heen werd gekeken, laten liturgen de grenzen van de religie los en verbreden hun blik nu naar algemene zingeving. Ook in het synoderapport is deze verbreding naar het algemene begrip zingeving waar te nemen.

Theorievorming over kerkbouw wordt voornamelijk ontwikkeld door liturgen. Zij richten zich vooral op de betekenis van het kerkgebouw. Zo geeft Lukken betekenis aan het kerkgebouw door de zintuigelijke beleving ervan. Hij merkt op dat de zintuigelijke beleving van de kerkruimte heel anders is dan de beleving van alledaagse ruimten. Dit komt voornamelijk door het licht. Verder stelt hij dat bezoekers zich onbevooroordeeld open moeten stellen om de ware betekenis van de kerkruimte te ontdekken. Men zal zich moeten inleven in de tijdgeest, de motieven van de bouwmeester en de maatschappij waarin gebouwd werd. De bezoeker moet niet vergeten dat de kerkruimte uiteindelijk gericht is op het vieren van de eredienst zoals de christelijke kerk dat al eeuwen doet. Postma onderscheidt aan de hand van theorievorming van de Franse socioloog en filosoof Lefebvre een aantal lagen in de beleving van de ruimte. In het boek van Lefebvre *De productie van ruimte* onderscheidt de schrijver drie aspecten: de waargenomen, de geconcipieerde en de beleefde ruimte. Postma past dit toe op de casus van festivalkerk Katrina en concludeert daaruit dat de kerkruimte zelfs zonder religieuze verwijzingen nog steeds een utopische ruimte is, een plaats die zich onderscheidt van de alledaagse ruimte door symboliek en verwachtingsvolle hoop uitdrukt. De hoogleraren Post en Barnard merken in het Jaarboek op dat alhoewel de Liturgische Beweging als voorbij wordt beschouwd het discours de Beweging nog steeds als vanzelfsprekend referentiepunt beschouwd. Hiermee loopt de theorievorming achter op de veelzijdigheid van de liturgische praktijk.

In 2009 verschijnt na vijftig jaar weer een synoderapport over kerkbouw. Het rapport stelt drie zaken, namelijk dat kerkgebouwen zijn ontworpen voor de eredienst en hier 'meestal bijna uitsluitend' geschikt voor zijn. Verder stelt de synode dat de kerk niet alleen een teken is van geloof, maar ook van de religieuze tijdgeest. Tot slot is te lezen in het rapport dat de kerkruimte niet exclusief zou moeten zijn voor kerkgangers, maar voor alle zoekers naar zingeving.

Rector van de Protestantse Theologische Universiteit en hoogleraar Praktische theologie Immink schrijft over de praktijk en de beleving van de protestantse eredienst. De ruimtelijke beleving van de eredienstruimte speelt in zijn boek geen rol.

Opvallend afwezig rond al deze theorievorming zijn de architecten. Alhoewel hij zelf niet publiceert, blijkt uit een interview met liturgisch vormgever Pim van Dijk, dat hij veel heeft nagedacht over *hoe* er vormgeven moet worden aan de eredienst. Zijn visie vertoont opvallende gelijkenissen met de opvattingen van de wederopbouw architecten Sijmons, Van den Broek en Eschauzier. Zo besteedt hij veel aandacht aan het vormgeven van de ruimte en het liturgisch meubilair en streeft hij daarbij op vakkundige wijze naar kwaliteit. Dit doet hij door een zorgvuldige dosering en door alles een eigen plaats in de ruimte te geven. Hij denkt vanuit de ruimtelijke beleving en de route door de ruimte op een met Eschauzier vergelijkbare wijze.

94 Immink 2011, p. 91

Van paradepaard tot stiefkind van de bouwkunst

Voorafgaand aan het Jaar van het Religieus Erfgoed verschenen er twee publicaties over kerkarchitectuur. In 2002 verscheen het promotieonderzoek *Kerkarchitectuur na 2000* van bouwkundig ingenieur Sander de Jonge over de toekomst van het kerkgebouw.[1] Vijf jaar later verscheen het boek *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* op initiatief van de Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk in Nederland. Beide boeken plaatsen de discussie in een historische context. De Jonge richt zich specifiek op de wederopbouwperiode, terwijl *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* start met de beschrijving van de vroege middeleeuwen. Vanuit deze historische context zoeken beide naar een toekomstvisie voor het kerkgebouw. De Jonge doet dit op concrete wijze, door het ontwikkelen van enkele typologieën. Een andere overeenkomst tussen de boeken is dat het onderzoek is gedaan vanuit de vakgebieden architectuur, theologie en liturgiek. De Jonge promoveert binnen beide vakgebieden, in het boek schrijven zowel architecten als theologen en zelfs historici.

Kerkarchitectuur na 2000

Het promotieonderzoek van De Jonge is uitgevoerd binnen twee Brabantse universiteiten: de vakgroep Bouwtechniek van de Technische Universiteit van Eindhoven en de leerstoelgroep Liturgie en Sacramentstheologie van de Theologische Faculteit Tilburg.

In zijn proefschrift stelt De Jonge dat de secularisering in de tweede helft van twintigste eeuw grote, negatieve gevolgen had voor de kerkbouw. 'Van paradepaardje werd kerkarchitectuur tot stiefkindje van de bouwkunst.'[2] Door grootschalige ontwikkelingen op het terrein van cultuur en architectuur is de betekenis van het kerkgebouw de afgelopen decennia veranderd. In zijn onderzoek brengt De Jonge deze ontwikkelingen in kaart. Hij signaleert twee tendensen op het gebied liturgiewetenschap en de architectuur die volgens hem richtinggevend zijn in het debat over de kerk van de toekomst. Zelf zag hij in die ontwikkelingen aanleiding om een vijftal concrete voorstellen, in de vorm van typologieën, te ontwikkelen voor kerkgebouwen van de toekomst. Daarmee geeft De Jonge - opgeleid bouwkundig ingenieur - een praktisch gevolg aan zijn onderzoek. Hij hoopt met deze integrale aanpak een nieuwe impuls te geven aan het nadenken over liturgische ruimte.

Inculturatie

Veranderingen in de liturgie in het kader 'inculturatie' vormt de eerste tendens. De Jonge stelt dat vanuit de Liturgische Beweging voortdurend voorstellen worden gedaan voor liturgische veranderingen.[3] Deze voorstellen zijn enerzijds gewoon het gevolg van een door de tijd veranderd inzicht in de liturgie. Maar voor een groot deel zijn ze ingegeven vanuit de optiek van de 'inculturatie' van de liturgie.[4] Inculturatie is volgens de auteur de gedachte dat 'liturgie in verbinding staat met de samenleving en daar een geïntegreerd onderdeel van is. Ze staat er niet buiten.'[5] Rituelen en liturgie zijn beide cultureel bepaald, want als de omgeving verandert, ver-

1 *De Jonge 2002*

2 *Van Limpt 2002*

3 *De Jonge 2002, p. 1*

4 *De Jonge 2002, p. 1*

5 *De Jonge 2002, p. 2*

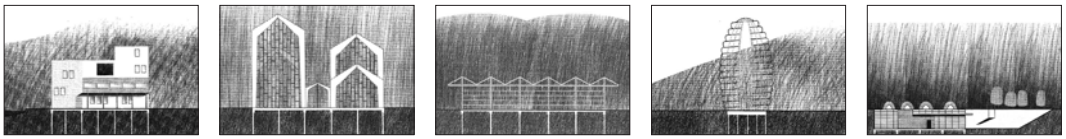

Woonplaats, speelplaats, vindplaats, gedenkplaats, schuilplaats. Vijf typologiën voor de toekomst, De Jonge

anderen rituelen en liturgie mee. Dat maakt dat beide plaats- en tijdgebonden zijn.[6] Anderzijds geeft het ritueel ook vorm aan de omgeving, omdat het mensen en daarmee ook de samenleving, beïnvloedt.[7] Het proces van 'inculturatie' is dus een tweerichtingsverkeer tussen liturgie en culturele context. Het liturgisch onderzoek zoekt aansluiting bij de culturele context die plaats- en tijdgebonden is en gaat dus uit van de opvatting dat liturgie, opgevat in brede zin[8], via de deelnemende mens ook de samenleving beïnvloedt. Deze wederzijdse afstemming heeft volgens De Jonge tot gevolg dat de functie en het gebruik van het kerkgebouw voortdurend onderworpen zijn aan discussie.[9]

Toename belangstelling architecten

Een tweede tendens betreft de actuele aandacht voor kerkbouw van architecten en het belang van een integrale visie. De Jonge stelt dat de belangstelling van architecten voor het ontwerpen van kerken na de jaren zestig snel afnam. Deze ontwikkeling gaat parallel aan de secularisatie van de samenleving. Hij onderstreept dit met een citaat van de Vlaamse architectuurcriticus Bekaert die sprak over de kerkarchitectuur 'als randverschijnsel van de moderne samenleving'[10]. Men zag geen publieke rol meer weggelegd voor het kerkgebouw en als gevolg hiervan nam de fysieke zichtbaarheid ervan af.[11] De Jonge vindt dat sinds de jaren negentig de belangstelling voor kerkgebouwen weer toeneemt door de stroom van prijsvragen, studiedagen en discussies die op gang komt. In zijn proefschrift noemt hij tal van voorbeelden. Uit al die discussies blijkt dat de opgave van de kerkbouw complex is, omdat de bouwopgave multidisciplinair is en er dus samenwerking tussen verschillende vakgebieden vereist is. 'Vanuit de liturgie gedacht, ontstaan gewoonlijk waardevolle inzichten over ruimtelijk-functionele aspecten zoals inrichting, routing en symboliek. Kerkarchitectuur betekent echter meer. Vormgeving, locatie, morfologische structuren en bouwmaterialen dienen ook in ogenschouw genomen te worden. Wordt de kerkbouw alleen doordacht vanuit de architectonische vormgeving, dan blijken het gebruik en de functie onderbelicht te blijven. Dit leidt in het algemeen tot kerkontwerpen die niet integraal overwogen worden en daarom als resultaat teleurstellend zijn.'[12]

Vijf typologieën voor de toekomst

Als resultaat van zijn onderzoek presenteert De Jonge een vijftal typologieën.[13] Deze vijf zoeken het samenspel tussen liturgie en architectuur door te zoeken naar een wederzijdse beïnvloeding van de sociaal-culturele context. Hij karakteriseert ieder concept onder ander aan de hand van de beleving van de ruimte. Met de keuze van zijn kerktypen - woonplaats, speelplaats, vindplaats, gedenkplaats, schuilplaats - lijkt de Jonge bij de beschrijving van de ruimtelijke werking aansluiting te zoeken bij de sfeer die deze bestaande ruimtetypen oproepen. In deze eerste stap koppelt De Jonge de alledaagse associatie van het bestaande ruimte type aan zijn nieuw kerktype. Als voorbeeld kan het type 'woonplaats' dienen. De Jonge stelt dat qua vormentaal en morfologie de kerk op een woning moet lijken.[14] Zo moeten de gevelopeningen en enkele materialen aansluiten bij de bebouwde woonomgeving en mogen er geen symbolen als een

6 *De Jonge 2002, p. 6*
7 *De Jonge 2002, p. 6*
8 *De Jonge hanteert de definitie van het Landelijk Onderzoeksprogramma Liturgiewetenschap zie De Jonge 2002, p. 7*
9 *De Jonge 2002, p. 2*
10 *De Jonge 2002, p. 3*
11 *De Jonge 2002, p. 3*
12 *De Jonge 2002, p. 4*
13 *De Jonge 2002, pp. 253 - 332*
14 *De Jonge 2002, p. 272*

kruis aangebracht worden.[15] Een tweede stap vormt het verbijzonderen van de ruimte. Het is namelijk niet 'zomaar een huis, maar een speciaal huis met een eigen identiteit.'[16] De ruimte wordt verbijzonderd door het gebruik van onalledaagse materialen als rondhout en een bijzonder lichtspel.[17] Daarmee heeft het gebouw een eigen identiteit, maar sluit het zoveel mogelijk aan op de alledaagse omgeving.

Conclusie

De Jonge hoopt dat zijn samenspel van liturgie en architectuur in de vorm van vijf concrete en diverse ontwerpschetsen, landelijke navolging krijgt. De wisselwerking tussen architecten en liturgen of theologen, zoals die er was in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, moet hoognodig terugkomen stelt De Jonge.[18] Hij denkt dat deze wisselwerking tot stand kan komen als architecten zich zouden aansluiten bij het liturgisch onderzoek door 'inculturatie' tot hoofdthema te verheffen.[19]

Het kerkgebouw in het postindustriële landschap

In 2007 verschijnt het boek *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* op initiatief van de Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Het is een bijzonder boek omdat voor het eerst op landelijk niveau en vanuit verschillende disciplines geschreven wordt over het fenomeen kerkgebouw. De reden voor deze publicatie is, zo schrijft Jo Coenen in de inleiding, helaas geen feestelijke, omdat grote problemen rondom het kerkgebouw als ontkerkelijking en leegstand om acute oplossingen vragen.[20] In achttien bijdragen wordt kerkbouw onder andere belicht vanuit de thema's: architectuur, stad, liturgiek, theologie en maatschappij. Het boek beoogt de rijkdom en complexiteit van het kerkelijk erfgoed in kaart te brengen.[21]

Naoorlogs erfgoed en de Liturgische Beweging

Het eerste thema behandelt de historie en typologie van het kerkgebouw. In een hoofdstuk binnen dit thema behandelt Gertjan van der Harst het naoorlogse kerkelijk erfgoed uitvoerig.[22] Hij bespreekt onder andere de invloed van de Liturgische Beweging en publicaties van theologen als Bakhuizen van den Brink en de architecten Sijmons en Van den Broek. Hij concludeert dat mede door alle theorievorming en discussies de Hervormde kerkbouw na 1945 zeer divers is en dat gesteld kan worden dat de Hervormde kerkbouw over het algemeen genomen een grote kwalitatieve sprong voorwaarts deed.[23] De Gereformeerde kerken ontbrak het aan deskundigheid op landelijk niveau om zich hieraan te kunnen meten.[24] Van de Harst licht deze conclusies toe aan de hand van een twaalftal Hervormde en Gereformeerde kerkgebouwen die de diversiteit van de naoorlogse kerk gestalte moeten geven.[25] In korte beschrijvingen probeert Van der Harst een indruk te geven van de gebouwen. Achtereenvolgens behandelt hij per kerk de ruimtelijke vorm, materiaal en kleur, de inrichting - de plaatsing van het liturgisch centrum met de afzonderlijke onderdelen en het bankenplan - , historische referenties zoals de invloed van de Liturgische Beweging en een stijltypering. Met deze vijf aspecten lijkt Van der Harst het karakter van de gebouwen te willen duiden. In een interview[26] naar aanleiding van de boekpresentatie geeft de bouwkundig ingenieur aan, vooral het besef van de waarde van wederopbouwkerken uit de periode 1945-1970 onder de aandacht te willen brengen. 'De aandacht voor de jonge bouwkunst neemt weliswaar toe, maar mensen zijn zelden trots op een moderne kerk. Toch kunnen zulke gebouwen hun eigen betekenis hebben.'[27] Ook in moderne kerken zijn meestal elementen te vinden die hun oorsprong in een ver verleden hebben zoals de

15 De Jonge 2002, p. 272
16 De Jonge 2002, p. 272
17 De Jonge 2002, p. 272
18 De Jonge 2002, p. 343
19 De Jonge 2002, p. 346
20 Doevendans et. al. 2004, p. 7
21 Doevendans et. al. 2004, achterzijde kaft
22 Doevendans et. al. 2004, p. 107-160
23 Doevendans et. al. 2004, p. 123
24 Doevendans et. al. 2004, p. 124
25 Doevendans et. al. 2004, pp. 126 - 160
26 Van Zanten 2004
27 Van Zanten 2004

Petrus en Pauluskerk te Maassluis

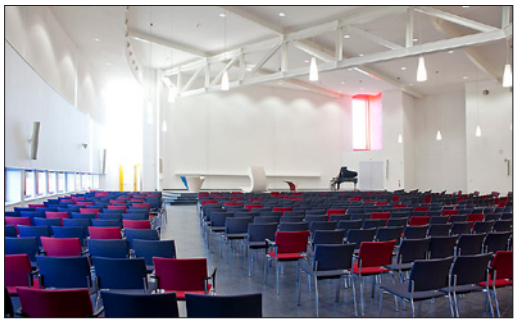

De Fontijn te Nijkerk

dwarsopstelling en een dominante kansel, stelt Van de Harst. 'Als je mensen daarop wijst, gaan ze hun eigen gebouw meteen meer waarderen.'[28]

Architecten Baauw en De Jonge over beleving

Een tweede keer dat er in het boek gesproken wordt over beleving van de kerkruimte is door een architect. Mari Baauw, de enige contribuant die ook daadwerkelijk praktijkervaring heeft met het realiseren van een kerkgebouw, schreef een hoofdstuk met de titel: de autonome rol van de architectuur in de huidige kerkbouwopgave. Mari Baauw is als architect werkzaam bij Royal Haskoning Rotterdam en heeft een tweetal kerkgebouwen ontworpen: de Katholieke Petrus en Paulus in Maassluis en de PKN kerk De Fontein te Nijkerk. Met name de Petrus en Pauluskerk kreeg veel landelijke aandacht vanwege haar opvallende dakvormen van geprepareerd tentdoek. De Fonteinkerk is ingetogener van karakter en onderscheidt zich in de bebouwde omgeving slechts door een groot wit kruis op het dak. Baauw is lid van de commissie Kerkbouw van de PKN.[29]

Het artikel gaat over de architectonische opgave van het kerkgebouw waarin beleving een rol speelt. Het belangrijkste vraagstuk voor de kerkbouw van de toekomst is volgens Baauw het grote aantal kerken, dat niet meer zo goed functioneert.[30] Problemen zijn enerzijds ontstaan door een te grote omvang - te veel en te grote gebouwen -en te hoge onderhoudskosten anderzijds. Daarnaast kunnen de kerkgebouwen niet meer voldoen aan de gebruikerswensen die Baauw omschrijft als 'het veelvuldig georganiseerd samenkomen in kleinere doordeweekse verbanden.'[31] Bij nieuwbouw is het de taak van de architect om ruimte te scheppen ten behoeve aan een bepaald functioneren van die ruimte.[32] Baauw acht bij het functioneren van een ruimte ook de beleving ervan van groot belang. Massa, materiaal, licht en kleur achtte hij van invloed op de beleving.[33]

28 Van Zanten 2004

29 Doevendans et. al. 2004, p. 347

30 Doevendans et. al. 2004, p. 228

31 Doevendans et. al. 2004, p. 229

32 Doevendans et. al. 2004, p. 229

33 Doevendans et. al. 2004, p. 229

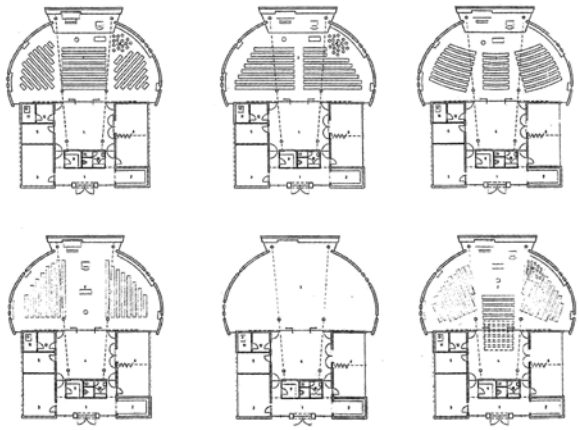

Denkbare liturgische opstellingen voor het Pastoraal Centrum te Hendrik-Ido-Ambacht

Entree van Grote Kerk te Schiedam

Het artikel is sterk praktijkgericht. Zo benoemt Baauw een aantal specifieke kernpunten van de huidige architectonische kerkbouwopgave die hij van groot belang acht. Het zijn concrete aanwijzingen die een goede indruk geven van wat volgens de architect het karakter van de ruimte behoort te definiëren. Allereerst hoort een kerkruimte volgens Baauw een flexibele inrichting te hebben, omdat het gebouw minimaal vijftig jaar mee moet kunnen en er in die periode ongetwijfeld een andere visie op liturgie en gemeente-zijn zal ontstaan met bijbehorende visie op het inrichten van de ruimte.[34] Baauw illustreert dit aan de hand van zijn ontwerp voor een Pastoraal Centrum in Hendrik-Ido-Ambacht, waarvoor hij denkbare opstellingen schetste. Daarnaast moet de inrichting ook flexibel zijn door het jaar heen. Ze moet geschikt zijn voor diverse wijze van liturgie vieren door het jaar heen.[35] Ten tweede betoogt Baauw dat een kerk allereerst ontworpen moet worden voor zijn gebruikers. Dat vraagt om een dienstbare houding van de architect die in gesprekken met gemeenteleden de karakteristieke eigenschappen boven tafel moet krijgen.[36] Over het bouwen zelf zegt de architect: bouw compact, maar creëer ook speelruimte, bouw duurzaam en bouw zowel letterlijk als figuurlijk toegankelijk.[37] De entree moet een uitnodigend gebaar maken, vind Baauw.[38] Zelf ontwierp hij vanuit die visie de entree van de Grote Kerk te Schiedam. Anders dan in een Katholieke kerk, moet een protestants gebouw gekenmerkt worden door de karakteristieke 'protestantse soberheid'.[39] Tenslotte pleit Baauw voor een geleden ruimte naar voorbeeld van architect Aldo van Eyck: 'een ruimte die horizontaal en verticaal werkt, die weid, diep en hoog is, die groot en tegelijk klein is, waar zowel groepen als individuen zich thuis voelen, een ruimte die ademt!'[40] Tegelijkertijd nuanceert Baauw de rol van de architectuur bij de beleving van de eredienst met de uitspraak: 'Kerken kunnen met liturgie en architectuur heel goed momentane sacrale ervaringen oproepen, maar we moeten niet vergeten dat het God is die heilig in ons midden wil zijn.'[41]

Ook Sander de Jonge heeft een bijdrage geleverd aan het boek. In deze bijdrage herhaalt hij de eerder besproken conclusies van zijn promotieonderzoek.[42]

Toekomstvisie

De artikelen die volgen op de bijdragen van Baauw en de Jonge gaan voornamelijk over visie op de toekomst van kerkgebouwen. Deze stukken zullen hier niet in detail worden besproken,

34 Doevendans et. al. 2004, p. 230, 244
35 Doevendans et. al. 2004, p. 230
36 Doevendans et. al. 2004, p. 230
37 Doevendans et. al. 2004, p. 230
38 Doevendans et. al. 2004, p. 230, 233
39 Doevendans et. al. 2004, p. 244
40 Doevendans et. al. 2004, p. 231
41 Labeur 2009, p. 120
42 Doevendans et. al. 2004, hf 8

wel lijkt het de moeite waard er twee opmerkingen over te maken. Allereerst komt de waarde van beleving in de eredienst niet ter sprake. In sommige bijdragen wordt de betekenis van een kerkgebouw als een speciaal aan de eredienst gewijde ruimte zelfs ter discussie gesteld. Zo stelt Doevendans, voorzitter van de commissie Kerkbouw, dat de huidige generatie een gedesacraliseerde kerkruimte nodig heeft.[43] Na het ontheiligen van de tijd aan God, de zondagsrust, is het volgens hem tijd geworden ook de ruimte te ontheiligen. Theologe Annette Doevendans - den Boer concludeert zelfs dat 'de betekenis van de sabbat is om de tijd te vieren en niet de ruimte.'[44] Ze stelt dat God in de scheppingsdagen geen ruimte schiep, maar tijd heiligde voor de dienst aan Hem en daarmee relativeert zij de rol van het kerkgebouw bij de beleving van eredienst danig.[45] Ten tweede wordt op geen enkele wijze voortgebouwd op het gedachtegoed van liturgen en architecten uit de wederopbouwperiode. Doevendans' vraag 'zou het mogelijk zijn de liturgie te belichamen in architectuur?'[46] maakt dit wel pijnlijk duidelijk. Het boek is daarmee teleurstellend omdat het zorgvuldig opgebouwd gedachtegoed van theologen en architecten uit de wederopbouwperiode geen actualisering krijgt.

43 Doevendans et. al. 2004, p. 277

44 Doevendans et. al. 2004, p. 298

45 Doevendans et. al. 2004, p. 298

46 Doevendans et. al. 2004, p. 281

Praktijk: BMA

Een van de doelen van het Jaar van het Religieus Erfgoed was overheidsparticipatie, om daardoor met sloop bedreigde kerkgebouwen te redden. Het Synoderapport pleit voor ondersteuningen van kerkelijke gemeenten door de overheden.[1] Het gaat dan volgens het rapport om drie zaken. Enerzijds om scholing van professionals en vrijwilligers, zodat kennis van de regelgeving van gebouwd en erfgoed meer bekendheid krijgt, daarnaast om het geven van subsidies en ten slotte om het ter beschikking stellen van middelen voor inventarisaties.[2] Aan deze zaken hebben gemeente en de landelijke overheid ook daadwerkelijk gehoor gegeven. Een van de uitwerkingen van het derde aspect is een Kernwaarde Inventarisatie van het Bureau Monumenten en Archeologie (BMA) in Amsterdam. Juist dit onderzoek is interessant, omdat anders dan voorheen het aspect beleving een rol speelt in het onderzoek.

Het onderzoek van het BMA onderscheidt zich van andere kerkinventarisatie projecten zoals de inventarisatie in Ede door Meijel[3] door niet de waarderingscriteria te volgen die de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RCAM) opstelde maar eigen criteria te formuleren. Het project, waarbij onder andere architectuurhistoricus Jouke van der Werf betrokken is, nam de methodiek van het landelijke kerkinventarisatieproject van de RCAM wel als uitgangspunt. Het betreft het onderzoek over kerken binnen het *Categoriaal Onderzoek Wederopbouw 1940-1965*[4] van Kruidenier uit 2006 dat onderdeel uitmaakt van een landelijk onderzoeksproject om het gebouwde erfgoed uit de wederopbouwperiode in kaart te brengen. Dit categorale onderzoek over kerken is uitgevoerd op basis van literatuur en tijdschriftartikelen. Bij het opstellen van waarderingscriteria is de methodiek van het Monumenten Selectie Project (MSP) gevolgd. Dit onderzoek hanteert een vijftal waarderingscriteria: cultuurhistorische waarde, architectuur- en kunsthistorische waarde, stedenbouwkundige en ensemblewaarde, gaafheid / herkenbaarheid en zeldzaamheid.[5]

Het projectteam in Amsterdam heeft in het voorstadium van het onderzoek vier van deze criteria overgenomen.[6] Het laatste criteria, zeldzaamheid, is vervangen door bouwhistorische waarde. Ook het tweede criterium onderging een kleine wijziging met de toevoeging van een derde aspect: 'religieuze waarde'. Op basis van dit vijftal werd begonnen met de inventarisatie van een eerste kerk die resulteerde in een 'Voorstadiumbeschrijving'.[7] Op basis hiervan is de conclusie getrokken dat deze criteria voor de beschrijving van kerkgebouwen onvolledig en ontoereikend zijn, omdat ze onvoldoende de kern van de waarde van kerken aan het licht brengen.[8]

Er is toen een viertal nieuwe criteria opgesteld die volgens het BMA wel uitdrukking geven van de kernwaarde van kerkgebouwen.[9] Opvallend is dat bij de opstelling van de criteria duidelijk onderscheid is gemaakt tussen

1 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 28*
2 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 28*
3 *Van Meijel 2008*
4 *Kruidenier 2006*
5 *Kruidenier 2006, p. 9*
6 *BMA 2012c*
7 *BMA 2012c*
8 *Van der Werf, telefoongesprek, 7 mei 2012*
9 *BMA 2012a*

Kernwaardering Thomaskerk te Amsterdam

meetbare, fysieke eigenschappen, de eerste twee criteria; eigenschappen waar achtergrondkennis voor noodzakelijk is, het derde criterium; en eigenschappen die door middel van fysieke eigenschappen uitdrukking willen geven aan beleving van ruimte, het vierde criterium.

Het eerste criterium is het 'Stedenbouwkundige' en beschrijft de hoofdvorm van het exterieur, het eventuele ensemble waar het kerkgebouw onderdeel van uitmaakt en de situering van het gebouw in de bebouwde omgeving.[10] Het tweede criterium zoomt verder in op het exterieur en behandelt opvallende zaken in de vormgeving van gevel met betrekking tot materiaalgebruik, vormentaal, ritmiek en raam- en de entreepartijen.[11] Het derde gaat over de typologie van de ruimte waarin onder andere gerefereerd wordt aan liturgische ontwikkelingen. Zowel het type plattegrond, de inrichting van kerkruimte en de plaatsing en inrichting van het liturgisch centrum komen aan de orde.[12] Het laatste criterium, de ruimtewerking, probeert te omschrijven waardoor de sfeer van de ruimte bepaald wordt. Woorden die gebruikt worden om de sfeer omschrijving zijn: sereen, kalm, helder, verstild en ingetogen.[13] Deze sfeer wordt opgeroepen door de hoogte en oriëntatie van de ruimte, de plaatsing van de ramen en het type raam en kleur. Daarnaast wordt het materiaalgebruik van muren en plafonds en constructiemethode benoemd, zaken die het karakter van de ruimte mede bepalen.[14] Tot slot wordt de aanwezige beeldende kunst beschreven, waarbij ook het orgel wordt besproken.

Vervolgens is het BMA de pilot *Categoriseren Collectie kerken Amsterdam* gestart, waarin alle kerken in de stad van twee denominaties in kaart worden gebracht.[15] Gekozen is voor de Nederlands Hervormde Kerk en de Rooms Katholieke kerk, in totaal een twintigtal kerken. Een tussenstand van dit project werd gepresenteerd aan de hand van beeldmateriaal van het interieur en exterieur en plattegronden van de gebouwen en hun omgeving.[16] Er waren op dat moment nog geen begeleidende teksten geschreven.

Naar aanleiding van de tussenpresentatie kunnen een aantal observaties worden gedaan.[17] Uit de discussie bleek het belang van het expliciet maken van de context. De kernwaarden zijn namelijk afhankelijk van de context waar binnen naar die waarden gezocht wordt. Als sloop voorkomen moet worden, zal er niet meer naar het interieur van de kerkruimte gekeken worden. Dan is de verbouwding van een kerk tot zwembad ineens het overwegen waard. Terwijl, wanneer het gebouw nog gewoon voor de kerkdienst in gebruik is, het streven wellicht moet zijn om de oorspronkelijke inrichting en kleurstelling te behouden. Ten tweede is van belang bij elke kernwaardering goed de huidige situatie in kaart te brengen. Is het kerkgebouw nog in gebruik voor de eredienst en nog door dezelfde gemeenschap? Of staat het leeg en wacht het op een herbestemming om dreigende sloop te voorkomen? Tot slot zal in kaart gebracht moeten worden of er veel gewijzigd is aan de indeling van het interieur.

De context van dit onderzoek is volgens Van der Werf vooral herbestemming.[18] 'De oefening komt voort uit de vraag hoe wij eigenaren van de kerken beter kunnen bedienen zonder de essentiële waarden van het kerkgebouw tekort te

10 BMA 2012a
11 BMA 2012a
12 BMA 2012a
13 BMA 2012a
14 BMA 2012a
15 BMA 2012b
16 BMA, vergadering 5 juni 2012, Amsterdam
17 De auteur woonde deze presentatie bij en heeft deze observaties per email overlegd met de betrokkenen.
18 Van der Werf, email aan de auteur, 7 juni 2012

doen.'[19] Over de rol van de religie in de waardering is nog geen definitieve uitspraak gedaan. Tot nu toe speelt het nauwelijks een rol in de waarderingsdiscussie. Van der Werf schrijft hierover: 'Het klopt dat religie niet erg een rol speelt. Het is wel zo dat we de inrichting meewegen, omdat we de cultuurhistorische betekenis van inrichting en typologie erg belangrijk vinden. Zolang het gebouw een kerk blijft speelt de religieuze waarde en alles wat dat ondersteunt zeker mee.'[20] Daarmee neigt het onderzoek naar de pragmatische visie dat zolang de architectonische ruimte onaangetast blijft het kerkgebouw behouden is, ongeacht de herbestemmingsfunctie.

Het onderzoek van het BMA is nog in volle gang. De tot nu toe uitgewerkte kernwaarderingen van Hervormde en Katholieke kerken zijn nog onvolledig, omdat beschrijvingen nog niet op schrift zijn gesteld. Een volledige uitwerking is wel gewenst om de kwaliteit van de methodiek te kunnen toetsen. Dat geldt met name voor het aspect 'ruimtewerking', omdat met de tot nu toe opgesomde deelaspecten nog niet alles lijkt te zijn gezegd over het karakter en de beleving van de ruimte. Dat geldt met name voor de ontbrekende waardering van de kerkruimte als religieuze ruimte.

De waarde van dit onderzoek tot nu toe is dat waardering plaatsvindt vanuit de kernpunten die in de discussies rond kerkbouw in de wederopbouwperiode centraal stonden. Dat blijkt enerzijds doordat de waardering van kerkgebouw niet plaatsvindt zonder dat er kennis is genomen van liturgische en theologische opvattingen uit de wederopbouwperiode. Anderzijds, doordat ook het karakter van het interieur beschreven wordt. De keuze voor de term 'ruimtewerking' lijkt een juiste omdat met zichtbare eigenschappen als hoogte, breedte en lichtinval de beleving van het interieur op een nuchtere wijze kan worden beschreven.

19 Van der Werf, email aan de auteur, 7 juni 2012

20 Van der Werf, email aan de auteur, 7 juni 2012

Beleving beschrijven

3

Inleiding

Beschrijving van beleving

In dit gedeelte zal de beleving van de kerkruimte van een drietal kerken beschreven worden. Het betreft de Thomaskerk te Amsterdam van architect Sijmons, de Gereformeerde Kerk te Nagele van architectenbureau Van den Broek en Bakema en de Immanuëlkerk te Delft van architectenbureau Eschauzier. De kerkgebouwen huisvesten nog steeds dezelfde kerkelijke gemeente. Oorspronkelijk was de Thomasgemeente van Nederlands Hervormde origine en waren de gemeenten in Delft en Nagele Gereformeerd. Inmiddels maken de gemeenten alle drie deel uit van de PKN. De Immanuëlkerk is inmiddels wel verkocht aan de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt. Nu vieren op zondag beide gemeenten in de Immanuëlkerk hun eredienst.

Alleen de beleving in de kerkruimte zal beschreven worden. De nevenruimten en het exterieur worden buiten beschouwing gelaten. Volgens Van den Broek is de inwendige ruimtelijke vorm ook het meest bepalend voor de kerkarchitectuur: 'In haar krijgt het liturgisch gebeuren zijn architectonische vorm. Naar buiten is de architectuur minder uitbeelding dan wel getuigenis daarvan naar de wereld en dat is uiteraard van minder betekenis dan het gebeuren zelf.'[1]

De beleving van de ruimte zal worden beschreven vanuit de optiek van de kerkganger - de gebruiker - en binnen de context van een religieuze ruimte. In deze context zal de beschrijving vanuit twee invalshoeken worden gedaan: de zintuigelijke ervaring en het wezen van de kerk. De zintuigelijke ervaring zal worden beschreven aan de hand van een vijftal aspecten die Eschauzier volgens Van der Werf[2] zag als belangrijke aandachtspunten bij het ontwerpen van protestantse kerkruimten: licht, materiaal, akoestiek, kleur en klimaat. Deze aspecten zijn concreet, controleerbaar en zonder voorkennis te beschrijven. Het vijftal geeft geen sluitende omschrijving van alle zintuigelijke ervaringen, maar geeft wel aan welke aspecten in een protestantse kerkruimte domineren. Het wezen van de kerkruimte zal worden beschreven vanuit de identiteitsbeschrijving die Van den Broek gegeven heeft van het kerkgebouw. Van den Broek schrijft over 'het wezen' van de kerkruimte in een viertal punten: de inwendige ruimtelijke vorm, de totaliteit van het liturgisch centrum, de relatie van het liturgisch centrum tot de gemeente en tot slot, de sfeer.[3] Bij de 'inwendige ruimtelijke vorm' gaat Van den Broek onder andere in op de relatie van de liturgie en de plattegrond en de oriëntatie van de inrichting.[4]

Voor de beschrijving van de beleving van een kerkruimte zal op theoretisch vlak aansluiting gezocht worden bij de ruimtelijke benadering zoals Lefebvre heeft ontwikkeld. Lefebvre geeft een analyse van de 'productie van ruimte' waarin hij onderscheid maakt in 'geconcipieerde', 'waargenomen', en 'beleefde' ruimte'.[5]

Aspect van de geconcipieerde ruimte

Het eerste aspect van de theorie van Lefebvre is de 'geconcipieerde ruimte'. Het geconcipieerde

1 *Van den Broek 1953/1954, p. 704*

2 *Auteur van de monografie over Eschauzier: Van der Werf 2002*

3 *Van den Broek 1953/1954, pp. 704 - 714*

4 *Van den Broek 1953/1954, p. 704*

5 *Postma 2009, p. 159*

aspect bestaat uit een van hoger hand opgelegde representatie. Deze representatie brengt de ruimte onder in een deelruimte, een groep van ruimten met een gelijk concept. De conceptuele ruimte is met macht verbonden, het concept wordt immers door specialisten als architecten en stedenbouwers vastgelegd. Hierdoor is er binnen dit aspect geen verschil tussen 'weten' en 'kennen', omdat het concept niet aan kritiek onderhevig is.[6]

Kerkruimten zijn ruimten die het concept 'religieuze ruimte' opgelegd hebben gekregen. Dat het 'kennen' of 'weten' van het concept van belang is in de beleving van deze kerkruimten, is terug te vinden in de eerder besproken bronnen.

Zo schrijft liturgisch vormgever Van Dijk: 'wanneer een ruimte is ingericht voor geestelijke zaken doet dat iets met ons'.[7] Volgens hem is de context dus meer dan alleen 'weten', maar heeft het ook een betekenis voor de kerkganger.

In het synoderapport van de PKN uit 2009 wordt geschreven over het concept 'heilige ruimte' waarmee een apart gestelde, aan de eredienst gewijde ruimte bedoeld wordt.[8] Een kerkgebouw is niet uit zichzelf heilig - zoals wel in de Katholieke traditie - maar kan door gebruik geheiligd worden.[9] In het rapport wordt geconcludeerd dat als ruimte een 'heilige ruimte' is geworden dat tot gevolg heeft dat die ruimte ook bijna uitsluitend voor dat doel geschikt is.[10]

Postma stelt dat een kerkgebouw een voorbeeld is van een utopische ruimte, een plek die geladen is met het symbolische en de verbeelding.[11] Een kerkgebouw kan ook zonder religieuze functie nog steeds een hoopvolle, utopische ruimte zijn, omdat ze nog steeds zonder voorbehoud gastvrijheid uitstraalt en daarmee mensen samenbrengt en samenbindt.[12]

Het synoderapport van de PKN uit 2009 sluit zich hierbij aan. In het rapport wordt gesteld dat de kerk zou kunnen inspelen op de breed waarneembare vraag naar zingeving. De kerk moet dan een plaats zijn voor iedereen die op zoek is naar de zin van zijn bestaan.[13] De kerkruimte wordt opgevat als een van de 'vrijplaatsen' in de samenleving - evenals theaters en musea - die op eigen wijze een 'vierplaats' van een levenswijze is.[14] Een kerkgebouw kan dus ook zonder toekenning van een religieuze functie een belangrijke rol in de maatschappij spelen. Het blijkt dat ondanks de secularisering van de samenleving de belangstelling voor oude kerkgebouwen toeneemt.[15] Men gaat naar een kerk voor een moment van bezinning en beschouwt het gebouw steeds meer als een 'lieu de mémoire', een gedenkplaats van een gebeuren dat bewaard dient te blijven.[16]

In het onderzoeksproject van Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam blijkt in de praktijk dat de waardestelling van een kerkgebouw sterk afhankelijk is vanuit de context waarin de waarde wordt bepaald.[17] Het maakt verschil of een kerkgebouw nog als religieuze ruimte in gebruik is of dat het leeg staat en sloop door middel van herbestemming voorkomen kan worden. Het zijn verschillende contexten die een andere waardering afdwingen. Zo zal de inrichting van de ruimte en het liturgisch centrum wel een rol spelen in een 'religieuze ruimte', maar veel minder in een leegstaand kerkgebouw.

De beschrijvingen van de kerkruimten die in dit hoofdstuk volgen, zijn gedaan vanuit de vaststelling dat het concept van de kerkruimte de 'religieuze ruimte' is. Het benoemen van de eigenschappen van de kerkruimten in Amsterdam, Nagele en Delft is vervolgens gedaan vanuit het 'weten' - passieve kennis - van dit concept. Dit 'weten' heeft gevolgen voor de beleving. Het vormt namelijk de context waarbinnen de beleving plaatsvindt.

Hiermee kan ook de keuze worden verdedigd om de beschrijving te doen vanuit de optiek van de natuurlijke gebruikers van de religieuze

6 *Postma 2009, p. 167*
7 *Van Kampen 2010, p. 32*
8 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13*
9 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13*
10 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13*
11 *Postma 2009, pp. 164 - 165*
12 *Postma 2009, p. 182*
13 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 26*
14 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 23*
15 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 23*
16 *Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 23*
17 *Van der Werf, email aan de auteur, 7 juni 2012*

ruimte: de kerkgangers zelf. Deze zien het 'religieuze' namelijk niet alleen een van hogerhand opgelegd concept, maar erkennen het ook als de functie van de ruimte. Juist voor hen is deze context dus van toepassing.

De keuze om vanuit het concept van de 'religieuze ruimte' naar de kerken te kijken, kent ook zijn beperking. De hier volgende beschrijvingen zullen onvolledig zijn bij kwesties waar het van hogerhand opgelegde concept niet wordt gerespecteerd of wanneer het wordt gewijzigd. Bijvoorbeeld in het geval van herbestemming.

Aspect van de waargenomen ruimte

De 'waargenomen ruimte' is het tweede aspect in de theorie van Lefebvre. Met dit ruimte-aspect wordt de fysieke, materiele ruimte bedoeld.[18] Een ruimte is vanuit dit aspect te beschrijven aan de hand van zijn fysieke eigenschappen, die via de zintuigen waar te nemen zijn. Deze eigenschappen zijn meetbaar en tastbaar en daardoor controleerbaar.[19]

Dat zintuigelijke ervaring van belang is bij de ervaring, wat evident lijkt, is bijvoorbeeld terug te vinden in Lukken. Deze schreef over de betekenislagen van het 'sacrale' kerkgebouw.[20] Hij stelt dat er bij binnenkomst een zintuigelijke verstoring optreedt, omdat de polysensorele zintuigelijke ervaring van het alledaagse verstoord wordt.[21] De zintuigen ervaren in een kerkruimte een hele andere geur, akoestiek en lichtinval.[22] Lukken maakt geen onderscheid tussen Katholieke en protestantse kerkgebouwen. Dit blijkt uit het aspect geur dat wel in een Katholieke kerk, maar nauwelijks in een protestantse kerk een rol speelt.

Ook Van Dijk stelt dat kerkgangers bij binnenkomst eerst even moeten wennen aan de ruimte. Hij noemt het 'de treuzelruimte'.[23]

Voor Eschauzier was architectuur een orde voor de zintuigen. 'Architectuur interesseerde hem niet als de uitdrukking van een abstract idee van de ruimte, maar daar waar die ruimte zich materialiseerde in een zintuigelijke ervaring.'[24] Aan de zintuigelijke ervaring besteedde Eschauzier bij het ontwerp van zijn kerken veel zorg. Een vijftal zintuigelijke aandachtspunten die Eschauzier van belang achtte bij het ontwerpen van een protestantse kerkruimte is te destilleren uit het hoofdstuk *interieurs voor de samenkomst*. Deze aspecten zijn: daglicht, effect van materiaal, akoestiek, kleur en klimaat. Dit zijn de aspecten die zijn gebruikt om vanuit de invalshoek van de zintuigelijke ervaring de kerkruimten te beschrijven.

Ook Sijmons probeert aan de hand van meetbare aspecten de beleving te duiden. Hij beschrijft de sfeer van protestantse kerkgebouwen aan de hand van vier aspecten: kleur, harmonie/evenwicht/monumentaliteit, licht en meubilair.[25] De aspecten die Sijmons benoemt zijn niet direct zintuigelijke ervaringen, omdat bij de aspecten 'harmonie/evenwicht/monumentaliteit' en 'meubilair' wel enige voorkennis veronderstelt wordt. De aspecten van Eschauzier daarentegen zijn veel concreter en puur op basis van zintuigelijke ervaring benoembaar en daarom ook geschikter voor het beschrijven van de kerkruimten.

Aspect van de beleefde ruimte

Het laatste aspect dat Lefebvre onderscheidt is de 'beleefde ruimte'. Dit aspect ligt als het ware over de fysieke ruimte heen en geeft de ruimte betekenis, kwaliteit en identiteit.[26] De beleefde ruimte representeert 'maatschappelijke waarden, tradities, dromen en collectieve ervaringen en belevenissen.'[27] Dit derde onderdeel zorgt ervoor dat de ervaring van een ruimte voor een ieder uniek is. Elke bezoeker heeft immers andere verwachtingen, andere kennis van het concept en is afkomstig uit een andere traditie. Daarmee wordt de ervaring van de ruimte persoonlijk. Het is belangrijk onderscheid te maken tussen betekenissen die door gebruikers van

18 Postma 2009, p. 169
19 Postma 2009, p. 169
20 Lukken 2008
21 Lukken 2008, p. 125
22 Lukken 2008, pp. 124 -125
23 Van Kampen 2010, p. 33
24 Van der Werf 2002, p. 175
25 Sijmons 1946, pp. 19 - 20
26 Postma 2009, p. 168
27 Postma 2009, p. 168

de ruimte gegeven worden en betekenissen die door de architect aan het ontwerp gegeven zijn. De kerkganger heeft bij het betreden van een kerkruimte bepaalde verwachtingen, voorkeuren en voorkennis van de ruimte. Daarnaast zal zijn karakter en stemming de beleving beïnvloeden. Architecten hebben de ruimte via het ontwerp betekenis en symboliek meegegeven. Daarnaast speelt bij de 'beleefde ruimte' traditie een rol.

Dat over de fysieke ruimte nog een laag heen ligt die betekenis, kwaliteit en identiteit geeft, is terug te vinden bij Van den Broek. Volgens hem moet een architect een kerk niet alleen maar zien als een gebouw waarin de zintuigelijke ervaring tot zijn recht komt - 'een gebouw waar men goed zit, goed ziet en goed hoort'- maar bovenal 'als een uitdrukking van het begrip 'ener voor God tredende menselijke gemeenschap'.[28] Voor Van den Broek is een kerkgebouw een optelsom van zakelijke, fysische eisen en eisen omtrent de identiteit van de 'religieuze ruimte', waarbij het laatste het belangrijkste is.[29]

Ook bij Lukken komt de extra betekenislaag terug. Hij spreekt bij de betekenisgeving van de kerkruimte over de 'metonymische laag' waardoor alle dingen verbonden worden met het verleden.[30] Deze dimensielaag is zowel op de betekenisgeving van kerkgangers als architecten toepasbaar.

Vanuit de optiek van de kerkganger is beleving van het wezen of de betekenis van de kerk lastig te duiden, omdat de beleving door emotie en persoonlijke voorkeuren en achtergronden bepaald wordt. Dat maakt elke ervaring uniek. De manier waarop architecten betekenis aan de kerkruimte toekenden kan wel worden beschreven.

Om die reden zal de invalshoek van het wezen van de ruimte beschreven worden vanuit de identeitsbeschrijving die Van den Broek gegeven heeft van het kerkgebouw. Van den Broek schrijft over 'het wezen' van de kerkruimte in een viertal punten: de inwendige ruimtelijke vorm, de totaliteit van het liturgisch centrum, de relatie van het liturgisch centrum tot de gemeente en tenslotte, de sfeer.[31] Bij het aspect van de 'inwendige ruimtelijke vorm' gaat Van den Broek onder andere in op de relatie van de liturgie met de plattegrond en de oriëntatie van de inrichting.[32]

Ook Sijmons beschrijft het 'wezen' van de kerkruimte.[33] Hij richt zich op de sfeer van de protestantse kerk en de daarmee verbonden protestantse cultuur.[34] De aspecten van Van den Broek bieden echter een concreter handvat voor het beschrijven van de 'beleefde ruimte'.

28 Van den Broek 1948b, p. 228
29 Van den Broek 1948b, p. 228
30 Lukken 2008, p. 136
31 Van den Broek 1953/1954, pp. 704 - 714
32 Van den Broek 1953/1954, p. 704
33 Sijmons 1946, hf. 2
34 Sijmons 1946, pp. 12 -13

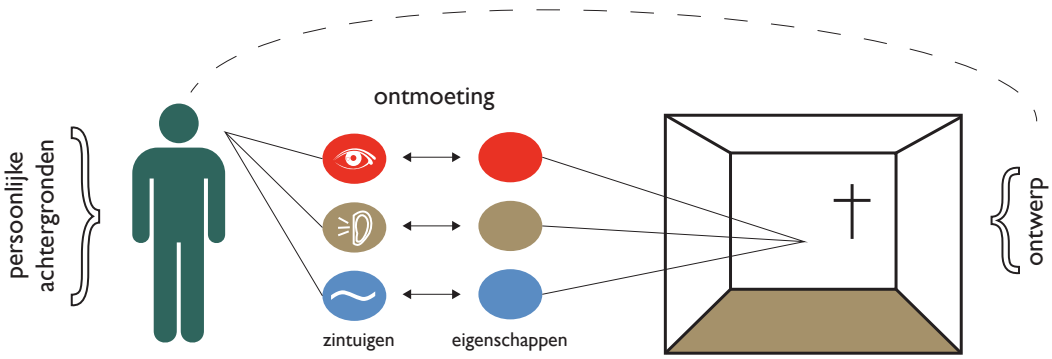

Beleving is wat zich afspeelt in de ontmoeting van de zintuigen met de eigenschappen van de ruimte en steunt op de persoonlijke achtergronden en de ratio van de mens die kennis heeft en neemt van het ontwerp.

Definitie van beleving van kerkruimte

De gekozen context, invalshoeken en bijbehorende aspecten zijn hiermee verdedigd. Uit de gemaakte keuzen kan nu ook een definitie voor 'beleving van kerkruimten' worden opgesteld.

Wanneer een kerkganger een kerkruimte binnenstapt vindt er een ontmoeting plaats tussen zijn zintuigen en de eigenschappen van de ruimte. Via de zintuigen neemt men de ruimte waar. Daarnaast is de kerk ook de plek voor de ontmoeting met God. Een ruimte wordt een 'religieuze ruimte' door de activiteiten die er plaatsvinden: 'het heilige gebeurt'.[35] Dat besef geeft extra lading aan de betekenisgeving en de beleving van de ruimte. Het zijn daarnaast de persoonlijke achtergronden van kerkganger en ontwerper die de 'beleefde ruimte' nader definiëren.

Op basis hiervan is de beleving van kerkruimten te duiden. Centraal staat de ontmoeting van zintuigen van een persoon met de eigenschappen van de ruimte. Beleving is wat zich afspeelt in deze ontmoeting en steunt op de persoonlijke achtergronden en de ratio van de mens. De ratio heeft en neemt kennis van het ontwerp van de architect en daarmee het concept van de ruimte. Kwaliteit is de consistentie van de eigenschappen en het ontwerp van de ruimte.

Structuur van de beschrijving

Zoals beschreven, zullen de volgende beschrijvingen geschieden vanuit de invalshoek van de zintuigelijke beleving, aan de hand van Eschauziers vijf aspecten, en vanuit de invalshoek van het wezen van de ruimte aan de hand van de vier aspecten van Van den Broek.

De opbouw van de beschrijvingen is als volgt. Ter ondersteuning zal bij alle drie de kerken de beschrijving beginnen met de situering van het gebouw in de bebouwde omgeving door de route van buiten naar binnen te beschrijven. Ook zal de opzet van de plattegrond beschreven worden.

Hierna worden de eerste drie aspecten van Van de Broek besproken. Daarop volgt een bespreking van de vijf aspecten van Eschauzier om te besluiten met het vierde en laatste aspect van Van den Broek.

Om recht te doen aan de ware betekenis van een kerkgebouw zal men zich bij de beleving van de kerkruimte onbevooroordeeld en ontvankelijk moeten opstellen. Om met Lukken te spreken: 'Men respecteert kerkgebouwen pas echt in hun intrinsieke betekenisvormgeving, wanneer men recht doet aan het eigen *point de vue* van het kerkgebouw, aan zijn intrinsieke oriëntering waarin al deze betekenissen in onderling verband staan, telkens weer op eigen wijze, met al hun spanningsvelden, uiteindelijk gericht op de ritueel-liturgische *performance* zelf.'[36]

35 *Titel van Immink 2011, ontleend aan een gedicht van Gerrit Achterberg*

36 *Lukken 2008, p. 138*

Zintuigelijke ervaring

- Licht
- Effect materiaal
- Akoestiek
- Kleur
- Klimaat

Wezen van het gebouw

- Inwendige ruimtelijke vorm (relatie liturgie/plattegrond en oriëntatie van de inrichting)
- Totaliteit van het liturgisch centrum
- Relatie liturgisch centrum en gemeente
- Sfeer

Thomaskerk

Karel Sijmons, 1966

De Thomaskerk bevindt zich op een steenworp afstand van de Amsterdamse Zuidas. De route naar de kerk doorkruist de hoge concentratie van kolossale kantoren. Eenmaal bij de kerk aangekomen, ervaart men de nabijheid van de hoogstedelijke Zuidas nauwelijks. Men waant zich in een rustige, groene omgeving en hoort zelfs de vogeltjes fluiten. Dit is te danken aan de grote tuin bij de kerk en de ruim opgezette woonwijk ten noorden ervan. De kerk staat aan de Prinses Irenestraat die binnen de gelijknamige buurt de scheidslijn vormt tussen kantoren en woningen. De straat wordt in het oosten begrenst door het Prinses Beatrixpark en in het westen door de Parnassusweg. Tot 2012 stond er nog een tweede kerk aan deze straat: de Katholieke Christus Geboortekerk. De woonwijk van de Prinses Irenebuurt kenmerkt door veel openbare groenperken en bestaat uit vrijstaande bungalows en portiekflats van vier verdiepingen. Toen de kerk gebouwd werd, waren er andere stedenbouwkundige plannen voor de buurt. De woonwijk Buitenveldert zou doorlopen tot voorbij de Thomaskerk en de Prinses Irenestraat zou een drukke weg worden met een trambaan. Snelweg en spoorbaan hebben de kerk en Buitenveldert van elkaar gescheiden en hebben daarnaast de komst van kantoorflats bewerkstelligd. De Professor van der Leeuwstichting had Amsterdam Zuid als uitvalsbasis, omdat de predikant van de Thomaskerk, dominee Overbosch, sinds de oprichting in 1954 voorzitter van de stichting was. Ook Karel Sijmons maakte jaren deel uit van het stichtingsbestuur.[1]

Plattegrond

De plattegrond maakt een omvangrijk ontwerp zichtbaar dat niet alleen wijst op de aanwezigheid van zeer veel geld, maar ook op het grote optimisme in die tijd over de rol van de kerk in de samenleving. Sijmons leverde een multifunctioneel religieus centrum af waarin naast een kerkzaal ook een dagkapel, theater, kosterswoning, jeugdkelder en een reeks grote en kleine ruimten een plek kregen. De jeugdkelder is al ruim twintig jaar in gebruik als kinderdagverblijf. Op plattegrond zijn de verschillende ruimten goed van elkaar te onderscheiden. In het zuidwesten markeert de theaterzaal de kruising van de Prinses Irenestraat en de Prinses Margrietstraat. Dit bouwvolume heeft een afgeronde vorm en richt zich nadrukkelijk naar de buitenwereld toe. Aan de andere zijde van entreehal bevinden zich zalen, toiletten en een keuken. De kerkzaal heeft de meest expressieve vorm waarin geen enkele hoek recht is. Een apart gestelde avondmaalsruimte bevindt zich in de noordoostelijke hoek van de ruimte. Een kolom brengt scheiding aan tussen avondmaals- en eredienstruimte. In het noorden bevindt zich de dagkapel die een eigen toegang heeft.

Binnenkomen

Via een klein, vooruitstekend portaal betreedt men de hal van de kerk. Met stapt in een ruimte die van top tot teen wit is. Zowel de marmeren vloer als het schrootjesplafond en de gepleisterde wanden hebben een witte kleur. De lange lijnen van het lage schrootjesplafond sturen de blik onmiddellijk naar de deur van de kerkzaal. Maar als de zon schijnt, zullen de ogen snel afgeleid worden door kleurig licht dat de witte

1 *Van Heuvel 1998, p. 79*

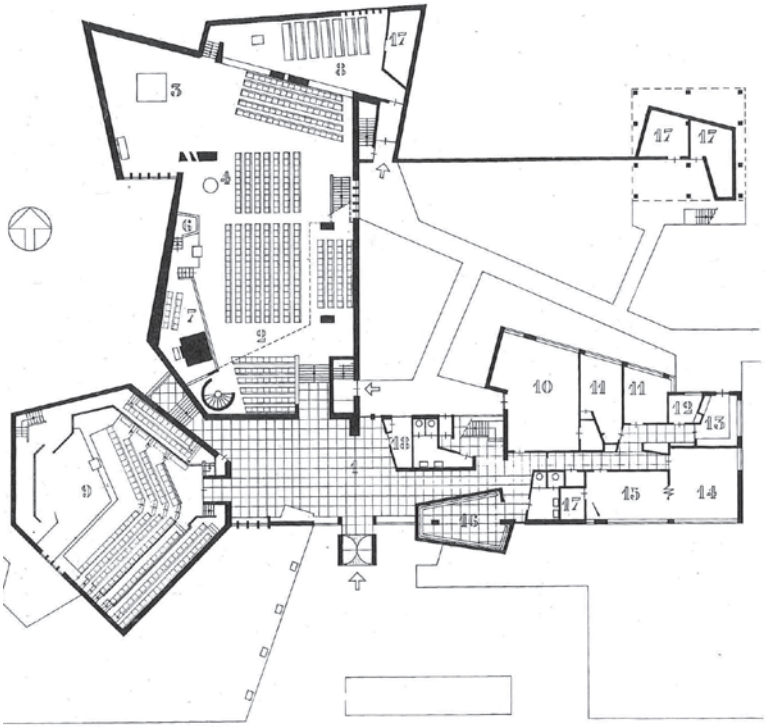

7 Beganegrond

1 hal
2 kerkruimte
3 Avondmaalsruimte (met tafel)
4 doopvont
6 kansel
7 verhoging voor koor en orgel
8 bidkapel
9 jeugdkapel alias theater
10 tuinzaal
11 predikantenkamers
12 sociaal werkster/wijkverpleegster
13 koffiekeuken
14 catechisatiekamer
15 kleuterklas
16 garderobe
17 berging
18 kamertje voor beheerder/koster

Plattegrond

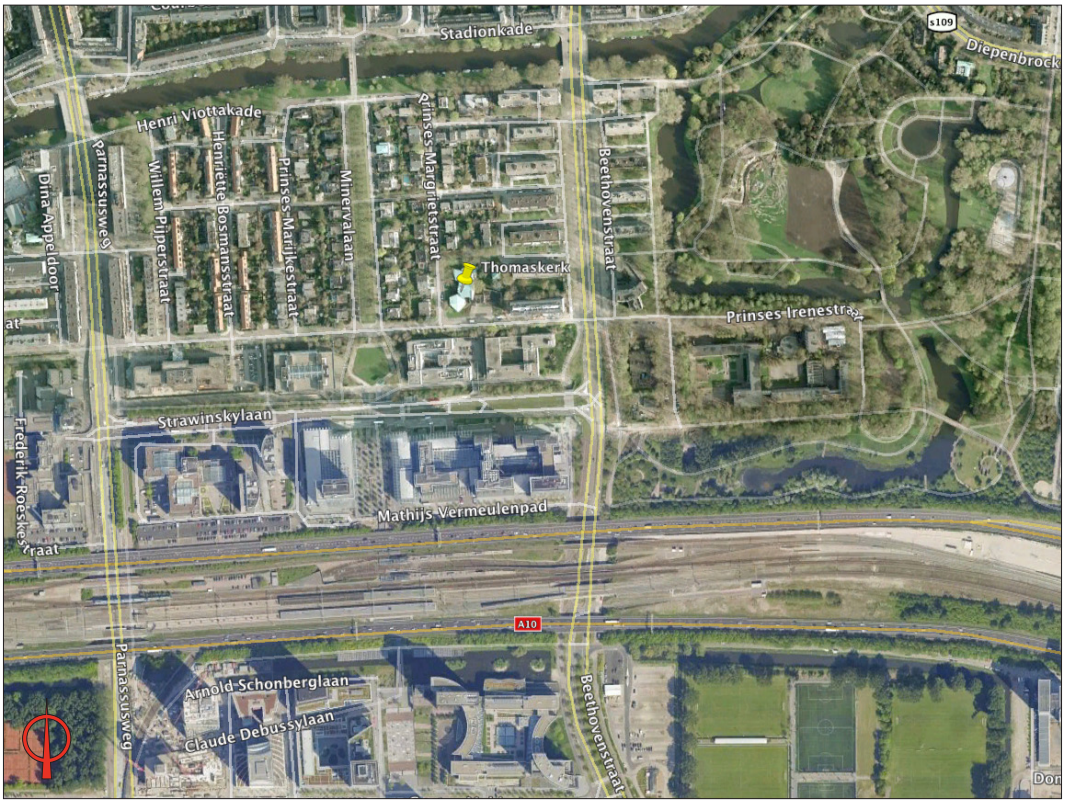

Situering: Prinses Irenestraat 36, Amsterdam

Voorgevel

Binnenkomen

Ruimtelijke vorm

Litugisch centrum

ruimte vult. In de wand tussen het theater en de kerkzaal bevindt zich namelijk een kleurrijk glas-apliqué raam van de Spaanse kunstenaar Antonio Saura.

Dominee en gemeenteleden moeten samen door één deur om de kerkzaal te bereiken. Ook Karel Sijmons en zijn vrouw maakten als lid van de gemeente wekelijks deze gang. De deur leidt naar een kleine voorruimte waar aan weerszijden in de muur ruimte is uitgespaard voor liedboeken. Vervolgens brengen zeven treden de kerkgangers naar de kerkvloer vanwaar men vanuit het donker en beschut door het plafond van de galerij de ruimte voor het eerst kan overzien. De geluidservaring op deze plek is een voorproefje op wat komen gaat, want midden in de ruimte ervaart men de heldere akoestiek pas optimaal.

Wezen van de ruimte

Ruimtelijke vorm

In de ruimte zijn drie verschillende plaatsen te onderscheiden die met elkaar in visuele verbinding staan: de eredienstruimte, de avondmaalsruimte en de dagkapel. Boven de entree bevindt zich een galerij. Het avondmaal kon volgens Sijmons het beste in een aparte ruimte gevierd worden om de heiligheid van het sacrament niet verloren te laten gaan.[2] De avondmaalsruimte staat in open verbinding met de dagkapel die ruim een meter lager ligt. De kapel biedt overdag plek voor stilte en bezinning. In de zijwand zijn twee openingen aangebracht waardoor men de eredienstruimte en de avondmaalsruimte ziet. Niet alleen de avondmaalsruimte, maar ook de andere liturgische elementen hebben een eigen plek in de ruimte en hebben daardoor 'vrij spel'.[3]

Er zijn allerlei verwijzingen te vinden naar verhalen uit het Bijbelboek Genesis.[4] Zo verwijst de vorm van de ruimte naar de tent van de tabernakel en is de kleur van de vloer als het zand in de woestijn. Ook getalssymbolieken komen veelvuldig voor: de driehoek van het daklicht verwijst naar de Drie-eenheid van God, de zeven entreetreden staan voor het getal van volheid en het raster van de twaalf ramen vertegenwoordigen de stammen van Israël of de apostelen.[5] Het plafond loopt vanaf de hoek van de entree gelijkmatig af naar de tegenovergelegen hoek, waar zich de avondmaalstafel bevindt. Sijmons heeft van de aflopende hoogte van de ruimte gebruik gemaakt om plekken in de ruimte af te bakenen. De avondmaalsruimte wordt door een geringe hoogte intiem. In het gedeelte van de eredienstruimte golft het dak als een tentdoek of als de Rode Zee waardoor het volk Israël trok.[6] Zo staat de ruimte bol van de symboliek.

In de Thomaskerk scharen de gelovigen zich rondom de preekstoel. Sijmons sprak in *Protestantsche kerkbouw* al zijn voorkeur uit voor deze traditionele, centraal georiënteerde inrichting van de protestantse kerk. De gebruikelijke symmetrie ontbreekt echter. Ook het meubilair refereert aan de historie. Het karakter van het meubilair van de traditionele protestantse kerk dat Sijmons omschreef als 'rustig, waardig en van groote nadrukkelijkheid'[7] komt tot uitdrukking in het massieve liturgische meubilair. De stoelen echter refereren in hun vormgeving op een tegengesteld karakter. Het lijken klapstoelen, maar zijn dat niet. Dit, samen met het spaarzame materiaalgebruik geeft stoelen een lichtvoetig en tijdelijk karakter. De stoelen hebben daardoor ook minder invloed op de ruimtelijke beleving dan de massieve liturgische objecten.

Liturgisch centrum

De kansel rijst hoog op boven de hoofden. Verticale lijnen in het beton versterken de statigheid van het object, terwijl de houten omlijsting levendigheid geeft. De prekende dominee op de kansel moet een aanzienlijke afstand overbruggen. Oorspronkelijk was afstand tussen de kan-

2 *Sijmons 1953/1954, p. 695*

3 *Sijmons 1953/1954, p. 695*

4 *Van Engeldorp Gastelaars, gesprek met auteur 14 juni 2012*

5 *Van Engeldorp Gastelaars, gesprek met auteur 14 juni 2012*

6 *Van Engeldorp Gastelaars, gesprek met auteur 14 juni 2012*

7 *Sijmons 1946, p. 20*

Licht

Materiaal

sel en de eerste stoelenrij kleiner doordat er meer stoelen opgesteld stonden. De kansel maakt onderdeel uit van een groter element dat meerdere liturgische objecten verbindt. Langs een denkbeeldige lijn volgen de liturgische elementen elkaar op. Geheel links bevindt zich, achter een balustrade van beton, het orgel met daarnaast ruimte voor een koor. Op de hoek van de balustrade staat een rode kandelaar. Dan volgt de trap en een platform met de lezenaar. Net als de kansel maakt ook de lezenaar geïntegreerd onderdeel uit van het massieve liturgische element. Het sluitstuk van het element wordt gevormd door de kansel, die zich nog net een paar treden hoger bevindt. De liturgische route is daarmee nog niet ten einde. De paaskaars en het doopvont staan op eigen benen, maar zetten wel de lijn route voort die uiteindelijk eindigt bij de avondmaalstafel, achter het doopvont.

Zintuigelijke ervaring

Licht

Zeven treden brengen de kerkgangers omhoog. Boven gekomen kijkt men vanuit het donker naar het licht. Elke trede hoger openbaart meer van het contrastrijke lichtspel in de ruimte. Als men bovenaan de trap staat, wordt de blik als vanzelf getrokken naar de meest lichte plek: de avondmaalsruimte aan de overzijde. Deze baadt in het licht al is de directe lichtbron niet te zien. Als men naar het liturgisch centrum kijkt, merkt men dat licht van achteren de blik begeleidt, waardoor ook het centrum in het licht staat. Opvallend in vormgeving is het driehoekige daklicht. De onderste punt is zo gericht dat als men denkbeeldig de loodlijn ervan doortrekt deze bij de preekstoel aankomt. Zo stuurt ook het daklicht de blik.

Lopend door de ruimte, zal men grofweg drie lichtzones kunnen onderscheiden. Het helderst verlicht is de avondmaalsruimte aan de rechterzijde van de kerk. Warm, zuidelijk licht stroomt binnen via een gevelvullend raam van circa drie bij drie meter. De donkerste zone is de dagkapel die in een open verbinding met de kerkruimte staat. Slechts een klein, op het noorden georiënteerd raam verlicht de lage ruimte. Te midden van deze extremen neemt de kerkzaal zelf een middenpositie in wat betreft lichtintensiteit. Zittend in de ruimte is het zicht op de buitenwereld aan het oog onttrokken. Licht valt van achteren en boven binnen. Het valt op dat alle ramen verschillende afmetingen en vormen hebben. Het grootste raam, dat bestaat uit een raster van vierkante ramen, bevindt zich boven de galerij, op het hoogste punt van de kerk. Dit uit twaalf delen bestaande raam belicht de ruimte van achteren. Een tweede raampartij bestaat uit een vijftal smalle, gevelhoge ramen. Het daklicht is de derde lichtbron die tijdens de kerkdienst de kerkgangers van licht voorziet. Het daglicht lijkt voldoende te zijn om de kerkruimte, met uitzondering van de ruimte onder de galerij, te verlichten. Het vele groen rondom de kerk filtert het licht voordat het naar binnen valt. De ruimte is voorzien van kunstverlichting in de vorm van spotjes in het plafond. Het valt op dat de spotjes gelijkmatig over de ruimte verdeeld zijn, waardoor ze in tegenstelling tot het daglicht, geen hiërarchie aanbrengen.

Het licht accentueert dus de plekken die tijdens de eredienst de aandacht verdienen. De avondmaalstafel is het felst verlicht. Grote ramen belichten frontaal het liturgisch centrum als geheel, maar het daklicht geeft een extra lichtaccent aan de kansel. De dagkapel is het zwakst verlicht. Het lichtspel ondersteunt hiermee het liturgisch spel. De heftige contrasten geven een mystiek en onalledaags karakter aan de ruimte.

Materiaal

Het karakter van de ruimte wordt bepaald door het contrast tussen hout en beton, de twee meest voorkomende materialen. Het natuurlijke hout straalt warmte uit in tegenstelling tot het beton dat koud aanvoelt en artificieel is. De rolverdeling is zo, dat het hout accenten aanbrengt in de door beton gedomineerde ruimte. Dit is echter schijn. De ogenschijnlijke dominante betonnen wanden zijn opgetrokken in baksteen en afgewerkt met een dunne laag grijze mortel. Het liturgisch centrum, de steunpilaar en de galerij zijn wel echt van beton. De ele-

Akoestiek

Kleur

menten zijn gestort en de houtnerven en plankenstructuur van de houten bekisting staan in het ruwe beton gedrukt. De houtnerven geven het harde materiaal een levendig karakter. Naast dit zogenaamde *beton brut* is er veel hout gebruikt in de ruimte. Niet alleen de stoelen en banken - stoelen in de zaal en banken op de galerij en in de dagkapel - maar ook het plafond, het orgelfront, een deel van de preekstoel en de balustrades zijn ervan gemaakt. Sijmons had veel aandacht voor detail. Zo hebben alle stoelen en banken een passend opbergvakje voor het liedboek. Opvallend is dat de banken in de dagkapel een knielbankje hebben. Dat versterkt het Katholieke karakter van deze kapel. Er zijn in de ruimte, weliswaar heel spaarzaam, nog andere materialen toegepast: gepolijst natuursteen voor de avondmaalstafel en het doopvont, koper voor de paaskaars en gele stenen voor de vloer. De beperking van het aantal materiaalsoorten versterkt de eenheid van de ruimte. Naast soberheid valt ook de lange levensduur en de eerlijkheid waarmee de materialen verwerkt zijn op. De materialen zijn ongeverfd en de vervaardigingswijze is afleesbaar. Dit laatste is vooral zichtbaar in de aansluiting van de muren op het golvend dak. Met bakstenen is onmogelijk een golvende vorm te maken. Daarom zijn de baksteenwanden aan de bovenzijde trapsgewijs beëindigd. Vervolgens is er bekisting gemaakt die de hoogte tussen de bakstenen en het dak overbrugt. In de muren zijn deze overgangen waarneembaar: er is een over bakstenen aangebachte een mortellaag te zien die trapsgewijs en evenwijdig aan het plafond afloopt met daarboven ruw beton tot aan het golvende plafond.

Akoestiek

Sijmons was zelf doof maar schreef over akoestiek dat als men iets goed ziet, men het ook goed hoort.[8] In de praktijk blijkt het realiseren van een goede akoestiek een stuk complexer. De akoestiek van de Thomaskerk is helder. Tegelijk klinkende tonen smelten niet samen tot een brei, maar blijven individueel herkenbaar.

Akoestiek wordt bepaald door materiaal en vorm. Het materiaal op de wanden van de Thomaskerk is de grijze mortel, die geen gunstige akoestieke eigenschappen heeft omdat het veel geluid absorbeert. Dit kan worden opgemerkt wanneer men op de muur slaat: er klinkt bijna geen geluid.[9] Het houten plafond heeft echter wel goede akoestische eigenschappen.[10] Hout wordt vaak geadviseerd in ruimten met veel onnatuurlijke materialen. Het gebruik van het plafond is akoestisch gunstig, omdat het effect onafhankelijk is van de mensen in de zaal.[11] Ook speelt het plafond een belangrijke rol bij de verspreiding van het geluid van het orgel. Bovendien is het vaak de goedkoopste plaats om hout toe te passen.[12] De gegolfde vorm van het plafond van de Thomaskerk heeft mogelijk een gunstige invloed op de verspreiding van het geluid door de ruimte. Mogelijkerwijs is ook de trechtervormige muur rondom het orgel van belang die net als een luidspreker het geluid van het orgel richt.

In de praktijk blijkt de ruimte geliefd te zijn voor concerten. Het Concertgebouw heeft de Thomaskerk zelfs als vaste oefenruimte voor het Concertgebouworkest als de Concertzaal zelf niet te gebruiken is.[13] Hoogstwaarschijnlijk heeft de Thomaskerk met het Concertgebouw vergelijkbare eigenschappen. Het Concertgebouw heeft een korte nagalmtijd[14] waardoor individuele tonen goed waarneembaar zijn. Dit resulteert in een helder geluid.

Kleur

Als gevolg van het geringe aantal materialen is ook het aantal kleuren in de ruimte beperkt. Het kleurenschema is dan ook zeer eenvoudig: het plafond is bruin, de vloer is geel en dat wat er tussen, is overwegend grijs. Het grijze beton

8 Sijmons 1953/1954, p. 694

9 H. Kooijker, akoestisch ingenieur, telefoongesprek op 16 juli 2012

10 idem

11 idem

12 idem

13 Van Engeldorp Gastelaars, koster, gesprek met auteur op 14 juni 2012

14 De nagalmtijd van het Concertgebouw is 2.2 seconden, voor een kerk is dit redelijk kort. H. Kooijker, akoestisch ingenieur, telefoongesprek op 16 juli 2012

Klimaat

Sfeer

wordt op een aantal punten verlevendigd met het bruine hout, grijswitte natuursteen en het koper van de paaskaarskandelaar. Al deze kleuren zijn niet artificieel en elke kleur lijkt zijn functie te hebben in de ruimte. Er zijn twee uitzonderingen, beide in het liturgisch centrum, die in het oog springen. Het betreft het rood van de zevenarmige kandelaar en het groen van het antependium dat als een leeslint over de lezenaar hangt. Door het spaarzame kleurgebruik vallen deze heldere kleuren des te meer op.

Klimaat

De klimaatsystemen in de kerkruimte maken geïntegreerd onderdeel uit van de wanden en het plafond. Opnieuw zijn soberheid en eenvoud belangrijke steekwoorden, omdat het klimaatsysteem met minimale middelen werkt. De lucht in de ruimte wordt verwarmd en ververst door middel van een installatie in de kelder.[15] Via houten roosters in de wanden wordt lucht af- en aangevoerd.

Sfeer

Voor Karel Sijmons reflecteert een kerkgebouw het leven van haar gelovigen. Geloof gaat leven als het niet alleen uit de traditie maar ook vanuit het alledaagse leven gevoed wordt. In de Thomaskerk komt deze vanzelfsprekende vereniging van heden en verleden, dagelijkse praktijk en traditie tot uitdrukking in de sfeer van de ruimte. Geworteld in de sfeer van de protestantse traditie, zoals beschreven aan de hand van kerkinterieurs van Saenredam, brengt Sijmons de ruimte tot bloei door een hedendaagse vertaling, in de vormentaal van de moderne architectuur. Sijmons typeerde de sfeer op schilderijen van Saenredam als een verinnerlijkte sfeer die ruimte bood voor persoonlijke reflectie. De sfeer omschreef hij aan de hand van een viertal meetbare aspecten: kleur; meubilair; harmonie, evenwicht en monumentaliteit en evenwicht van licht. De essentie van elk aspect vertaalde Sijmons naar bestaande moderne principes. Van de traditionele kleuren keren het bruine eikenhout en het koper terug. Ook de grijsblauwe kleur keert terug, maar niet in de vloer maar bij de sacramenten van doop en avondmaal. Het karakteristieke wit van gepleisterde wanden is vervangen door het grijs van onbedekt beton, hét materiaal van de moderne architectuur. Niet alleen de kleur is anders, ook het karakter van het materiaal. Waar pleister de constructie verbergt, toont het beton eerlijk zijn functie en vervaardiging. In de traditionele kerk was er sprake van een evenwicht van licht. De scherpe contrasten in de Thomaskerk lijken hieraan tegengesteld, maar de zorgvuldigheid en spaarzaamheid ervan zorgt juist voor rust en balans. De kerkruimte biedt ruimte voor persoonlijke reflectie. Maar als men midden in de ruimte staat, is het verschil met protestantse kerken zoals Saenredam die schilderde, voelbaar. Er is namelijk in de Thomaskerk geen symmetrie en overzichtelijkheid, die de ruimte voorspelbaar maakt. Men is op zichzelf aangewezen en moet moeite doen om de complexe ruimtelijke structuur te begrijpen. De stoere en klare vormentaal vraagt van de mens een zelfverzekerde houding om zich met de ruimte te kunnen identificeren. De voorbeelden illustreren dat Sijmons de traditionele sfeer op eigen manier interpreteerde en vertaalde naar hedendaagse architectuur.

De Thomaskerk ademt protestantse soberheid. In de soberheid zocht Sijmons aansluiting bij het functionalisme van de moderne architectuur. Elk onderdeel heeft een functie in de ruimte evenals het zorgvuldig gedoseerd licht. Dit minimalisme van vorm, licht en kleur heeft een eenvoud die hoopvol maakt. Immers, een lichaam waarin elk onderdeel zinvol is en volledig werkt, is perfect en nastrevenswaardig. Het is vooral het licht dat deze verwachtingsvolle sfeer opwekt. De extreme contrasten geven de ruimte een mystieke sfeer die Katholieke sferen nadert en hoewel eenvoudig ook overdadig aanvoelt. Dit toont aan dat over-betekenisvolle soberheid ook kan doorslaan in een tegengesteld effect. De betekenislagen bevinden zich in zowel heden, verleden als toekomst. Soberheid vormt de verbinding met de traditie, maakt verwachtingsvol en is tegelijk uiterst functioneel doordat het lichtspel de liturgie ondersteunt door hiërarchie

15 Van Engeldorp Gastelaars, koster, gesprek met auteur op 14 juni 2012

aan te brengen in de eredienst. Deze gelaagdheid uitgedrukt in eenvoudig lichtspel is zo rijk dat het licht overdadig aanvoelt. De overdadige soberheid wordt beleefd in een sfeer die even mystiek als klaar is.

Gereformeerde Kerk Nagele

Van den Broek en Bakema, 1960

Siturering

Het dorp Nagele bevindt zich in de Noordoostpolder die in de jaren dertig en veertig werd drooggelegd om nieuwe landbouwgrond te winnen.[1] Ruim een derde van de polder is met de hand gegraven.[2] Het plan was dat ongeveer vijftigduizend mensen er een nieuw leven zouden gaan opbouwen.[3] Omdat het plan gesteund werd door de Duitse bezetters kon er in de oorlog doorgewerkt worden. Het was zelfs voor veel Nederlanders een mogelijkheid om aan tewerkstelling in Duitsland te ontkomen. Geïnspireerd door de Engelse tuinstad en het Duitse *Zentrale orte konzept* zijn tien dorpen met elk tweeduizend inwoners ontworpen.[4] Deze vormen een ring om de hoofdplaats, Emmeloord, met ongeveer tienduizend inwoners. De afstand tussen de dorpen mocht niet meer dan zeven kilometer bedragen, zodat elk dorp op de fiets te bereiken is. De inwoners van de Noordoostpolder werden door de Rijksdienst geselecteerd. De selectie moest een afspiegeling vormen van de Nederlandse bevolking en daarom werden er een gelijk aantal Katholieken, protestanten en socialisten gekozen.[5] Het geloof in de maakbaarheid van de maatschappij was nog volop aanwezig. De bevolking van de dorpen bestond voornamelijk uit boeren en arbeiders en een paar schoolmeesters, politieagenten en winkeliers.[6]

Nagele was het laatste dorp dat gebouw werd. Het vormt in stedenbouwkundig en architectonisch opzicht een uitzondering op de rest van de dorpen, omdat het ontworpen is volgens de principes van het Nieuwe Bouwen. Architecten van de Amsterdamse groep *De 8* en de *Opbouw* uit Rotterdam tekenenden aan de tekentafel gezamenlijk het nieuwe dorp.[7] Onder andere Van Eesteren, Rietveld en Van Eyck namen deel. De architecten streefden naar een moderne architectuur van 'licht, lucht en ruimte' waar de vorm van een bouwwerk volgde uit de functie ervan. Het plan voor driehonderd serieel vervaardigde woningen in Nagele werd voor het eerst gepresenteerd op het internationale CIAM congres in Bergamo in 1949. De deelnemende modernistische architecten zagen Nagele als dé ideale samenlevingsvorm van de toekomst.

De weg naar Nagele is lang en recht. Aan weerszijde ziet men verstrekkende velden vol met aardappelen en bieten, afgewisseld door eenvoudige boerderijen met betonnen schuren, totdat de weg ineens omhoog gaat. Men passeert het hoger gelegen Schokland, een voormalig eiland in de Zuiderzee. Even snel daalt de weg weer de diepte in en herhaalt zich de afwisseling van boerderijen en landbouwgrond. Men kan Nagele tot vlakbij naderen zonder het op te merken. Een dichtbeboste strook vormt de groene stadsmuur van het dorp. Als men de provinciale weg verlaat en Nagele binnenrijdt, is er dan ook niets meer te zien van het weidse polderlandschap. Wat men wel ziet, is van een

1 *Kohmanns 2005, over de noordoostpolder*
2 *Kohmanns 2005, over de ontginning van de polder en de oorlog*
3 *Kohmanns 2005, over de noordoostpolder*
4 *Kohmanns 2005, over de noordoostpolder*
5 *Kohmanns 2005, over de selectie van de bevolking en de groei van het dorp*
6 *Kohmanns 2005, over de selectie van de bevolking en de groei van het dorp*
7 *Blom en Van Geest 2011, p. 36*

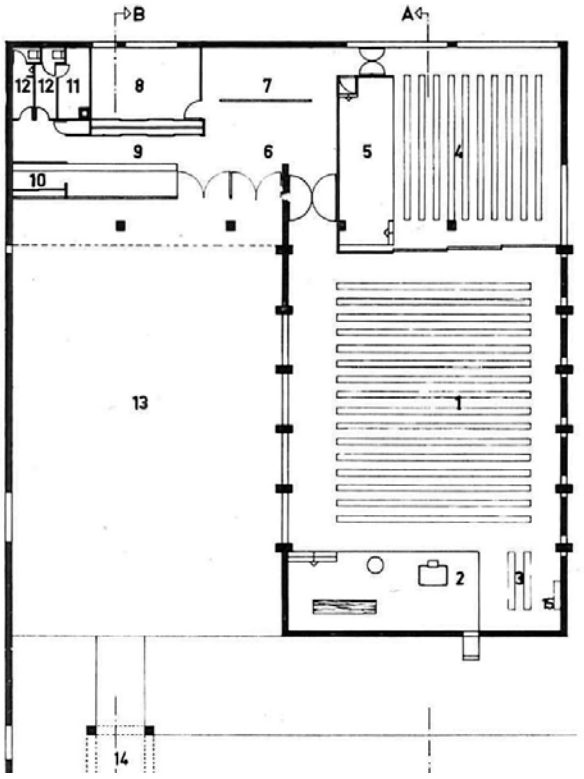

schaal 1 : 500

1 kerkruimte
2 liturgisch centrum
3 ouderlingen-diakenen
4 toneelzaal
5 toneel
6 entree
7 garderobe
8 consistoriekamer
9 koffie drinken en biblio
10 keuken
11 c.v. ruimte
12 toiletten
13 kerkplein
14 klokkentoren
15 speeltafel orgel

Plattegrond

Situering: Ring 15, Nagele

Voorgevel

Binnenkomen

Ruimtelijke vorm

andere orde. Kleine bungalows in een zee van groen roepen onmiddellijk vakantiegevoelens op. Het valt op dat alle daken plat zijn. Midden in het dorp bevindt zich een groen hart, een groot grasveld met daarop openbare gebouwen die omsloten wordt door De Ring. De verzuilde samenleving kreeg destijds vorm in een viertal kerken: een Katholieke, Hervormde , Gereformeerde en Vrijgemaakte kerk. Inmiddels is de Katholieke kerk verbouwd tot museum en vormen de Gereformeerde Kerk en Hervormde kerk al vijftien jaar één gemeente.[8] Het Hervormde kerkgebouw is verkocht aan de Noorse Broederschap. Alleen de Gereformeerde en de Vrijgemaakte kerk zijn dus nog op zondag in gebruik door het oorspronkelijke kerkgenootschap. Ook in het gebruik van de schoolgebouwen wordt zichtbaar dat de ooit zo duidelijke grenzen in geloof vervaagd zijn. Zo zijn de Katholieke en openbare school onlangs samengegaan.[9] Aan de ringweg bevinden zich enkele winkels en straten die nieuwe - maar kleinere - groene vierkanten omsluiten. Vrijstaande bungalows of piepkleine rijtjeshuizen staan er rondom. Wanneer men in Nagele staat voelt het alsof er in het groene grasland van de polder een veel te groot vierkant is getekend die met bomen is afgebakend. Daarbinnen is opnieuw een groot vierkant getekend, dit maal begrenst door een weg. De onderlinge afstanden in het dorp zijn zo groot dat er van cohesie en een saamhorigheidsgevoel nauwelijks sprake is. Het is ieder voor zich. Elk woningblok en kerkgebouw staat op zichzelf en wordt niet bepaald door de omgeving. Zo ook de Gereformeerde Kerk van Nagele naar het ontwerp van Bakema en Van den Broek. Het is een zeldzaam fenomeen, een kerkgebouw dat zo vrij in de ruimte staat dat

8 *Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012*

9 *Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012*

alleen het groene gras het gebouw begrenst. De vorm van de kerk lijkt wel gemaakt om dit gebrek aan context te moeten compenseren. Langs de kerkzaal is een muur opgetrokken die een voorhof afbakent. De muur maakt onderdeel uit van een architectonische route die de kerkganger begeleidt in de overgang van publieke ruimte naar het kerkelijke domein.[10] De route begint zodra men onder de toren is doorgegaan. Deze toren vormt enerzijds de toegangspoort maar is tegelijk ook een belangrijk herkenningspunt in het dorp.[11] In een tv-college in het programma Van Stoel tot Stad docereerde Bakema zijn publiek dat een ruimte pas echt goed beleefbaar wordt als men zich met die ruimte kan identificeren.[12] Een landschap heeft daarvoor herkenningspunten nodig als kerktorens, die maken dat men zich vertrouwd kan gaan voelen. 'Wij bouwen dus blijkbaar niet alleen om beschermd te zijn tegen de natuur, maar het schijnt ook zo te zijn dat we de verstandhouding zoeken met die natuur, met die ruimte.'[13] Zo geeft de vierkante toren van de Gereformeerde Kerk vorm aan de identiteit van het dorp. Wanneer de blik omlijst wordt door de poort ziet men rechts een buitenpreekstoel met een kruis dat symboliseert dat het heil niet alleen voor de kerkgangers is weggelegd.[14] Links ziet men de muur, die bij aanvang de hoogte heeft van een bankje. Stapsgewijs neemt de hoogte van de muur toe totdat het de hoogte bereikt van het entreeportaal dat haaks op de muur staat. Via twee grote houten toegangsdeuren komt men binnen.

Plattegrond

Het kerkgebouw heeft een L-vormige plattegrond. Een vrijstaande muur aan de noordzijde maakt de ruimte tot een vierkant. Zo ontstaan vier kwadranten. Een van de kwadranten, de noordwestelijke- bevindt zich in de openlucht. Hier bevindt zich de voorhof. Met de klok mee volgt dan L-vormige binnenruimte. Eerst een vierkante ruimte die ingevuld werd met een entreehal, koffiebar, toiletten, consistorieruimte en garderobe. Tijdens verbouwing in de jaren negentig is dit gedeelte uitgebreid in de richting van de voorhof waardoor er ruimte kwam voor een extra zaal en grotere koffiebar. De originele inrichting is bij deze verbouwing grotendeels verdwenen. Het schakelstuk van de L-vorm bevat een gang naar de kerkzaal - dat het laatste kwadrant vormt - en een grote zaal met een podium waar jarenlang kleuters naar school gingen. De wand aangrenzend aan de kerkzaal kan opengeschoven worden waardoor de kerkzaal wordt vergroot.

Binnenkomen

De architectonische route is bij het betreden van het kerkgebouw nog niet ten einde. Als men de hal inloopt, lijkt het wel alsof de architect van de kerkgangers vraagt dat ze zich bekeren voordat ze opgaan naar een hogere ruimte. Men moet een scherpe draai maken om in de kerkzaal te komen die hoger is dan de bouwdelen eerder op de route. Twee houten deuren markeren de entree van de kerkzaal. De stoelen zijn zo uitgelijnd dat het gangpad door de entreedeuren doorloopt in vrije ruimte in de kerkzaal. Dominee en kerkgangers maken over deze weg hun entree. Waar de kerkgangers voortijdig op de, in rijen opgestelde, stoelen plaatsnemen, vervolgt de dominee de weg tot aan de trap die naar het podium leidt. Op het podium staat hij in een nog hogere ruimte. Het hoogtepunt van de compositie is uiteindelijk de toren zodat de route een kringloop wordt.

Wezen van de ruimte

Ruimtelijke vorm

In de vierkante ruimte is duidelijk onderscheid gemaakt tussen elementen die de ruimte afscheiden en constructieve elementen. De skeletvormige constructie bestaat uit kolommen en voorgespannen betonnen liggers van een fors formaat. De kolommen maken als moderne interpretatie van steunberen onderdeel uit van de wanden. De kerkruimte is in de lengte georiën-

10 Van en Broek en Bakema 1961, p. 482

11 Van en Broek en Bakema 1961, p. 484

12 Bakema 1962

13 Bakema 1962, 6:40 - 6:50

14 Anon., Korte samenvatting van bouwgegevens en symboliek van de Samen op Weg kerk Nagele, 23 juni 2012

Litugisch centrum

Licht

teerd. Volgens Van den Broek sprak uit deze oriëntatie het diepste doel van de kerk: de ontmoeting tussen God en de gemeente.[15] Er is gekozen voor stoelen, om deze inrichting van de ruimte flexibel te houden.[16] De originele houten stoelen staan nog steeds in de kerkzaal, wel zijn het er minder dan voorheen en is een middenpad aangebracht in het verlengde van de preekstoel.

Liturgisch centrum

Het liturgisch centrum bevindt zich op een podium. Dat het Woord centraal staat blijkt uit de centrale opstelling van de kansel. Alhoewel de indeling van het liturgisch centrum niet overeen komt met een van de door Van den Broek geschetste ruimtevormen heeft deze inrichting wel de overeenkomst dat de kansel op de symmetrieas van de stoelenrijen is geplaatst. De preekstoel bestaat uit wanden van beton die eenzelfde beweging begeleiden als degene die gemaakt wordt bij het betreden van het kerkgebouw. Als een slakkenhuis draait men de kansel met afgeronden hoeken binnen. Het doopvont en de avondmaalstafel staan terzijde, maar zijn wel zorgvuldig gepositioneerd. Beide zijn te verplaatsen. Dat Nagele kampt met vergrijzing blijkt wel uit de plaats van het doopvont. Oorspronkelijk stond het vooraan op het podium in het midden van de preekstoel en tafel, maar tegenwoordig is het tegen de zijwand aan geschoven. De avondmaalstafel is juist meer naar voren geschoven. Het is nooit de bedoeling geweest dat aan deze tafel daadwerkelijk het avondmaal gevierd wordt. Op de tafel staan alleen de beker en de schaal van zilverwerk. De gemeente viert het sacrament aan een rij tafels die voorin, tegen het podium aan, geplaatst worden. De ouderen nemen plaats rond de tafel, terwijl de rest van de gemeente erom heen staat. Oorspronkelijk was de wand van het liturgisch centrum leeg om zo alle aandacht op het Woord te richten. In de loop van de tijd is dit veranderd. Eerst werd een houten kunstwerk met de tekenen van geloof, hoop en liefde toegevoegd en later ook een glas-in-lood venster. Dit venster is afkomstig uit de Hervormde Kerk. Toen de twee gemeentes samengingen wilden de Hervormden graag iets meenemen om de ruimte meer eigen te maken.[17] Naast het avondmaalszilver dat afwisselend met het Gereformeerde zilver gebruikt wordt, werd ook het glas-in-lood venster meegenomen dat zich in de Hervormde Kerk boven het liturgisch centrum bevond. Hoewel ook de Nagelse kerkgangers wel aanvoelen dat dit raam hier niet op zijn plek is, wil men elkaar niet voor het hoofd stoten.[18] Daarmee vertelt het onverlichte raam een beladen verhaal. Naast het podium bevindt zich een galerij met daarop het orgel. Oorspronkelijk zaten ouderlingen en diakenen onder het orgel en namen daarmee een prominente plek in. Deze strikte scheiding met de gemeente is inmiddels opgeheven. De kerkenraad zit gewoon op de voorste rij in de kerk.

Zintuigelijke ervaring

Licht

Vanaf de Ring loopt men over het kerkpad dat beschut is door een dak van bladeren. Deze subtiele schaduw is een voorproefje op de toren die de kerkganger op zijn tocht tijdelijk het daglicht ontneemt. Maar dan staat men in de voorhof waar nauwelijks schaduw is te vinden. Men stapt vanuit het licht in de donkere, lage hal en loopt dan door naar de kerkzaal waar het nauwelijks lichter wordt. Een uitzondering vormt het liturgisch centrum dat blaakt in een helder licht. Onmiddellijk trekt dit alle aandacht. Het is niet te zien waar dat licht vandaan komt. Midden in de kerk kan men waarnemen dat elke wand een ander raamtype heeft. Achterin de ruimte zijn tegen het plafond aan ramen geplaatst die het hoogteverschil tussen de grote zaal en de kerkzaal tonen. In het noorden bevinden zich grote vensters die vanaf de grond tot manshoogte doorlopen. Deze grote ramen werden geplaatst vanuit de gedachte dat gelovigen in de kerk zich niet mogen afzonderen, maar contact moeten houden met de mens buiten. De ramen zijn

15 *Van den Broek 1953/1954, p. 704*

16 *Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012*

17 *Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012*

18 *Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012*

Materiaal

Akoestiek

laag aangebracht om zittend in de ruimte contact te houden met de buitenwereld en daarom zijn er ook sparingen in de muur van de voorhof aangebracht om de blik nog verder te richten.[19] Aan de overzijde bevinden zich juist hele kleine, hooggeplaatste ramen. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat deze ramen gevuld zouden worden met glas-in-lood. Dit werd nooit gerealiseerd, waarom dit niet is gedaan kon niet worden achterhaald. Het meest spectaculaire licht is afkomstig uit vensters van de dakopbouw boven het liturgisch centrum. Zoals het licht van boven neerdaalt zo zal ook het Woord van boven neerdalen op de hoofden. Daarnaast bevindt zich in de westwand een gevelhoog, smal raam dat achter de buitenpreekstoel staat. Ook dit raam zou een invulling van glas-in-lood moeten krijgen. Aan de voorzijde van de dakbalken zijn TL-balken opgehangen zodat de lichtbronnen niet zichtbaar zijn voor de kerkgangers tijdens de dienst. De verlichting van liturgisch centrum is eveneens niet te zien, omdat de TL-balken op de kozijnen van het daklicht zijn gemonteerd. In principe volstaat het daglicht overdag. Dit kale licht voegt geen nieuwe kleur toe, maar versterkt de vormen en materialen in de ruimte.

Materiaal

In de ruimte zijn zoveel mogelijk natuurlijke materialen toegepast. De wanden zijn opgebouwd uit een stapeling van betonstenen en de vloer is van grillig gevormde stukken natuursteen. De voorgespannen betonnen liggers dragen de geprefabriceerde betonnen plafondplaten.[20] Daar waar het glas-in-lood zou komen zijn de kozijnen van staal, de anderen zijn van hout. De stoelen hebben een metalen frame met daarop houten zittingen waar de sporen van vijftig jaar gebruik in gekerfd staan. De kansel, galerij en het doopvont zijn uitgevoerd in grintbeton. Het ronde doopvont is van boven afgedekt met een koperen schaal. Naast grintbeton staan er ook houten elementen op het podium: de katheder op de preekstoel, de avondmaalstafel, de kast van het orgel en de betimmering van het daklicht.

Akoestiek

De Gereformeerde Kerk is ontworpen voor het oog en niet voor het oor. De akoestiek in de ruimte is niet goed.[21] De betonstenen hebben een poreuze structuur en zullen daarom vooral geluid absorberen en niet terugkaatsen. Het orgel klinkt vooral heel hard, zonder enige fijngevoeligheid. De ruimte draagt niet bij aan de klankvorming. Daarnaast is de ruimte gebruiksonvriendelijk voor de muzikanten. De schuin toelopende orgelkast is vanuit esthetisch oogpunt ontworpen zonder rekening te houden met de praktijk van de eredienst. De organist zit nu namelijk achter de kast verscholen en verstoken van zicht op het liturgisch centrum. Het is behelpen met strategisch geplaatste spiegels. Dit mankement werd overigens ook al opgemerkt door Blankesteijn[22]. Ook met het kerkkoor is geen rekening gehouden. De meest logische plek voor het koor is op het podium. In de praktijk wordt ook vanaf deze plek gezongen.[23] Tegelijk is dit in akoestisch opzicht de meest slechte plek die men kan kiezen. Het geluid zal namelijk zonder de ruimte te bereiken verdwijnen in de hoogte van de dakopbouw.

Kleur

De kleuren zijn in hoofdzaak bepaald door het natuurlijke materiaal, aangevuld met het wit rond de oostelijke raampartij en blauwgrijsgroen van de stoelframes. Maar als men op de stoelen zit ziet men beide kleuren niet. Wat men wel ziet, is grijs met enkele bruinhouten accenten. Overal waar men kijkt ziet men grijs in verschillende reliëfs en gradaties. Men ziet de donker grijze vloer, de grijze stenen van de wand, het grindbeton en het lichtere plafond. Tenminste, dit was zo voordat de ruimte jaren geleden onder handen werd genomen door een interieurar-

19 Anon., korte samenvatting van bouwgegevens en symboliek van de Samen op Weg kerk Nagele, 23 juni 2012

20 Van en Broek en Bakema 1961, p. 482

21 De opmerkingen over de akoestiek zijn geformuleerd naar aanleiding van eigen ervaringen in de kerkruimte bij bespeling van het orgel.

22 Blankesteijn 1964, p. 72

23 Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012

Kleur

Sfeer

chitect. Op diens advies werden de achterwand, de radiotoren, het leidingwerk en de spiltrap naar het orgel in zalmroze/oranje tinten geverfd. Nu is het nooit de bedoeling geweest dat de ruimte kleurloos zou blijven. Gekleurd glas zou de ruimte rood, blauw en geel filteren.[24] Deze glas-in-lood vensters kwamen er echter niet. Naast het zalmroze werd met de komst van het Hervormde raam ook donker blauw toegevoegd aan het kleurenpalet. Het liturgisch centrum is met het houten kunstwerk, blauwige raam en groene liturgische kleden een bont schouwspel geworden.

Klimaat

Kleine, lage radiotoren vullen de wanden tussen de kolommen. Daarnaast is er vloerverwarming aangebracht.[25] Doordat het leidingwerk en de radiatoren bij de recente renovatie fel geverfd zijn vallen deze nu goed op. De ruimte kan geventileerd worden via de oostelijke ramen die geopend kunnen worden.

Sfeer

De natuur was een belangrijke inspiratiebron voor Bakema, die het ontwerp namens het bureau voor zijn rekening nam. Het waren niet de organische vormen en bewegingen die hem enthousiasmeerden. De inspiratie bevond zich op het niveau van de abstractie. Zo noemde hij de Gereformeerde Kerk een slakkenhuis, omdat de essentie ervan - een vorm die een spiraalvormige beweging afdwingt - overeenkomt.[26] Ook het materiaalgebruik is in een bepaalde zin natuurlijk. De toepassing van beton, dat op verschillende wijze is vervaardigd, oogt naturel en ongekunsteld, maar is wel dankzij mensenhanden tot stand gekomen. Dat geldt in mindere mate voor de materialen hout en natuursteen die in origine in de natuur te vinden zijn. Een parallel met het ingepolderde land dringt zich op. 'God schiep de wereld en de Nederlanders Nederland' is een bekend gezegde. Het geeft aan dat wat natuurlijk oogt in hoge mate gecultiveerd kan zijn. De natuurlijke materialen roepen in de kerkruimte een sfeer van soberheid op die wordt versterkt door de eenvoudige ruimtelijke vorm, eerlijke constructiewijze en minimalisme aan kleur en objecten in de ruimte. Dit minimalisme bleek niet houdbaar. Dit was te verwachten: een dergelijke eerlijkheid is niet te handhaven en is bovendien snel verstoord. In de loop van de tijd heeft men zich de ruimte eigen gemaakt met kleur, planten en kunstwerken die een emotionele waarde vertegenwoordigen.

De vierkante soberheid van de ruimte lijkt tegenstrijdig met het plan om een aantal ramen van gekleurd glas te voorzien. Met gesloten ogen zal men zich een voorstelling kunnen maken over hoe de ruimte er dan uit zou zien. Het helderwitte dag- en TL-licht toont de ruimte zonder voorbehoud en werpt harde schaduwen. De kleuren zullen de sfeer van ruimte echter vrolijk en levendig maken. Daarnaast zal het diffuse licht mogelijk een verzachtend effect hebben die de ruimte vriendelijk zal laten lijken. Als men opnieuw inleeft in de architect die niet een slak op zijn tekentafel had liggen om na te tekenen, maar de essentie van het slakkenhuis op academische wijze ontleedde, zal men iets anders gaan zien. De wetenschap dat de kleuren rood, blauw en geel ongemengde kleuren zijn die de basis vormen voor een oneindig groot kleurenpalet zal de ogen openen. Ook in kleurkeuze keert de architect terug naar de basis. De essentie van de kerkruimte is dus eenvoud door minimalisme, waarbij het doel de middelen heiligt. Want al liggen de kleuren van het glas aan de basis van het kleurenpalet, de toepassing ervan had de sfeer van de ruimte wel degelijk significant veranderd.

In de beschutte enclave die Nagele in de Noordoostpolder vormt, is de Gereformeerde Kerk een van de gebouwen in de groene ring die zijn kracht ontleent aan eenvoud. Deze kracht van eenvoud spreekt uit de hele polder die voor een groot deel met de hand in cultuur werd gebracht. Het resulteerde in een uitgestrekte vlakte met lange, rechte wegen en grote stukken landbouwgrond. Deze eenvoud van recht toe, recht aan was simpelweg het resultaat van keihard werken. Voor de architecten van Nagele

24 Van en Broek en Bakema 1961, p. 484

25 Van der Sar, koster Gereformeerde Kerk, in gesprek met auteur, 23 juni 2012

26 Bekaert 1985, p. 316

was eenvoud de kunst van het doordringen tot de essentie van de functie van elk gebouw om met minimale vormen doeltreffend te zijn. Aan deze gekunstelde soberheid ligt intellectueel denkwerk ten grondslag. Doeners en denkers werden beide gedreven door het ideaal van een betere wereld die mensen ruimte geeft om vrij te wonen.

Kracht, eenvoud en idealisme. Dat is de sfeer in de polder, in Nagele en bovenal in de Gereformeerde Kerk. Het versterken van het landschappelijke karakter brengt tegelijkertijd de kwetsbaarheid van het kerkgebouw aan het licht. Kleur, levendigheid en vrolijkheid moeten de kerkgangers zelf brengen. Het gebouw vormt zich als een decor om het leven en wijst de weg naar het hoogst haalbare: de ontmoeting tussen God en mens.

Immanuëlkerk

F.A. Eschauzier, 1960

Situering

In 1945 besloot de landelijke overheid de Technische Hogeschool Delft als eerste Hogeschool voorrang te geven voor de bouw van nieuwe faculteitsgebouwen, omdat Nederland in de wederopbouwperiode dringend behoefte had aan geschoolde ingenieurs.[1] De campus werd in de nog onbebouwde Wippolder gerealiseerd. Er werd besloten ook de rest van de Wippolder te bebouwen. Ten noordoosten van de campus werden in de jaren vijftig en zestig nieuwe woonwijken gebouwd.[2] De Immanuëlkerk ligt aan de Schoemakerstraat. Deze straat, vernoemd naar een Delftse professor die in het verzet actief was, vormt de oostelijke grens van het universiteitsterrein. Gelegen in de bocht van de straat en aan de kop van een woningblok vormt de kerk een belangrijk markeringspunt in de wijk. De kerk vormde samen met de Katholieke Vredeskerk en de Hervormde Maranthakerk - die in 2001 door brand verwoest werd - een kerkendriehoek in de wijk.[3] De Immanuëlkerk werd in januari 2012 het eigendom van de Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt. In het gebouw viert ook de van oorsprong Gereformeerde wijkgemeente nog steeds haar erediensten. De wijkgemeente krimpt ten gevolge van vergrijzing en is daarom opzoek naar een kleinere kerkruimte. De Vrijgemaakte gemeente was echter, na gestage groei, op zoek naar een grotere kerkruimte.

Plattegrond

Het realiseren van een kerkgebouw voor ruim zeshonderd gelovigen op een beperkt en grillig gevormd bouwterrein was een grote uitdaging. De hoofdarchitect van de kerk, Fons van den Berg van architectenbureau F.A. Eschauzier, moest creatief met de ruimte omgaan. Hij nam de kerkzaal als uitgangspunt in het ontwerp en tekende daar, tegen de rooilijn aan, de andere zalen omheen. Op de plattegrond is te zien dat de hal gevormd wordt door de ruimte die overbleef. De ingang van de kerkzaal bevindt zich aan de noordkant. De bankenrijen zijn verdeeld in drie grote vakken en twee kleinere aan weerzijde van de preekstoel. De preekstoel staat niet op de middenlijn, maar is enigszins naar links verschoven. Daarachter bevindt zich een aparte avondmaalsruimte. De nevenruimten van het kerkgebouw bevinden zich voornamelijk tegen de rechte, noordelijke rooilijn aan. Helemaal westelijk bevindt zich de entree naar de kosterswoning op de eerste verdieping. Daaronder is op de plattegrond een fietsenstalling te zien die via een garderobe uitkomt in de hal. Rechts van de kosterswoning bevindt zich een grote zaal met een podium voor toneelvoorstellingen, die echter ook geschikt is voor recepties en het gezamenlijk koffiedrinken na de dienst. Daarnaast bevindt vinden zich, aan de binnentuin, twee kleine vergaderzaaltjes. In de noordoosthoek leidt een trap naar nog een zaal, die tegenwoordig als kindercrèche wordt gebruikt.

Wezen van de ruimte

Ruimtelijke vorm en liturgisch centrum

Kerkgangers betreden de kerk nadat ze onder het Chi-Rho-teken zijn doorgegaan. De balk waarvan het Chi-Rho-teken - de eerste twee Griekse letters van het woord 'Christus' - deel

1 *Anon. 1953, z.p.*
2 *Wikipedia 2012b*
3 *Wikipedia 2012a*

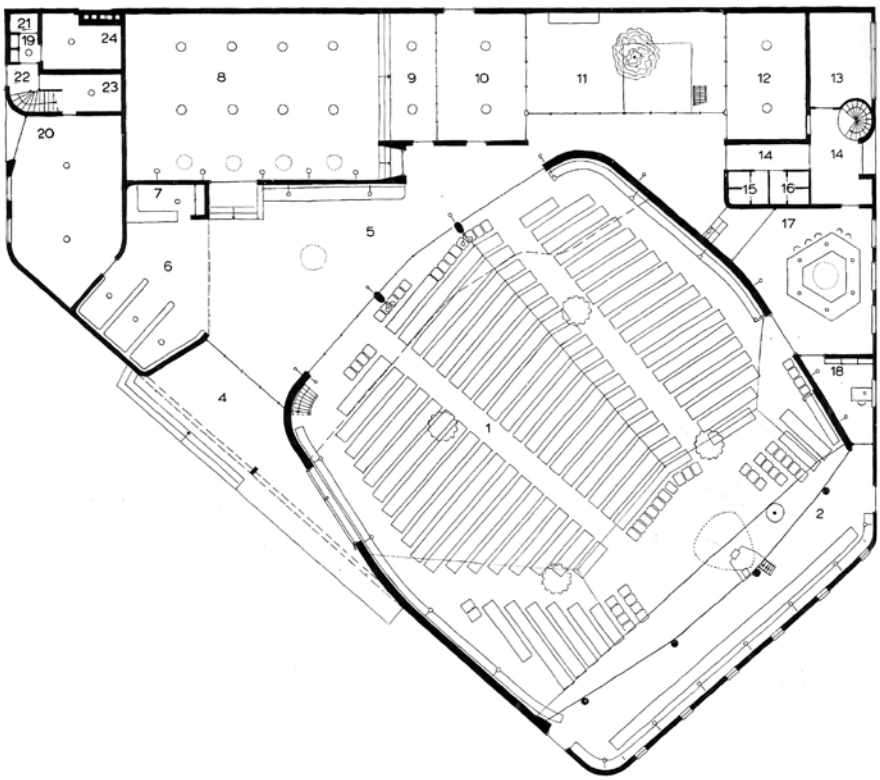

Plattegrond

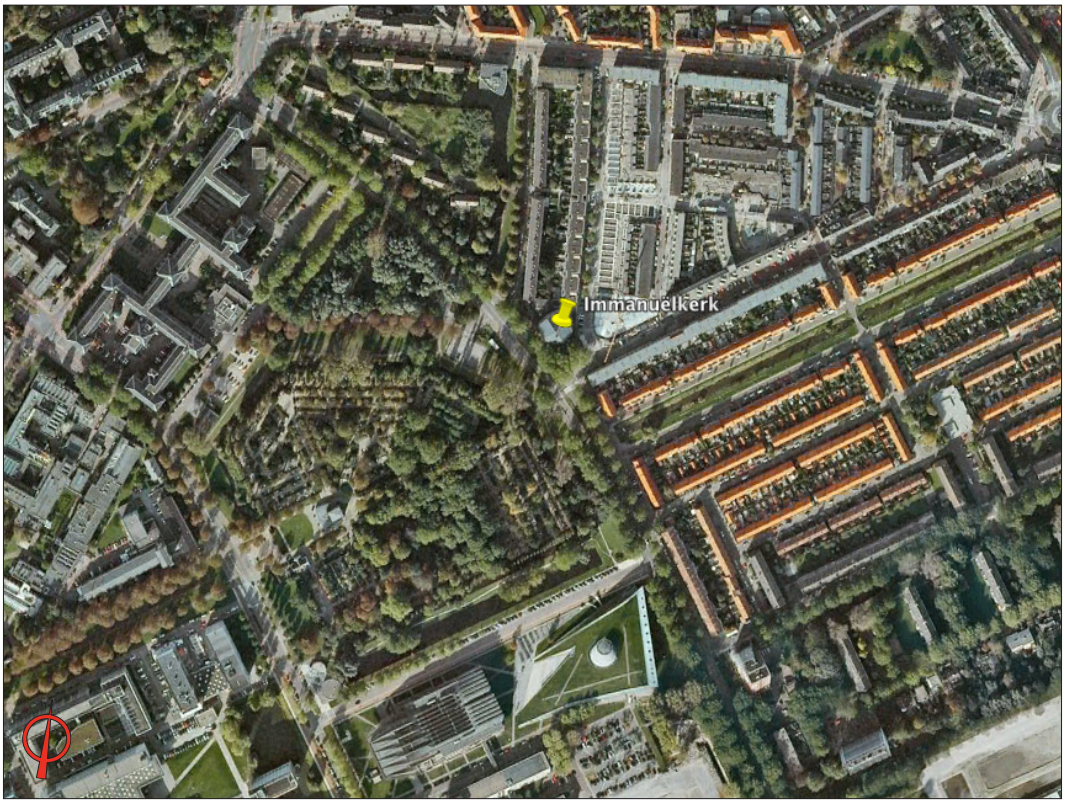

Situering: Schoemakerstraat 1, Delft

Voorgevel

Binnenkomen

Ruimtelijke vorm

Liturgisch centrum

uitmaakt, werd als kunstgreep toegepast om de geringe entreepartij te benadrukken. Het was de architect niet gelukt op het kleine kavel een vanzelfsprekende entree te ontwerpen. Het teken is niet zomaar gekozen, maar symboliseert dat de ontmoeting met Christus niet alleen aan de kerk is voorbehouden.[4] Hiermee wordt de kloof tussen maatschappij en kerk gedicht. De route van de entree naar de kerkzaal wordt door de vormen van het gebouw begeleidt. Het begint met de rondingen van de gevel die zich naar de entree toebuigen als gebaar van welkom. Eenmaal binnengekomen, wordt het straatgeluid overstemt door het geluid in de entreehal. Het geluid van elkaar begroetende kerkgangers in de lage hal met hardstenen vloer is overweldigend. Door een gebogen wand van glas die in zijn geheel opengeschoven kan worden, ziet men de kerkzaal al. Wil men nog naar het toilet of naar de kindercrèche dan zal men eerst zijn route moeten vervolgen. Ook de dominee en de kerkenraad zullen zich naar het einde van de hal moeten begeven. Daar aangekomen versmalt de hal zich in een kleine doorgang met zicht op de binnentuin waar vroeger een boom stond. Via deze route wordt de weg steeds meer privé. Na de toiletten, vergaderruimten en de trap naar de crèche volgt de consistorie met daarachter de predikantenkamer die via een klein deurtje uitkomt in de kerkzaal. Via de consistorie betreden dominee en kerkenraad de kerkzaal. De kerkganger kan ook direct vanuit de drukke entreehal de kerkruimte binnen stappen. Het geluid uit de hal sterft weg en men staat in een ruimte met een akoestiek van een geheel andere orde. Ook het geluid van de eigen voetstappen verandert wanneer men vanuit de stenen hal de houten vloer betreedt. De hoogte van de ruimte maakt dat het geluid nauwelijks vergelijkbaar is met het geluid van alledag. Het is een zacht en rond geluid dankzij de afgeronde hoeken van de zaal. Op het eerste gezicht lijkt de ruimtelijke vorm eenvoudig: een grote, hoge, bijna vierkante ruimte met symmetrische indeling. Een nadere kennismaking leert dat op subtiele wijze allerlei ruimtelijke variaties zijn aangebracht waardoor van symmetrie geen sprake is. Zo is er een lichte helling in de vloer aangebracht en zijn de drie zitvakken met banken niet gelijkvormig. In de bankenrijen in het middelste vak is een kniklijn aangebracht die is georiënteerd op de kansel. De banken rechts van de knik zijn enkele graden verdraaid. Ook de grote ramen bevinden zich niet gespiegeld ten op zichte van elkaar. Al deze kleine verschuivingen zorgen ervoor dat de ruimtelijke beleving nergens in de ruimte hetzelfde is. De Immanuëlkerk is niet overtuigend een lengte- of dwarskerk, maar heeft - de avondmaalsruimte buiten beschouwing gelaten - een vierkant grondoppervlak. De ruimte heeft daarmee de voordelen van beide ruimtevormen. De gelovigen scharen zich, dankzij de korte bankenrij aan weerszijden van de kansel rond het woord en tegelijk moeten de kerkgangers als pelgrims een weg afleggen terwijl hun blik op de avondmaalstafel gericht is. De meest opvallende ruimtelijke vorm is de aparte avondmaalsruimte die is verlaagd en door kolommen wordt afgezonderd van de kerkruimte, waardoor de ruimte een intiem karakter krijgt. De hoeken van de wanden zijn afgerond waardoor ze de gemeente, het Woord en de sacramenten als het ware in één greep omvangen.[5] Bankenrijen langs de zijwanden versterken het omarmende effect van de ruimte. Het orgel bevindt zich op een galerij boven de entree waar tevens ruimte is voor een kerkkoor. In de loop van de tijd is er een aantal aanpassingen gedaan aan de inrichting. Zo zijn de kleine bankenrijen aan weerszijden van de preekstoel verwijderd waardoor het effect van scharing rond het Woord verdwenen is. Ook achterin is een aantal bankenrijen weggehaald. De meest ingrijpende ruimtelijke ingreep betreft de toevoeging van een podium in de jaren negentig met daarop nieuwe liturgische objecten als een doopvont en lezenaarstafel. Het podium van twee treden hoog werd geplaatst naar aanleiding van een veranderde visie op de eredienst. Er was behoefte ontstaan om naast de dominee ook gemeenteleden een rol te laten vervullen tijdens de eredienst en daarvoor was onder andere een lezenaar nodig. De verhoging biedt een podium voor deze liturgische activiteiten, maar heeft tegelijkertijd grote afbreuk ge-

4 *Eschauzier 1960, p. 482*

5 *Blankesteijn 1967, p. 120*

Licht

Materiaal

daan aan het sobere karakter van het liturgisch centrum. Oorspronkelijk bestond het liturgisch centrum slechts uit een preekstoel en een koperen doopvont. Het doopvont werd vervangen door een houten exemplaar en kreeg een nieuwe plek op het podium niet meer links, maar rechts van de preekstoel. De preekstoel bleef en hangt nog steeds aan een van de kolommen. De zorgvuldige dosering van elementen is echter verdwenen. Daarvoor in de plaats staat er nu allerlei meubilair op het podium dat niet direct een functie vervuld tijdens de eredienst. Zitelementen, bloemenstandaards, geluidsboxen en een wirwar aan snoeren maken de ruimte rommelig. Daarnaast werpt het podium een blokkade op tussen de avondmaalstafel en de gemeente.

In de beginjaren zaten er soms wel achthonderd mensen in de kerkzaal. Er werden dan voor de banken ook nog stoelen gezet, zodat de afstand tussen kansel en gemeente heel klein was. In de loop van de tijd nam het ledenaantal van de kerk af en zijn naast de stoelen ook enkele bankenrijen weggehaald. Met de komst van een nieuwe gemeente is er het een en ander veranderd. Liturgische elementen worden anders gebruikt. De Vrijgemaakte predikant betreedt niet meer de preekstoel maar spreekt de gemeente toe vanachter de lezenaarstafel. De afstand tussen de preekstoel en de gemeente was hem te groot en de preekstoel werkte voor hem belemmerend. Graag maakt hij van het hele podium gebruik om de gemeente te onderwijzen. Ook de avondmaalsruimte wordt anders gebruikt, omdat de gemeente het avondmaal niet meer altijd zittend aan tafel viert. De helft van de keren lopen de gemeenteleden in processie langs de zijwanden naar de avondmaaltafel. Het brood wordt aan de linkerhoek van de tafel uitgedeeld, de wijn aan het andere uiteinde van de tafel uitgereikt. Zo ervaren de gemeenteleden, al lopend, het avondmaal nog steeds in een apart gestelde ruimte.

Zintuigelijke ervaring

Licht

De kerkruimte is vrij donker, omdat de weinige ramen die er zijn, gevuld zijn met glas-in-lood. Tijdens de eredienst is kunstlicht noodzakelijk. In de zaal hangen vier grote kroonluchters en daarnaast zorgen wandlampen met een soortelijke vormgeving voor de rest van de verlichting. Met de komst van het podium zijn boven het liturgisch centrum extra lampen gehangen. Aan weerszijde in de ruimte bevindt zich een groot glas-in-loodvenster. Het westelijke glas-in-loodraam was er al bij oplevering en is van de hand van G. van 't Net. Voor het glas-in-lood in het tweede raam was pas jaren later voldoende budget. De twee ramen zijn verticaal in drieën gedeeld en worden doorkruist door een diagonale stijl. Het oostelijke raam beeldt de Bruiloft te Kana af, het westelijke de storm op zee met Jezus en zijn discipelen in de boot. Naast twee grote ramen komt er ook daglicht binnen via een aantal kleine, vierkante ramen op ooghoogte voorin bij de avondmaalstafel en op de galerij. De zes ramen voorin zijn in de jaren negentig voorzien van gekleurd glas. Het contrast tussen de grote en kleine ramen levert een bepaalde spanning op van het lichtspel, omdat het licht niet gelijkmatig over de ruimte verdeeld wordt. De kleuren van het glas zorgen ervoor dat de ruimte op elk moment van de dag anders is. Zonnige dagen kleuren de ochtendienst rood en voorzien de late middagdienst van een blauwe gloed.

Materiaal

Eschauzier had een voorliefde voor hout. Dat blijkt wel uit de houten banken, die verankert zijn in de vloer. Ook de vloer en de preekstoel zijn van hout. De banken glanzen van een dikke laklaag en contrasteren daarmee met de kale houten vloer. Toch is niet hout het materiaal dat de ruimte domineert, maar baksteen. De donkerbruine, hoge, bakstenen wanden omgeven de ruimte in een doorgaande, vloeiende beweging. Zowel binnen als buiten is dezelfde steensoort gebruikt. De verlaagde avondmaalsruimte onderbreekt de zuidelijke bakstenenwand met een wit geverfde, betonnen latei die het gewicht van de wand afdraagt op kolommen. De avondmaalsruimte is niet alleen door de ruimtelijke vorm apart gezet, maar ook door een ander materiaalgebruik. Het meest opvallende materiaal

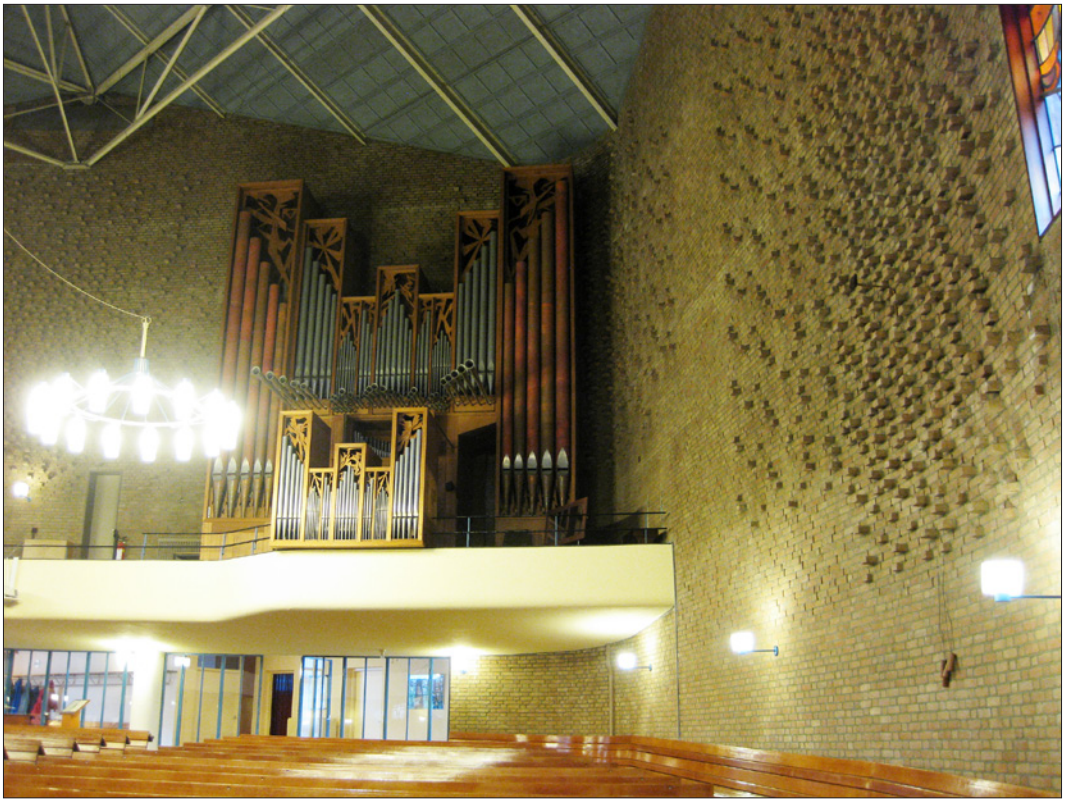

Akoestiek

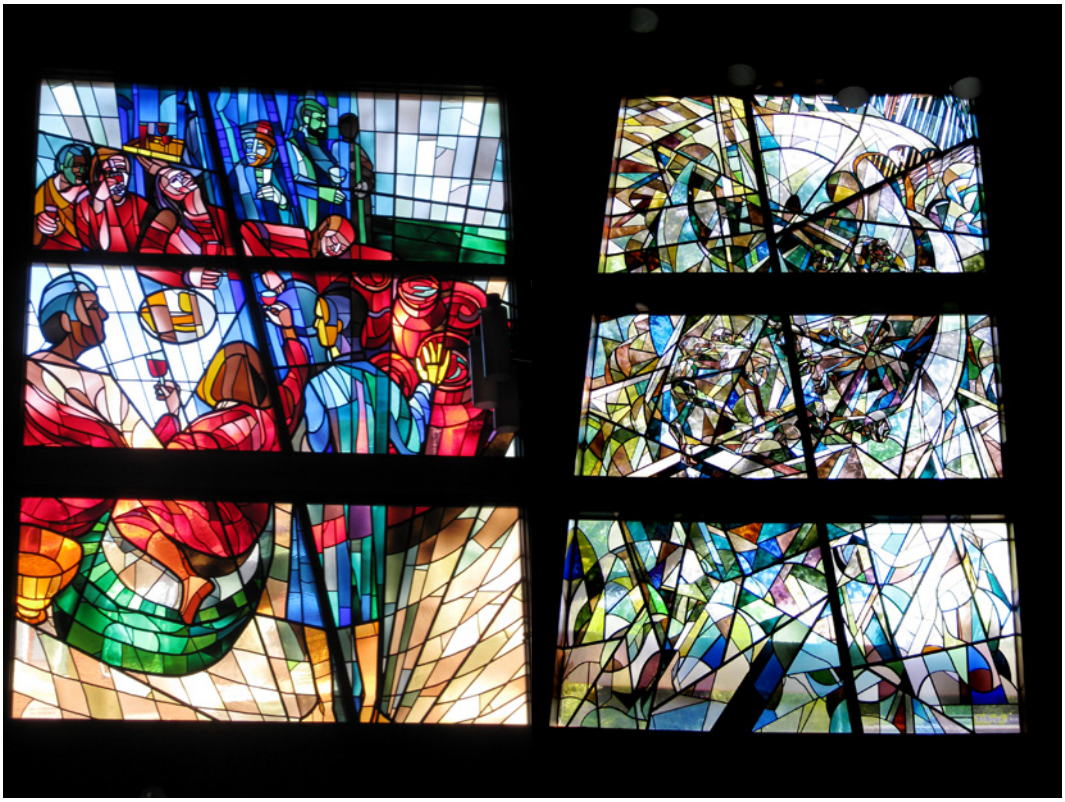

Kleur

in de ruimte is de meterslange avondmaalstafel van gepolijste, groene steen die slechts door twee poten wordt gedragen. De van oorsprong wit gepleisterde achterwand en stenen vloer doen denken aan de materialisering van traditionele protestantse kerkgebouwen. De kerkzaal wordt overspannen door een kruisverband van vakwerkliggers en het plafond is bedekt met plaatmateriaal. De kroonluchters en wandlampen zijn gemaakt van staal en glas.

Akoestiek

Jan van der Zwart is sinds de opening van de Immanuëlkerk organist. Inmiddels heeft hij dus al ruim vijftig jaar speeltijd achter de rug. Volgens hem is de kerk vooral een 'spreekkerk' en geen 'zangkerk'.[6] Dit wordt weersproken door de heer Kooijker die stelt dat deze kerk juist een positieve uitzondering vormt binnen de Gereformeerde wederopbouwkerken. In andere kerken werd de akoestiek doorgaans helemaal niet afgestemd op de gemeentezang maar slechts op de spraak.[7]

In de eerste tien jaar sprak de dominee zonder versterking.[8] Dat kon doordat er boven de kansel een houten klankbord is aangebracht die het stemgeluid helder versterkt. In de muur zijn voegen open gelaten en gevuld met absorberend materiaal.[9] Dit zorgt voor een niet al te lange nagalmtijd. Ook is de afstand tussen de dominee en de gemeente klein gehouden wat ook zorgt voor een goede verstaanbaarheid. [10]

De ruimte is akoestisch ook geschikt gemaakt voor de gemeentezang. Uiteraard speelt de hoogte hierin een belangrijke rol. De bakstenen wanden hebben gunstige akoestische eigenschappen. Het orgel is hoog in de ruimte geplaatst waardoor het geluid zich via het plafond goed kan verspreiden.[11]

Volgens organist Van der Zwart is er aan de zangkwaliteit van de ruimte minder aandacht besteed. Hij ervaart dat het zingen moeizaam gaat. Dat komt doordat het orgel niet op een goede plek staat.[12] Het orgel had volgens Van der Zwart beter midden in de ruimte kunnen staan waardoor er sprake was geweest van een evenwichtige spreiding en kaatsing van het geluid. Daarnaast neemt de baksteen mogelijk al te veel geluid op.

Kleur

Een veel gehoorde reactie van kerkgangers is, dat de ruimte door de bakstenen somber is. Veel kerkgangers geven des gevraagd aan dat ze de muren liever witgepleisterd zouden zien. Het is vooral bruin, in allerlei gradaties, dat de ruimte kleurt. De glanzende, eikenhouten banken en kansel verspreiden een warme gloed, terwijl het doffe baksteen vooral grijzige kou uitstraalt. Er is in de afgelopen jaar geprobeerd met kleur meer warmte in de ruimte te brengen. Zo heeft het later geplaatste tweede glas-in-lood raam meer warme kleuren, is de witte wand van achter de avondmaalstafel geel geverfd en is gekleurd glas aangebracht in de vierkante ramen boven de tafel. Het originele kleurenpalet heeft een heel ander karakter en kenmerkt zich door rustige, zachte pasteltinten die de natuurlijke kleuren van hout en baksteen aanvullen. Het zijn tevens verzachte weergaven van kleuren die het Nederlandse landschap domineren, namelijk: hemelsblauw, grasgroen en zandkleurig. Het plafond en de avondmaalstafel zijn mintgroen, de lampen en de kozijnen van de glazenwand zijn lichtblauw en de grof gestucte balustrade van de galerij en de wand van het avondmaal zijn zandkleurig. Deze kleuren contrasteren met de nieuw toegevoegde kleuren die hun warmte ontlenen aan hun helderheid en hoge intensiteit en daarmee een bepaalde hardheid hebben. Het zorgvuldig gedoseerde palet van Eschauzier van ingetogen kleuren is in de loop van de tijd aan-

6 *Van der Zwart, in een gesprek met de auteur, 10 juni 2012*

7 *H. Kooijker, akoestisch ingenieur, telefoongesprek op 16 juli 2012*

8 *Van der Zwart, in een gesprek met de auteur, 10 juni 2012*

9 *Van der Zwart, in een gesprek met de auteur, 10 juni 2012*

10 *H. Kooijker, akoestisch ingenieur, telefoongesprek op 16 juli 2012*

11 *H. Kooijker, akoestisch ingenieur, telefoongesprek op 16 juli 2012*

12 *Van der Zwart, in een gesprek met de auteur, 10 juni 2012*

Klimaat

Sfeer

gevuld met uitbundige, warme kleuren met een veel harder karakter. Daarmee is enerzijds de soberheid en ingetogenheid van het kleurgebruik verdwenen en heeft de ruimte anderzijds meer warmte gekregen. Vooral het geel van de avondmaalswand en het rood uit het glas-in-lood zijn bepalend geworden voor de sfeer.

Klimaat

Het zintuigelijke voelen had volgens Eschauzier niet alleen te maken met materiaalgebruik en kleur maar ook met gevoelstemperatuur en comfort.[13] Het resulteerde in geïntegreerde oplossingen zoals een voetverwarming die in de banken verwerkt is. Lange buizen, waar warmwater door heen stroomt, dienen als voetenbankje en verwarmen gelijktijdig. Later zijn ventilatoren aan het plafond toegevoegd, waarmee de lucht wordt gecirculeerd. Zo is het klimaatcomfort in de Immanuëlkerk met eenvoudige middelen geregeld. Toch doet de eenvoud geen afbreuk aan het comfort. De ruimte voelt, mede dankzij het warme hout van de banken, behaaglijk aan.

Sfeer

De kerkruimte van Eschauzier ademt ingetogenheid. Wanden omsluiten de eenvoudige ruimtelijke vorm in één vloeiende beweging. De kerkganger ervaart de beslotenheid ervan die versterkt wordt door de donkere baksteen en het ontbreken van zicht op de buitenwereld. De eenvoud van de ingetogen vorm is echter niet eenvoudig. Overal zijn subtiele veranderingen van de hoofdvorm te vinden die er voor zorgen dat de beleving van de ruimte nergens hetzelfde is. Ook het kleurenpalet is ingetogen, in aard en aantal. Meer uitbundige kleuren werden pas later toegevoegd. De aard van het mintgroen, lichtblauw en zandkleurige is zacht en bescheiden. Samen met het ongeverfde, bruine hout en bakstenen vormen ze een harmonieus geheel. Het levendige hout laat de ruimte ademen. Hoewel men uit de vorm, het materiaal en kleur de sfeer kan proeven, is het vooral het oorspronkelijke liturgische centrum dat als beste de ingetogenheid weergeeft. De inrichting van de banken richt de blik vanzelfsprekend naar voren, waar het liturgisch centrum omkaderd wordt door de latei en kolommen van de avondmaalsruimte. Men ziet slechts een preekstoel en een doopvont op de grond staan. Daarachter bevindt zich de meterslange avondmaalstafel. Elk element getuigt van vakmanschap en ontleent zijn karakter aan een unieke vormentaal en materiaalgebruik die de functie ervan versterkt. Het hout van de preekstoel met het klankbord zorgen voor een heldere akoestiek. De zwaarlijvige stenen avondmaalstafel oogt waardig, maar zweeft tegelijk doordat slechts twee poten het gewicht dragen. Daarmee krijgt de viering van het avondmaal zowel een serieus als verrassend feestelijk karakter. Het doopvont bestaat uit een stalen voet met daarop een glanzende, koperen schaal waarin het water kan schitteren. Ook de banken met voetverwarming en de lampen kenmerken zich door een zorgvuldige vormgeving en degelijke materialen.

Met een minimum aan middelen is de sfeer van de ruimte gerealiseerd. Toch is deze allesbeheersende soberheid niet karig, maar is de eenvoud juist een kwaliteit die de ruimte een kalme waardigheid geeft.

13 Van der Werf 2002, p. 98

Conclusie

Nieuwbouw en liturgische vernieuwing

Na de Tweede Wereldoorlog werden in twintig jaar tijd circa vijftienhonderd nieuwe kerken gebouwd, waarvan ongeveer de helft protestants was.[1] De vraag naar nieuwe kerkgebouwen hing samen met de behoefte aan nieuwe liturgische én architectonische vormen. Al voor de oorlog begon men in Nederland met nadenken over vernieuwing van de liturgie. Deze vernieuwing werd aangejaagd door de Liturgische Beweging, die tot bloei kwam in het begin van de twintigste eeuw[2] en wordt beschouwd als een tegenreactie op de rationele cultuur waarvoor de basis in de industrialisatie en de Verlichting lag.[3] De Liturgische Beweging dacht na over een nieuwe vormgeving van de eredienst in de brede zin van het woord. Er was niet alleen aandacht voor de liturgie, maar ook voor de ruimte waarin de eredienst plaatsvindt.[4] De Nederlands Hervormde Kerk ging voorop in de hervorming van de liturgie. De liturgische veranderingen in de Gereformeerde Kerk kwamen pas in de jaren vijftig op gang.

Dankzij de Liturgische Beweging ontstond er, naast de prediking, ook aandacht voor belijden en aanbidden. Gemeenteleden namen niet alleen deel door kritisch te luisteren, maar ook door actief deel te nemen aan de eredienst. Hierdoor werd de preekstoel niet langer meer als vanzelfsprekend middelpunt in de ruimte beschouwd. De protestantse Liturgische Beweging kreeg voor het eerst gestalte in de Liturgische Kring, opgericht in 1921, onder leiding van de Nederlands Hervormde hoogleraar Van der Leeuw, die de voorman van de vooroorlogse Beweging werd. Volgens Van der Leeuw was de vorm van de plattegrond niet autonoom, maar volgde deze uit de functie, de liturgie. Vanuit zijn theologische opvattingen tekende hij een schematische plattegrond voor de kerkruimte waarin hij de avondmaalstafel centraal stelde.

De hoogleraren Post en Barnard merken in 2008 in het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* op dat alhoewel de Liturgische Beweging inmiddels als voorbij wordt beschouwd, het discours de Beweging nog steeds als vanzelfsprekend referentiepunt beschouwt.[5]

Wederopbouwperiode

Al tijdens de oorlog zochten theologen en architecten elkaar op, onder andere in de studiekring *Eeredienst en kerkbouw*.[6] De discussie was nog theoretisch en gebonden aan de traditie.[7] Na de oorlog brak een nieuwe tijd aan. De sfeer van de discussie over de kerkbouw werd stellig en bevlogen.[8] De traditie was niet meer vanzelfsprekend leidend en de wijkgedachte, de gedachte dat iedere gelovige in de wijk een eigen kerk moet hebben, kwam op. Ook op architectonisch gebied brak na de oorlog een nieuwe tijd aan. Tussen architecten werd gediscussieerd over de vraag of voor kerkbouw moderne architec-

1 *Meeteren 1999, p. 15 zoals aangehaald door Meijel 2008, p. 6*

2 *Barnard en Post 2008, p. 11*

3 *Inaugurele rede van Barnard, zoals gepubliceerd in: Barnard 2006, p. 33 - 75*

4 *Rozemond 2005, p. 16*

5 *Post en Barnard 2008*

6 *Boeyinga 1943, p. 13*

7 *Dit blijkt uit de aard van studieontwerpen in Boeyinga 1943*

8 *Zie bijvoorbeeld Van Oppen 1948*

tuur kon worden toegepast en over de manier waarop dat dan moest gebeuren.[9]

Twee landelijke tentoonstellingen, *Nederlands Nieuwe Kerken* in 1948 en *Ark - 10 jaar kerkbouw* in 1957, boden aanleiding voor theologen en architecten om met elkaar in discussie te gaan en de vraagstukken een brede bekendheid te geven. Belangrijke discussiepunten waren vragen als: welke vorm is passend voor een kerkgebouw en hoe kan de kerk een teken in de wereld zijn.

In de publicaties ter gelegenheid van de tentoonstelling *Nederlands Nieuwe Kerken* in 1948 heerst onder de theologen de gedachte dat uit de vraag van de liturgie één juist antwoord in de vorm van de kerkelijke ruimte volgt. De architecten trekken stellige conclusies uit hun geloofsovertuiging. Architecten en theologen houden zich sterk bezig met elkaars vakgebied. De discussie ademt een sfeer van gedrevenheid en stelligheid. Men is op zoek naar de juiste kerkvorm. Wanneer de balans na tien jaar kerkbouw wordt opgemaakt in publicaties rondom de tentoonstelling *Ark* is de sfeer veranderd. Men erkent de eigenheid van beide vakgebieden en stelt dat de liturgie vooraf moet gaan aan de architectuur. Echter, uit de liturgie volgt niet één juist antwoord. Iedere architectonische ruimte kan een antwoord zijn, maar moet wel verantwoord zijn.

In deze scriptie worden drie Nederlands Hervormde architecten die kerken ontwierpen nader besproken: K.L. Sijmons, J.H. van den Broek en F.A. Eschauzier.

Sijmons

Volgens Sijmons was het bouwen van een kerk een geestelijk én technische probleem en waren vorm en sfeer de belangrijkste aandachtspunten bij het ontwerpen.[10] Zijn streven was om een vanzelfsprekende relatie tot stand te brengen tussen de alledaagse maatschappij en de kerk, door een goed evenwicht te zoeken tussen moderne, hedendaagse architectuurprincipes en de protestantse traditie.[11] De traditie achtte hij van grote waarde omdat het wezen van het kerkgebouw voornamelijk bepaald wordt door de traditionele protestante sfeer van soberheid.[12] De avondmaalstafel kreeg van Sijmons een aparte ruimte en hij bepleitte een centrale opstelling in de kerkruimte.[13] Hij paste deze principes zelf ook in de praktijk toe. Hoewel hij ontkende dat uit de liturgie een plattegrond af te leiden is, was Sijmons ervan overtuigd dat het de taak van de kerk was om bezieling te schenken aan de architectuur. [14]

Van den Broek

Volgens architect J.H. van den Broek was het doel van een kerkgebouw de ontmoeting tussen God en de gemeente. Het wezen van het kerkgebouw moest deze ontmoeting tot uitdrukking brengen.[15] Vanuit zijn geloof maakte Van den Broek de vertaalslag van theologische naar architectonische opvattingen die tegelijk een vertaling van traditie naar moderne principes was. Van den Broek zocht naar raakvlakken tussen zijn religieuze opvattingen en de moderne architectuur en vond een belangrijk raakvlak tussen de protestantse soberheid en het functionalisme in de moderne architectuur. In beide sferen streefde men naar eenvoud en essentie.[16] Het wezen van de protestantse kerkruimte werd volgens Van den Broek gevormd door vier aspecten: inwendige ruimtelijke vorm, totaliteit van het liturgisch centrum, relatie tussen het liturgisch centrum en de gemeente en sfeer. Andere zaken, zoals het gebruikte materiaal waren hier aan ondergeschikt.

Omdat Van den Broek de ontmoeting met God als doel van de kerkruimte zag, pleitte hij voor een in de lengterichting georienteerde ruimte waarin de preekstoel centraal stond. Zo richtte men zich op het liturgisch centrum, de plek van ontmoeting.[17] Voor het beleven van de

9 Een voorbeeld hiervan betreft: Van den Broek 1948b
10 Sijmons 1946, p. 9
11 Sijmons 1948, p. 195
12 Sijmons 1946, p. 20
13 Sijmons 1946, p. 26
14 Sijmons 1946, p. 38
15 Van den Broek 1953/1954, p. 714
16 Van den Broek 1948b, p. 228
17 Van den Broek 1953/1954, p. 716

kerkruimte was het geloof voor Van den Broek essentieel.

Eschauzier

Architect Eschauzier zag de architectuur als een dienende bezigheid. De opdrachtgever stond bij hem voorop.[18] Bij iedere opgave was het zijn doel om de architectuur tot de essentie terug te brengen. Hierbij had hij twee uitgangspunten. Gebouwen moeten de gebruikers op het lijf geschreven zijn, als een maatpak vormt architectuur de omhulling van het wonen.[19] Het tweede uitgangspunt was een zeker minimalisme. Door bezinning op de functie wist Eschauzier de vormgeving terug te brengen tot het minimale en streefde zo naar vanzelfsprekendheid. Dit niet uit karigheid, maar veeleer uit soberheid en de overuiging dat eenvoud niet eenvoudig is.[20] Zo streefde hij naar ware schoonheid, die enkel door deze bezieling kan worden bereikt.

Voor het ervaren van ruimte was de route door een bouwwerk van groot belang voor Eschazier. Daarom ontwierp hij vanuit de ruimte, en niet vanuit de wanden. Daarbij was de zintuigelijke ervaring bij hem van groot belang. 'Architectuur interesseerde hem niet als de uitdrukking van een abstract idee van ruimte', schrijft biograaf Van der Werf, 'maar daar waar die ruimte zich materialiseerde in een zintuigelijke ervaring.' Deze ervaring drukt Van der Werf uit in vijf aspecten: licht, materiaal, akoestiek, kleur en klimaat.

Synode

Na de oorlog werd er door de landelijke Nederlands Hervormde synode het rapport *Beginselen der Kerkbouw* aangenomen, geschreven door een commissie bestaande uit drie theologen en drie architecten. Dit rapport benadrukte de vrijheid die gemeenten en architecten hebben bij het ontwerpen van een nieuwe kerk. Tegelijkertijd wees het rapport hen op de verantwoordelijkheid die deze vrijheid vraagt. De commissie zag de preekstoel, het doopvont en de avondmaalstafel als gelijkwaardig en adviseerde geen van deze elementen een overheersende rol te geven.[21] Ook stelde de commissie dat de liturgie niet in strikte zin het kerkgebouw bepaalt, maar dat het kerkgebouw, net als de liturgie, een lofprijzing op Gods grootheid moet zijn, waar als vanzelfsprekend zorgvuldig aandacht aan moet worden besteed.[22]

In 2009 verschijnt na vijftig jaar weer een synoderapport over kerkbouw.[23] Het rapport van de Protestantse Kerk Nederland, een voortzetting van de Nederlands Hervormde Kerk, is van een hele andere orde. Te merken is dat de problematiek na vijftig jaar op een heel ander vlak ligt. De vraag 'hoe bouwen we nieuwe kerken?' is veranderd in 'hoe behouden we ons religieus erfgoed?'. Hiertoe worden drie aanbevelingen gedaan. Allereerst wordt opgemerkt dat er niet zomaar een andere functie aan de kerkruimte kan worden toegekend: de kerkgebouwen zijn ontworpen voor de eredienst en hier 'meestal bijna uitsluitend' voor geschikt.[24] Toch stelt het rapport ook dat er zou kunnen worden aangesloten bij de breed waarneembare vraag naar zingeving. De kerkruimte zou dan niet meer exclusief voor kerkgangers zijn, maar voor alle zoekers naar zingeving.[25] Tot slot stelt het synoderapport dat de kerk niet alleen een teken is van geloof, maar ook van de religieuze tijdgeest. Men dient zich in te leven in deze tijd om het gebouw op waarde te kunnen schatten.[26]

Jaar van het Religieus Erfgoed

Een centraal evenement in het laatste decennium, wat betreft de beleving van de protestantse kerkruimte, was het Jaar van het Religieus Erfgoed in 2008. Ter gelegenheid van het Jaar werden lezingen, tentoonstellingen en andere activiteiten georganiseerd voor een breed publiek. In architectuur- en monumententijdschriften, regionale en landelijke dagbladen werd gepubliceerd naar aanleiding van dit Jaar. Tevens werd de website reliwiki.nl gelanceerd waarop een

18 Van der Werf 1999, p. 32
19 Van der Werf 1999, p. 9
20 Grandpré Molière 1958, p. 394
21 Gravemeijer 1954, p. 89
22 Gravemeijer 1954, p. 16
23 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009
24 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 13
25 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 24
26 Van der Lingen en Uytenbogaardt 2009, p. 14

schat aan informatie over kerken werd verzameld. De overheid vormde beleidstukken en in heel het land werden inventarisatieprojecten van het religieuze erfgoed uit de wederopbouwperiode gestart. Ook binnen de kerken bracht het Jaar inspiratie om visie te vormen.

Er is door liturgische vormgevers, liturgen, theologen en de protestantse Synode sinds het Jaar van het Religieus Erfgoed nagedacht over de beleving van de kerkruimte. Opvallend is dat in de belangrijkste publicatiebron voor Nederlandse liturgiewetenschappers, het *Jaarboek voor liturgie-onderzoek*, geen onderscheid meer wordt gemaakt tussen de verschillende denominaties. Liturgen laten de grenzen van de religie los en verbreden hun blik nu naar algemene zingeving. Ook in het synoderapport is deze verbreding naar het algemene begrip zingeving waar te nemen.

Theorievorming over kerkbouw wordt voornamelijk ontwikkeld door liturgen als Lukken en Postma. Zij richten zich vooral op de betekenis van het kerkgebouw door deze in te bedden in een breder theoretisch kader.

Zo geeft Lukken betekenis aan het kerkgebouw door de zintuigelijke beleving ervan. Hij merkt op dat de zintuigelijke beleving van de kerkruimte heel anders is dan de beleving van alledaagse ruimten.[27] Verder stelt hij dat bezoekers zich onbevooroordeeld open moeten stellen om de ware betekenis van de kerkruimte te ontdekken. De bezoeker moet niet vergeten dat de kerkruimte uiteindelijk gericht is op het vieren van de eredienst zoals de christelijke kerk dat al eeuwen doet.[28]

Postma onderscheidt aan de hand van theorievorming van de Franse socioloog en filosoof Lefebvre een aantal lagen in de beleving van de ruimte. In het boek van Lefebvre *De productie van ruimte* onderscheidt de schrijver drie aspecten: 'de waargenomen-', 'de geconcipieerde-' en 'de beleefde ruimte'. Postma past dit toe op de casus van festivalkerk Katrina en concludeert daaruit dat de kerkruimte zelfs zonder religieuze verwijzingen nog steeds een utopische ruimte is, een plaats die zich onderscheidt van de alledaagse ruimte door symboliek en verwachtingsvolle hoop uitdrukt.[29]

Door de vormgevers van de kerkruimten en architecten wordt er zo goed als niets gepubliceerd over de inrichting van kerkruimten. Hierop zijn twee uitzonderingen te noemen, liturgisch vormgever Van Dijk en bouwkundig ingenieur De Jonge.

Pim van Dijk, geeft er in een interview blijk van dat dat hij veel heeft nagedacht over hoe er vormgeven moet worden aan de eredienst.[30] Zijn visie vertoont opvallende gelijkenissen met de opvattingen van de wederopbouw architecten Sijmons, Van den Broek en Eschauzier.

De Jonge probeert in zijn promotieonderzoek *Kerkarchitectuur na 2000* verbinding tot stand te brengen tussen liturgisch onderzoek en archtitectonisch ontwerp om daarmee een visie te formuleren op kerken van de toekomst.[31] De wisselwerking tussen architecten en liturgen of theologen, zoals die er was in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, moet hoognodig terugkomen stelt De Jonge.[32]

Hiermee in tegenspraak zijn de bijdragen van het boek *De kerk in het postindustriele landschap*.[33] Dit boek is teleurstellend omdat het zorgvuldig opgebouwd gedachtegoed van theologen en architecten uit de wederopbouwperiode geen actualisering krijgt.

BMA

Het Bureau Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam is bezig met een inventarisatieproject naar wederopbouwkerken waarbij voor iedere kerk wordt gezocht naar een kernwaardering. Recent werd hiervan een tussenpresentatie gegeven. Naar aanleiding hiervan kunnen een aantal observaties worden gedaan.[34] Allereerst bleek uit de discussie het belang van het expliciet maken van de context waarbinnen de kernwaarden worden opgesteld. Ten tweede

27 Lukken 2008, p. 125

28 Lukken 2008, p. 138

29 Postma 2009, p. 181

30 Van Kampen 2010

31 De Jonge 2002

32 De Jonge 2002, p. 343

33 Doevendans et. al. 2004

34 De auteur woonde deze presentatie bij en heeft deze observaties per email overlegd met de betrokkenen.

is van belang bij elke kernwaardering het huidige gebruik te inventariseren. Tot slot zal in kaart gebracht moeten worden of er veel gewijzigd is aan de indeling van het interieur. In het onderzoek van BMA wordt in tegenstelling tot het landelijke inventarisatieproject van wederopbouwkerken een poging gedaan om de beleving van de ruimte onder woorden te brengen in het aspect 'ruimtewerking'. In dit aspect wordt het karakter van de ruimte beschreven aan de hand van zichtbare, fysiekei eigenschappen.

Beschrijving van beleving

In het derde deel van deze scriptie is een methode gepresenteerd om de beleving van de kerkruimte te beschrijven. Vervolgens is deze methode toegepast op een drietal casussen. In de beschrijvingen zijn de nevenruimten en het exterieur buiten beschouwing gelaten. De beleving van de ruimte is beschreven vanuit de optiek van de kerkganger, de gebruiker, en binnen de context van een religieuze ruimte. In deze context is de beschrijving vanuit twee invalshoeken gedaan: de zintuigelijke ervaring en het wezen van de kerk. De indeling van context, zintuigelijke ervaring en het wezen van de ruimte is gebaseerd op de theorie van Lefebvre waarin hij een analyse geeft van de 'productie van ruimte'. Hierin maakt hij onderscheid tussen 'geconcipieerde', 'waargenomen', en 'beleefde' ruimte'.[35]

Het eerste aspect van de theorie van Lefebvre is de 'geconcipieerde ruimte'. Het geconcipieerde aspect bestaat uit een van hoger hand opgelegde representatie. Deze representatie brengt de ruimte onder in een deelruimte, een groep van ruimten met een gelijk concept. [36] De beschrijving van kerkruimten in deze scriptie is gedaan vanuit de vaststelling dat het concept van de kerkruimte de 'religieuze ruimte' is. Het 'weten' van dit concept heeft gevolgen voor de beleving. Het vormt namelijk de context waarbinnen de beleving plaatsvindt. Hiermee kan ook de keuze worden verdedigd om de beschrijving te doen vanuit de optiek van de natuurlijke gebruikers van de religieuze ruimte: de kerkgangers zelf. Deze zien het 'religieuze' namelijk niet alleen een van hogerhand opgelegd concept, maar erkennen het ook als de functie van de ruimte. De keuze om vanuit de gebruiker naar de kerken te kijken, kent echter ook de beperking dat de beschrijving van de beleving ontoereikend zal zijn bij kwesties waar het van hogerhand opgelegde concept niet wordt gerespecteerd of wanneer het concept wordt gewijzigd.

De 'waargenomen ruimte' is het tweede aspect in de theorie van Lefebvre. Met dit ruimte-aspect wordt de fysieke, materiele ruimte bedoeld.[37] Een ruimte is vanuit dit aspect te beschrijven aan de hand van zijn fysieke eigenschappen, die via de zintuigen waar te nemen zijn. Deze eigenschappen zijn meetbaar en tastbaar en daardoor controleerbaar.[38] Aan de zintuigelijke ervaring besteedde architect Eschauzier bij het ontwerp van zijn kerken veel zorg. Een vijftal zintuigelijke aandachtspunten die Eschauzier van belang achtte bij het ontwerpen van een protestantse kerkruimte is te destilleren uit het hoofdstuk *interieurs voor de samenkomst* uit de monografie van Van der Werf. Deze aspecten zijn: daglicht, effect van materiaal, akoestiek, kleur en klimaat. Dit zijn de aspecten die zijn gebruikt om vanuit de invalshoek van de zintuigelijke ervaring de kerkruimten te beschrijven.

Het laatste aspect dat Lefebvre onderscheidt is de 'beleefde ruimte'. Dit aspect ligt als het ware over de fysieke ruimte heen en geeft de ruimte betekenis, kwaliteit en identiteit.[39] De beleefde ruimte representeert 'maatschappelijke waarden, tradities, dromen en collectieve ervaringen en belevenissen.'[40] Dit derde onderdeel zorgt ervoor dat de ervaring van een ruimte voor een ieder uniek is. Elke bezoeker heeft immers andere verwachtingen, andere kennis van het concept en is afkomstig uit een andere traditie. Daarmee wordt de ervaring van de ruimte persoonlijk. Het is belangrijk onderscheid te maken tussen betekenissen die door gebruikers van de ruimte gegeven worden en betekenissen die door de architect aan het ontwerp gegeven is.

35 Postma 2009, p. 159
36 Postma 2009, p. 167
37 Postma 2009, p. 169
38 Postma 2009, p. 169
39 Postma 2009, p. 168
40 Postma 2009, p. 168

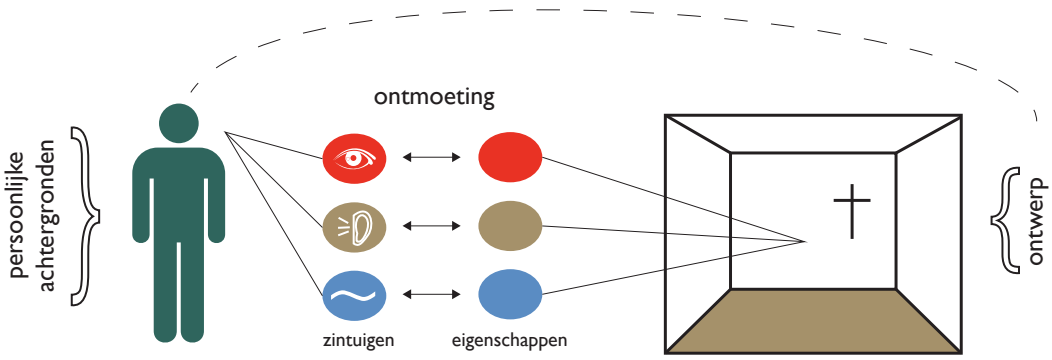

Beleving is wat zich afspeelt in de ontmoeting van de zintuigen met de eigenschappen van de ruimte en steunt op de persoonlijke achtergronden en de ratio van de mens die kennis heeft en neemt van het ontwerp.

De kerkganger heeft bij het betreden van een kerkruimte bepaalde verwachtingen, voorkeuren en voorkennis van de ruimte. Daarnaast zal zijn karakter en stemming de beleving beïnvloeden. Architecten hebben de ruimte via het ontwerp betekenis en symboliek meegegeven. Daarnaast speelt bij de 'beleefde ruimte' traditie een rol.

Omdat de beleefde ruimte persoonlijk bepaald is, is bij de beschrijving van het wezen van de ruimte gezocht naar wat de architect in de ruimte heeft gelegd. De invalshoek van het wezen van de ruimte zal daarom beschreven worden vanuit de identeitsbeschrijving die Van den Broek gegeven heeft van het kerkgebouw. Van den Broek schrijft over 'het wezen' van de kerkruimte in een viertal punten: de inwendige ruimtelijke vorm, de totaliteit van het liturgisch centrum, de relatie van het liturgisch centrum tot de gemeente en tenslotte, de sfeer.[41] Bij het aspect van de 'inwendige ruimtelijke vorm' gaat Van den Broek onder andere in op de relatie van de liturgie met de plattegrond en de oriëntatie van de inrichting.[42]

Definitie van beleving van kerkruimte

De gekozen context, invalshoeken en bijbehorende aspecten zijn hiermee verdedigd. Uit de gemaakte keuzen kan de beleving van kerkruimten worden geduid. Centraal staat de ontmoeting van zintuigen van een persoon met de eigenschappen van de ruimte. Beleving is wat zich afspeelt in deze ontmoeting en steunt op de persoonlijke achtergronden en de ratio van de mens. De ratio heeft en neemt kennis van het ontwerp van de architect en daarmee het concept van de ruimte. Kwaliteit is de consistentie van de eigenschappen en het ontwerp van de ruimte.

41 Van den Broek 1953/1954, pp. 704 - 714

42 Van den Broek 1953/1954, p. 704

Bevindingen en aanbevelingen

Bij het beleven van de kerkruimte zijn twee zaken van wezelijk belang: *verdiepen* en *openstellen*. Met verdiepen wordt bedoeld: het vergroten van de kennis over het gebouw. Ter verdieping is in de eerste twee delen van deze scriptie een theoretisch en historisch kader geschetst van de protestantse wederopbouwkerken, zoals weergegeven in de conclusie. Met openstellen wordt bedoeld: het onbevooroordeeld gebruiken van de zintuigen en het analytisch vermogen om de ruimte te ervaren.

Men kan zich vanuit architectonisch oogpunt verdiepen in de kerkruimte door kennis te nemen van de tijdgeest waarin het gebouw is ontworpen en de visie waarmee de architect het kerkgebouw ontwierp. Hiervanuit kan worden gekeken naar het verband dat werd gelegd tussen de liturgie en de architectuur. Hiervoor is het op zijn beurt nodig kennis te hebben van de liturgie. Voor het waarlijk beleven van de ruimte zal het nodig zijn ook zijn functie te doorgronden: het beleven van de eredienst. Verruiming van de context van het kerkgebouw, bijvoorbeeld door het openstellen voor zinzoekenden in het algemeen zal de beleving voor deze gebruiker niet onbeïnvloed laten. Een overkoepelend kenmerk van de protestantse kerkruimte lijkt soberheid te zijn. Soberheid vormt zowel een link met de protestantse traditie als dat het een hoopvolle ruimte creeëert die de bezoeker richt op de toekomst. Bovendien werd de soberheid gebruikt om als raakvlak te fungeren tussen de protestantse traditie en het functionalisme van de moderne architectuur die in de wederopbouwperiode werd toegepast.

Het openstellen voor de kerkruimte is het tweede wezenlijke element bij de beleving. Men zal eerst de zintuigen moeten laten spreken. Om tot een werkelijk goede waarneming te komen is het essentieel om de verschillende zintuigelijke waarnemingen los te trekken. Aanvankelijk zal de ervaring polysensorieel zijn, maar door het lostrekken stelt men kaders. Dit stelt men in staat om in te zoomen op details en de verschillende zintuigelijke waarnemingen te benoemen. Afzonderlijke eigenschappen van de ruimte kunnen dan worden waargenomen en overzichtelijk worden gemaakt. De ontmoeting die men heeft met de zintuigelijke eigenschappen van de ruimte stelt men in staat ook het wezen van de ruimte te ontdekken.

In deze scriptie is vanuit deze invalshoeken, de zintuigelijke ervaring en het wezen van de ruimte, een aantal aspecten opgesteld dat kan helpen om het hiervoor geschetste traject te doorlopen. De theoriën van Lefebvre en Lukken, die beide abstract van aard zijn, bleken een geschikt uitgangspunt bij het opstellen van het kader voor deze, op de praktijk gerichte, aspecten. De door de architecten opgestelde uitgangspunten vulden dit kader hierna als vanzelfsprekend in. Een essentieël onderdeel was de theorie van Lefebvre waarin hij de zintuigelijke waarneming loskoppelt van het concept en de betekenis van de ruimte. Dit is dan ook de theoretische ondergrond om het openstellen als een wezenlijk onderdeel van de beleving te beschouwen.

Er moet wel worden opgemerkt dat het begrip 'concept' zoals voorgesteld door Lefevre, wat voor de kerk altijd de 'religieuze ruimte' is, in de praktijk niet genoeg is om de zintuigelijke ervaring ook goed te kunnen duiden. Ook met meer specieke details van de functie zal men

bekend moeten zijn. Zo is het essentieel om te weten dat in een protestants kerkgebouw wordt gezongen door de gemeente om de akoestische eigenschappen te kunnen duiden.

De kracht van de opgestelde aspecten is hun vanzelfsprekendheid. Men heeft geen uitleg nodig om deze aspecten in een ruimte te benoemen. Zo vormen deze aspecten een toegankelijke manier voor de kerkganger om de beleving van de kerkruimte open te kunnen duiden.

Na het onderzoeken van de kerken te Amsterdam, Nagele en Delft kan worden gesteld dat alle voorgestelde aspecten bijdragen aan de beleving van de kerkruimte. Het beter herkennen en ervaren van elk van deze aspecten werkt mee aan een completere beleving. Het blijkt dat na het in ogenschouw nemen van alle andere aspecten, in het aspect van de 'sfeer' alles samenkomt.

Uit de casussen blijkt dat kerkgebouwen in de loop der tijd veranderingen ondergaan. Soms was dit mogelijk zonder de sfeer van de ruimte te verstoren. Toch zijn de aanpassingen niet altijd een succes te noemen. Dit kan enerzijds zijn doordat het gebouw niet genoeg was voorbereid op de toekomst. Anderzijds lijkt het essentieel dat men rekening houdt met de context waarin het oorspronkelijke gebouw is bedoeld en ontworpen.

Het bezit van een kerkgebouw brengt een grote verantwoordelijkheid mee voor de eigenaar. De kerkruimte moet immers geheiligd worden door het gebruik. Hieruit volgt dat zorgvuldigheid geboden is, een zelfde zorgvuldigheid als is besteed bij het ontwerpen van de kerken. Om met Van den Broek te spreken: het is de taak van de kerk om de ruimte te bezielen.

Nawoord

Veelvuldig is mij de laatste tijd gevraagd naar het onderwerp van mijn afstuderen. Bij het noemen van het onderwerp, kortweg 'de beleving van de kerkruimte', bleek dat beleving en emotie sterk samen hangen: het onderwerp maakte veel inspirerende en doorleefde verhalen los. De kerk en haar ruimten raakt mensen en geeft hen hoop. Met deze scriptie hoop ik woorden aan te reiken om de persoonlijke beleving onder woorden te brengen.

Een aantal mensen wil ik in het bijzonder bedanken.

Dhr. Van Engeldorp Gastelaars, koster van de Thomaskerk, en mevrouw van der Sar - Lindemulder, koster van de Gereformeerde Kerk in Nagele, voor hun gastvrije ontvangst en enthousiasme als zorgdrager voor- en kerkganger van de ruimte.

Dhr. Van der Zwart, organist van de Immanuëlkerk. Hartelijk dank voor verhalen over vijftig jaar als organist van deze kerk.

Jouke van der Werf, voor zijn uitnodiging om een kijkje in de praktijk nemen en voor de inspiratie die de monografie van Eschauzier gaf.

Jan Koelewijn wiens enthousiaste verhalen over kerken mij inspireerden en voor wiens hulp ik dankbaar ben.

Dhr. Kooiker voor zijn informatie over akoestiek waarvan ik veel heb geleerd.

Freek Schmidt, mijn tweede lezer, van wie het plezier in het vak altijd afstraalt.

Irmgard. Dank voor de geweldige coaching die tot dit resultaat mocht leiden, voor de kundigheid, hartelijkheid en tijd, maar bovenal voor de bevlogenheid voor het vakgebied die enorm inspireert.

Ten slotte dank aan mijn ouders, Mirjam en Leon voor wiens steun, hulp en vertrouwen ik bijzonder dankbaar ben.

Gerdien Duijst
juli 2012

Literatuurlijst

Aalders, W. 'De Maranathakerk te 's-Gravenhage, *Kerk en Eredienst* 4 (1949) 4, pp. 193 - 220

Anon. 'Aanwijzingen voor gemeenten en bouwmeesters ten gebruiken bij het ontwerpen en bouwen of restaureren en inrichten van Nederlands Hervormde kerkgebouwen', vastgesteld op 9 juni 1947 door de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, in: Gravemeijer, K.H.E., *Beginselen van kerkbouw - rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk door de daartoe benoemde commissie*, Den Haag (Boekencentrum) 1954

Anon., 'De uitbreiding van de Technische Hogeschool te Delft', *T.H. mededelingen* z.j. (1953) 9

Anon., 'Herdenking eerste liturgische dienst in Hervormde kerk (13 nov.)', in: *Kerk in Den Haag* 15 (2011) 140 <http://www.kerkindenhaag.nl/articles/view/herdenking-eerste-liturgische-dienst-in-hervormde-kerk-13-nov> [4 juni 2012]

Anon.'Overwegingen bij kerkbouw', *Brochurereek van Generale Deputaten kerkopbouw van de Gereformeerde Kerken in Nederland*, 2 (1967) 3

Anon., 'PKN bezint zich op bestemming kerken', *Reformatorisch Dagblad,* 7 juni 2007, <http://www.refdag.nl/kerkplein/kerknieuws/pkn_bezint_zich_op_bestemming_kerken_1_216500,> [14 maart 2012]

Art Zuid, 'Karel L. Sijmons. Thomaskerk' <http://www.artzuid.nl/artzuid2011.php?artist=karel-l-sijmons&work=83> [9 mei 2012]

Baauw, Mari, 'Een dak van bladeren - Ontmoeting andermaal: een reactie' *Eredienstvaardig* 24 (2008) 4, pp. 15 - 16

Bakema J.B., 'Van Stoel tot Stad', televisieserie uit 1962 <http://www.youtube.com/watch?v=NNJe4j4a-sA> [30 juni 2012]

Bakhuizen van den Brink, J.N., *Protestantsche Kerkbouw*, Arnhem (D. Brouwer en zoon-uitgevers) 1946

Barnard, W., 'Het materiaal van de kerkdienst' *Forum* 12 (1957) 1/2, pp. 3 - 4

Barnard, M., *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging. Over 'Praise and Worship', Thomasvieringen, kerkdiensten in migrantenkerken en ritualiteit op het internet,* Zoetermeer (Meinema) 2006

Barnard, Marcel en Paul Post, 'Nogmaals: de Liturgische Beweging voorbij. Enkele kritische kanttekeningen bij de historiografie van het zogenoemde tijdvak van de Liturgische Beweging', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008) pp. 7 - 22

Bekaert, G., *In een of ander huis- kerkbouw op een keerpunt*, Tielt en Den Haag (Uitgeverij Lannoo) 1967

Bekaert, G. *Verzamelde opstellen. Deel 1: Stapstenen 1950-1965,* Brussel (Stichting Monumenten- en Landschapszorg) 1985

Belder, R.M., 'Kansen voor kerkgebouwen' 2007, <http://www.kerkrentmeester.nl/site/index.php/artikelen/gebouwen/gebouwen_kerken/Algemeen2/kansen_voor_kerkgebouwen> [14 maart 2012]

Blankesteijn, H.R. e.a., *Een hut om in te schuilen: Kerken van nu en morgen*, Baarn (Bosch en Keuning) 1964

Blankesteijn, H.R., *Heilige huizen: Over Het Bouwen, Inrichten en her-inrichten van een kerk - Werkboekje voor de Eredienst 16*, Zoetermeer (Boekencentrum) 1998

Blom, Anita en Joosje van Geest, 'Nagele, modern dorp in de Noordoostpolder', *Vitruvius* 4 (2011) 14, pp. 34 - 38

Boeyinga, B.T. e.a., *Kerkbouw: Ontwerpen van den studiekring 'Eredienst en kerkbouw' van het Instituut voor religieuze en kerkelijke kunst te Utrecht*, Arnhem (D. Brouwer en zoon-uitgevers) 1943

Boon, Rudolf, 'Zo laten wij de ziel aan ons geestelijk erfgoed ontglippen - een kanttekening bij kerksluiting' *Eredienstvaardig* 28 (2012) 1, pp. 4 - 7

Botton, Alain de, *De architectuur van het geluk,* Amsterdam (Amstel Uitgevers) *2008*

Broek, J.H. van den, *Creatieve krachten in de architectonische conceptie: rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft op woensdag 28 januari 1948*, Delft (Delftsche uitgeversmaatschappij) 1948a

Broek, J.H. van den, 'Kerkbouw en moderne architectuur' *Bouw* 3 (1948b) 30, pp. 225 - 229

Broek J.H. van den, 'Bouwkunst in dienst van de Kerk' *Wending* 8 (1953/1954) 10/11, pp. 703 - 716

Broek, J.H. van den, 'Stroomingen en tendenties in de nieuwe Nederlandsche Architectuur', *Bouw,* 1 (1946) 1, pp 4 - 11

Broek, J.H. van den en J. B. Bakema, 'Gereformeerde Kerk te Nagele' *Bouwkundig Weekblad,* 79 (1961) 24, pp. 482 - 489

Bruin, Wieger, 'In memoriam prof. F.A. Eschauzier' *Bouw* 13 (1958) 16, pp. 401 - 402

Bureau Monumenten en Archeologie in Amsterdam, 'Kernwaarden BMA Wederopbouwkerken' mei 2012a

Bureau Monumenten en Archeologie in Amsterdam, 'Routekaart religieus erfgoed. Pilot categoriseren Collectie kerken Amsterdam', 5 juni 2012b

Bureau Monumenten en Archeologie in Amsterdam, 'Voorstadiumbeschrijving BMA Wederopbouwkerken' mei 2012c

Dettingmeijer, Rob, 'De kerk uit het midden: van godshuis tot 'een of ander huis'. Het belang van de kerken in de Wederopbouw' *Bulletin KNOB* 101 (2002) 1, pp. 1 - 15

Doevendans K. et.al. (red.) *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap*, Zoetermeer (Boekencentrum) 2004

Eredienstvaardig, 'Tijdschrift voor de kerkdienst en wat er in ruime zin verband mee houdt' <http://www.eredienstvaardig.nl/het-tijdschrift/eredienstvaardig.html> [11 juni 2012]

Eschauzier, F.A., A van den Berg en P. de Vletter, 'Gereformeerde Kerk te Delft' *Bouwkundig Weekblad* 78 (1960) 22, pp. 482 - 483

Eschauzier, F.A., A van den Berg en P. de Vletter, 'Immanuëlkerk te Delft' *Bouw* 16 (1961) 24, pp. 745 - 747

Eschauzier, F.A., 'Maranatha-kerk' *Bouw* 25 (1949a) 2, pp. 768 - 771

Eschauzier, F.A., *Veranderingen in de Decoratieve Kunst,* Amsterdam (G. van Saanen 'Lectura Architectonica') 1949b

Eschauzier, Frits, 'Het karakter van het werk van Professor Eschauzier' *Forum* 13 (1958) 7, pp. 247 - 250

Evers, Markt, 'De cursus 'kerkelijke architectuur' (1946-1973) in de vakpers. Onderzoek naar de functie van de vakpers als platform voor kennisverspreiding en discussie', Utrecht (Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg Faculteit Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht) 2011 <http://igitur-archive.library.uu.nl/student-theses/2011-0902-202239/Scriptie%20Mark%20Evers%20compleet.pdf> [9 juni 2012]

Forum 3 (1948) 6/7*:* themanummers over tentoonstelling 'Nederlands Nieuwe Kerken'

Forum 12 (1957) 1/2: themanummer over de tentoonstelling 'ARK-10 jaar kerkbouw'

Forum 13 (1958) 7: themanummer over F.A. Eschauzier.

Francken, Jac, 'In gesprek over de preek. Een handreiking voor het gesprek over de preek in de gemeente en in de kerkenraad.' Oktober 2009 <http://www.pkn.nl/site/uploadedDocs/Ingesprekoverdepreek.pdf> [4 juni 2012]

Grandpré Molière, M.J., 'Ter herinnering aan F. Eschauzier' *Bouwkundig Weekblad* 76 (1958) 32, pp. 391 - 394

Gravemeijer, K.H.E., *Beginselen van kerkbouw – rapport uitgebracht aan de Generale Synode der Nederlandse Hervormde kerk door de daartoe benoemde commissie*, Den Haag (Boekencentrum) 1954

Groenendijk, P., *De Nederlandse architectuur in een notendop: Wat iedereen over de bouwkunst in ons land moet weten*, Amsterdam (Bakker) 2005

Groep, Sjaak van de, 'Groei in de genade van onze Heer en redder (2 Petrus 3:18)'*NRC Handelsblad*, 10 en 11 maart 2012, pp. 14 -15

Guéranger, P., *L'anée liturgique*, Tours 1920

Heitink, G, *Een kerk met karakter. Tijd voor heroriëntatie,* Kampen (Uitgeverij Kok) 2007

Heuvel, Wim J. van, *Karel Sijmons, architect,* Voorburg (Van Heuvel) 1998

Heuvel, Wim J. van, *Karel Sijmons, kerken,* Voorburg (Van Heuvel) 2000

Hul, J. van 't, 'Eredienstvaardig vernieuwd' *Reformatorisch Dagblad,* 20 februari 1995 <http://www.digibron.nl/search/share.jsp?uid=00000000012de53d91d292eb55025d00&sourceid=1011> [11 juni 2012]

Immink, F.G., *Het Heilige gebeurt: Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer (Boekencentrum) 2011

Jansen, Daan., 'De Protestantse Kerkbouw' *Forum* 3 (1948) 6/7, pp. 152- 155

Jong, Klaas-Willem de, '100 jaar liturgievernieuwing: emancipatie van de gemeente' in: Christelijk Weekblad 59 (2011) 45 <http://home.planet.nl/~jong9304/publicaties/cw/cw-100jaarliturgievernieuwing.html> [4 juni 2012]

Jong, Klaas-Willem de, 'De oprichting van de Liturgische Kring - een poging tot reconstructie', in Lectiones 6 (2005), 79 - 88 <http://home.planet.nl/~jong9304/publicaties/pub/pub-oprichtinglk.html#_ftn14> [4 juni 2012]

Jong, Klaas-Willem de, 'Inventaris van het archief van de Liturgische Kring', in: Lectiones 4(2000), pp. 75-94. <http://home.planet.nl/~jong9304/publicaties/pub/pub-inventarisarchiefliturgischekring.htm> [4 juni 2012]

Jong, K.W. de, 'Ordening van dienst. Achtergronden van en ontwikkelingen in de eredienst van de Gereformeerde Kerken in Nederland', Amsterdam (promotieonderzoek Vrije Universiteit Amsterdam) 1996 < http://home.planet.nl/~jong9304/proefschrift/homeproef.html> [6 juni 2012]

Jonge, S. de, *Kerkarchitectuur na 2000: het ontwikkelen van grensverleggende typologieën vanuit het samenspel tussen liturgie, architectuur en duurzame ontwikkeling,* Eindhoven (Universiteits Drukkerij Technische Universiteit Eindhoven) 2002

Kampen, Hans van, 'Het kerkgebouw als heilige ruimte - Gesprek met Pim van Dijk, liturgische vormgever' *Eredienstvaardig* 26 (2010) 3, pp. 31 - 34

Kerk en Eredienst, 1948 < http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Kerk%20en%20eeredienst_tcm99-132774.pdf> [8 juni 2012]

Knijtijzer, H., 'Het oude lied der sacrale architectuur' *Bouw* 3 (1948) 21, pp. 157 - 159

Kohmanns, Birthe, *Nagele - Leven in het Vierkant.* Een interactieve documentatie over het polderdorp Nagele (afstudeeropdracht Fachhochschule Dortmund) 2005 <http://www.leveninhetvierkant.com> [29 juni 2012]

Kramer, Walter, 'Ontmoeting - die tussen ons zijn woning heeft' *Eredienstvaardig* 24 (2008) 1, pp. 14 - 15

Kruidenier, M., *Kerken: categoriaal onderzoek wederopbouw 1940-1965*, Zeist, (RACM) 2006 <http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/Kerken_Nederland.pdf> [3 april 2012]

Labeur, Liesbeth, 'Over kunst en reformatorisch enzo' 2009 <http://www.overkunstenreformatorischenzo.nl/clientdata/downloads/downloadbaar_magazine.pdf> [31 mei 2012]

Leeuw, G. van der, *Liturgiek*, Nijkerk (G.F. Callenbach) 1940

Leeuwen, F.E. van, 'Beschouwing', *Forum* 8 (1953) 8, pp. 270 - 284

Lefebvre, H. *The Production of Space*, Oxford (Blackwell) 1991

Lingen, A. van der en J.H. Uytenbogaardt, 'Een protestantse visie op het kerkgebouw' april 2009. <http://www.pkn.nl/site/uploadedDocs/Een_protestantse_visie_op_het_kerkgebouw_april_09(2).pdf> [30 mei 2012]

Limpt, Cokky van, 'Kerk bouwen voor iedere vrome wens' *Trouw*, 7 juni 2002 < http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2795648/2002/06/07/Kerk-bouwen-voor-iedere-vrome-wens.dhtml> [12 juni 2012]

Lukken, Gerard, 'Betekenislagen van het kerkgebouw. Een benadering vanuit de recente tensieve semiotiek', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008) pp. 117 - 138

Lukken, Gerard 'Een kritische blik op het hedendaagse rituele landschap met het oog op het christelijk ritueel' in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 22 (2006) pp. 113 - 133

Luthmann, J.M. en G.J. van der Grinten,'Bij het verscheiden van Eschauzier' *Bouwkundig Weekblad* 75 (1957) pp. 381-382

Martens, J., *Revitaliseren, herbestemmen of slopen? Toekomstperspectieven voor kerkgebouwen*, Leuven (afstudeerscriptie KU Leuven) 2003 <http://users.telenet.be/jokejohn/Toekomstperspectieven%20voor%20kerkgebouwen.pdf> [3 april 2012]

Meeteren, H. van, *De geest leidt het schip*, Zeist (afstudeerscriptie Monumentenzorg, R. LeMaire Centrum Leuven) 1999

Mehrtens, Frits, 'Het orgel in de kerk' *Forum* 12 (1957) 1/2, pp. 55 - 57

Meijel, L. van., 'Waardestellende inventarisatie: kerkgebouwen in de gemeente Ede uit de periode van oorlog en wederopbouw (1940 - 1967)', juni 2008. <http://www.adviseursincultuurhistorie.nl/pdf_producten/Meijel_inventarisaties_kerken_Ede.pdf> [31 mei 2012]

Miedema, R., *Kerkbouw Kernbouw: studie over het wezen en vorm van het kerkgebouw*, Lochem (De Tijdstroom) 1947

Miedema, R., 'Protestantse Kerkbouw' *Forum* 3 (1948) 6/7, pp. 156- 159

Mourik, W.J.G. van, *Hervormde Kerkbouw na 1945*, Den Haag (Boekencentrum) 1957

Nederlandse Architectuur Instituut, 'Johannes Hendrik van den Broek'<http://zoeken.nai.nl/CIS/persoon/13796> [7 juni 2012]

Nelissen, N.J.M., *Geloof in de toekomst! Strategisch Plan voor het religieus Erfgoed*, Utrecht (Drukkerij Berne) 2008 < http://www.religieuserfgoed.nl/doc/GelooftoekomstWEB.PDF> [11 juni 2012]

Noordmans, O., *Liturgie,* Amsterdam, 1939

Oppen, W.K. van (red.), *Nederlands Nieuwe Kerken*, Amsterdam (Uitgeverij G. van Saane) 1948

Ort, F.Z., *Zomaar een dak: Hervormde kerkbouw tussen 1945 en 1995*, Zoetermeer (Boekencentrum) 1994

Ort, F.Z., 'Kerkgebouwen van Sijmons mijlpaal en toetssteen', *Trouw*, 16 december 1995 < http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2692681/1995/12/16/Kerkgebouwen-van-Sijmons-mijlpaal-en-toetssteen.dhtml> [6 juni 2012]

Overbosch, W.G., 'Situatieschets van de protestantse kerkbouw in Nederland', *Bouw* 17 (1962) 52, pp. 872 - 875

Peursen, C.A. van, *Aspecten van Kerkbouw*, Aalten (Uitgeversmaatschappij de Graafschap) 1961

Post, Paul, 'Rituele en religieuze identiteiten in Europa. Casus: actuele en religieuze dynamiek in Nederland', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 25 (2009) pp. 125 - 155

Postma, Eward, 'Het kerkgebouw als utopische ruimte. 'Katrina', een kerk op theatherfestival Tweetakt', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 25 (2009) pp. 157 - 183

Raats, K., 'Slopen of omdopen. Een onderzoek naar besluitvormingsprocessen bij herbestemming van kerkgebouwen', Amsterdam (Planologie en Sociale Geografie Universiteit van Amsterdam) 2010 < http://dare.uva.nl/document/353634 > [9 juni 2012]

Rasmussen, Steen Eiler, *Architectuur beleven,* 's Gravenhage (Staatsuitgeverij) 1983

Rietveld, G. 'Professor F.A. Eschauzier', *Forum* 13 (1958) 7, p. 217

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'De Top 100', 2007 <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/377> [6 juni 2012]

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Top 100: tot nu toe aangewezen', 13 februari 2012 <http://www.cultureelerfgoed.nl/node/566> [6 juni 2012]

Rijksuniversiteit Groningen, 'Jaarboek voor liturgieonderzoek 1984 - heden', mei 2011 < http://www.rug.nl/ggw/onderzoek/onderzoeksinstituten/icce/publicaties/index > [11 juni 2012]

Röell, D.C., 'Eschauzier als museum-architect' *Forum* 13 (1958) 7, pp. 226 - 229

Roeterdink, *De domo dei ad habitationis usum. Van godshuis tot woonbestemming*, Delft (afstudeerscriptie Bouwkunde Technische Universiteit Delft) 2002 < http://repository.tudelft.nl/view/ir/uuid:c8ee7cb0-5fe8-47bd-902b-66406040e4df/ > [9 juni 2012]

Roeterdink, N. e.a., *Onderzoek herbestemming kerken en kerklocaties: een inventarisatie vanaf 1970*, Houten (Digital4) 2008

Roos, G.T., 'De Maranatha Kerk der Ned. Herv. Gemeente te 's-Gravenhage' *Polytechnisch Tijdschrift* 7 (1952) pp. 149-155b

Rozemond, Frans, 'Een opgelegde liturgie werkt niet meer', in: *Kerkinformatie* - officieel orgaan van de Protestantse Kerk in Nederland. (2005) 131, pp. 16 - 17

Sijmons, K.L. 'De Protestantse eredienst en de plattegrond van het kerkbouw' *Wending* 8 (1953/1954) 10/11, pp. 694 - 702

Sijmons, K.L. 'De traditie van het Protestante Kerkgebouw, *Wending* 4 (1949) 9, pp. 575 - 583

Sijmons, K.L. 'Het Protestante Monument', *Kerk en Eredienst* 9 (1954) 12, pp. 226 - 233

Sijmons, K.L., 'Kerkbouw en architectuur' *Forum* 3 (1948) 6/7, pp. 194- 195

Sijmons, K.L., *Protestantsche Kerkbouw*, Den Haag (D.A. Daamen's Uitgeversmaatschappij) 1946

Smit, Ellen, "Broek, Johannes Hendrik van den (1898-1978)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 10 februari 2012 <www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/broek> [8 juni 2012]

Sporer, Jasmin, *De kerken in Slotermeer*, Amsterdam (afstudeerscriptie Erfgoedstudies Vrije Universiteit Amsterdam) 2011 < http://www.ubvu.vu.nl/scripties/ft/13_1618008.pdf> [30-05-2012]

Steensma, R., 'Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland kerken' in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 23 (2007) pp. 103 - 120

Steensma, R., 'Bronzen doopvonten in Noord-Duitsland. Uitersten in vontvormgeving' in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) pp. 197 - 214

Steensma, R., 'Nieuw liturgisch meubilair in protestantse kerken' in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 21 (2005) pp. 236 - 258

Steensma, R., *Opdat de ruimten meevieren: Een studie over spanning tussen liturgie en monumentenzorg bij de herinrichting en gebruik van monumentale Hervormde kerken*, Baarn (Bosch en Keuning) 1982

Steensma, R., 'Sacramentsnissen in Groninger kerken' in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 18 (2002) pp. 77 - 100

Swichem, C.A. van, Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst, Den Haag (J.N. Voorhoeve) 1970

Swichem, C.A. van e.a. (red.), *Honderdvijftig jaar Gereformeerde kerkbouw*, Kampen (Kok) 1986

Tijen, W. van, 'Een persoonlijke herinnering aan Eschauzier' *Forum* 13 (1958) 7, pp. 222 - 225

Tongeren, L. van, 'De ruimtelijke dispositie van de gemeenschapsliturgie', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 20 (2004) pp. 107 - 134

Uytenbogaardt, Hans, 'Vieren in oude en nieuwe ruimte' *Eredienstvaardig* 24 (2008) 4, pp 10 - 14

Vredenburg, R. en J. de Vos, 'Plaatsingslijst van het archief. K. L. Sijmons (1908-1989). Archief 1932-1989), Nederlands Architectuurinstituut, 1992/2005 <http://searchassets.nai.nl/image/CIS//pdf/SIJM_ibw.pdf> [6 juni 2012]

Wending, 'Inhoudsopgave. Wending - maandblad voor evangelie en cultuur' <http://www.hdc.vu.nl/nl/Images/Wending_tcm99-133538.pdf>, maart 1978 [10 juli 2012]

Werf, J. van der, *Eschauzier 1889-1957: orde voor de zintuigen*, Rotterdam (Uitgeverij 010) 1999

Werkgroep Kerkbouw van de Protestantse Kerk in Nederland, 'Manifest (her)gebruik kerkgebouwen' juni 2007 <http://www.pkn.nl/info.aspx?o=0&rIntNavMotherNavId=4083&inc=info&rIntNavId=4091&page=9338#> [14 maart 2012]

Westerhuis, B.B., 'Kerk en moderne architectuur' *Forum* 12 (1957) 1/2, pp. 39 - 41

Wikipedia, 'Maranatha (Delft)' <http://nl.wikipedia.org/wiki/Maranatha_(Delft)> 29 april 2012a [26 juni 2012]

Wikipedia, 'Wippolder (Delft)' <http://nl.wikipedia.org/wiki/Wippolder_(Delft)>, 24 juni 2012b [26 juni 2012]

Zanten, Machiel van, 'Kerkgebouwen zijn verankerd in ons collectieve geheugen' *Venster (Stichting Oude Gelderse kerken)*2004 <http://www.machielvanzanten.nl/kerkgebouwen.html> [12 juni 2012]

Zuidkanter, 'Paaskerk, een monument zonder staatsie', maart 2005 <http://www.dezuidkanter.nl/html/his_0023.php> [6 juni 2012]

Afbeeldingenlijst

Voorzijde. Bewerking door auteur van voorzijde Nederlands Nieuwe Kerken (Van Oppen, 1948, z.p.) en foto Thomaskerk (G.H. Duijst 2012)

Pagina 4. Opstandingskerk te Amsterdam – Duintjer (Van Mourik 1957, p. 208 en 211)

Pagina 10, 11. Bewerking door auteur van poster tentoonstelling ARK – 10 jaar kerkbouw <http://search.socialhistory.org/bookcover.php?isn=30051001521845&size=large> [9 juni 2012]

Theologen

Pagina 13. Het aantal nieuw gebouwde kerken in de periode 1945-1965 (Van Meeteren 1999, p. 12)

Pagina 13. Relatief aandeel in de kerkbouw in de periode 1945-1965 naar geloofsrichting (Van Meeteren 1999, p. 12)

Pagina 15. Gerardus van der Leeuw (A. de Buck, 'Levensbericht G. van der Leeuw', in: Jaarboek, 1951-1952, Amsterdam, p. 233)

Pagina 15. Oepke Noordmans (Voorzijde van Karel Blei, Noordmans, (Kampen, 2010) <http://www.kok.nl/media/catalog/product/cache/22/image/9df78eab33525d08d6e5fb8d27136e95/i/s/isbn-9789043517584-1-1330988756.jpg> [1 juni 2012])

Pagina 15. Jan Nicolaas Bakhuizen van den Brink (G.H.M. Posthumus Meyjes, 'Levensbericht J.N. Bakhuizen van den Brink', in: Jaarboek, 1989, Amsterdam, p. 120)

Pagina 16. Plattegrond van de Dorpskerk te Zuidlaren (Steensma 1982, p. 236)

Pagina 17. De ideale kerkplattegrond volgens Van de Leeuw (Van der Leeuw, 1940, p. 115)

Pagina 17. Plattegrond van de Goede Herderkerk te Rotterdam (Ort 1994, p 64)

Pagina 17. Plattegrond Boezemkerk te Bolnes (Ort 1994, p. 72)

Pagina 17. Plattegrond Hervormde Kerk te Groenekan (Ort 1994, p. 49)

Pagina 18. Voorbeelden van ruimte-indelingen en ruimtevormen (Gravemeijer 1954, p. 61)

Pagina 19. Dorpskerk te Ens - Nielsen en Spruit (Van Mourik 1957, p. 23 en 25)

Pagina 19. Goede Herderkerk te Oosterbeek – Eschauzier (Van Mourik 1957, p. 48 en 53)

Pagina 19. Dorpskerk te Halle - Zandstra, Giesen en Sijmons (Van Mourik 1957, p. 110 - 111)

Pagina 19. Opstandingskerk te Amsterdam – Duintjer (Van Mourik 1957, p. 208 en 211)

Tentoonstellingen

Pagina 22. Voorzijde Nederlands Nieuwe Kerken (Van Oppen, 1948, z.p.)

Pagina 23. Plattegrond van de Dorpskerk te Halle - Zandstra, Giesen en Sijmons (Van Mourik, 1957, p. 109)

Pagina 25. Poster tentoonstelling ARK – 10 jaar kerkbouw <http://search.socialhistory.org/bookcover.php?isn=30051001521845&size=large> [9 juni 2012]

Pagina 26. Nederlands Hervormde Kerk in Radewijk –Schöne, in: Nederlands Nieuwe Kerken (Van Oppen, 1948, pp. 106 - 107)

Pagina 16. Dorpskerk in Halle – Zandstra, Giesen en Sijmons, in: Nederlands Nieuwe Kerken (Van Oppen, 1948, pp. 98- 99)

Architecten

Sijmons

Pagina 28. Karel Sijmons, <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/08/Karel-sijmons-1301162148.jpg/405px-Karel-sijmons-1301162148.jpg> [9 juni 2012]) of

Pagina 30. Interieur Adventskerk te Den Haag (Van Mourik 1957, p. 117)

Pagina 30. Exterieur Adventskerk te Den Haag (Van Mourik 1957, p. 116)

Pagina 30. Interieur Adventskerk te Aerdenhout (Ort 1994, p. 77)

Pagina 30. Exterieur Adventskerk te Aerdenhout (Ort 1994, p. 77)

Pagina 30. Interieur Paaskerk te Zaandam (Blankesteijn 1964, p. 148)

Pagina 30. Exterieur Paaskerk te Zaandam (Blankesteijn 1964, p. 147)

Pagina 32. Interieur van de Sint Odulphuskerk te Assendelft, gezien vanuit het koor naar het westen, tijdens een kerkdienst, 1649 <http://www.rijksmuseum.nl/images/aria/sk/z/sk-c-217.z> [15 juni 2012]

Pagina 33. Plattegrond Thomaskerk (Sijmons 1969, p. 818)

Pagina 33. Plattegrond Adventskerk te Aerdenhout (Ort 1994, p. 76)

Pagina 33. Avondmaalsruimte Adventskerk te Aerdenhout (Ort 1994, p. 78)

Pagina 33. Sijmons in de Thomaskerk <http://www.artzuid.nl/images/artists/artzuid2011/big_115.jpg>

Van den Broek

Pagina 36. Johannes Hendrik van den Broek <http://schatkamer.nai.nl/system/pictures/19/large/BROZ_594-1.jpg?1309360732> [15 juni 2012]

Pagina 38. Lijnbaan te Rotterdam < http://i39.tinypic.com/2w4xzq1.jpg> [15 juni 2012]

Pagina 38. Aula Technische Universiteit Delft (Van den Broek 1966, p 12)

Pagina 39. Interieur Gereformeerde Kerk te Nagele (Van den Broek en Bakema 1961, p. 489)

Pagina 39. Exterieur Gereformeerde Kerk te Nagele (Van den Broek en Bakema 1961, p. 482)

Pagina 39. Interieur Opstandingskerk te Schiedam (Ort 1994, p. 69)

Pagina 39. Exterieur Opstandingskerk te Schiedam (Ort 1994, p. 69)

Pagina 41. Scenario's voor relatie liturgisch centrum met bankenplan (Van den Broek 1953, pp. 712 -713)

Eschauzier

Pagina 42. Frits Adolf Eschauzier (Van der Werf 2002, p. 2)

Pagina 44. Woonhuis Noorderheide (Van der Werf 2002, p. 105)

Pagina 44. Hal Noorderheide (Van der Werf 2002, p. 107)

Pagina 44. Woonhuis Van Schaardenburg (Van der Werf 2002, p. 84)

Pagina 44. Eetkamer Van Schaardenburg (Van der Werf 2002, p. 87)

Pagina 46. Interieur Maranathakerk te Den Haag <http://www.trouw.nl/tr/nl/4464/Religie-filosofie/campaign/item/detail/1833037/5761/Maranathakerk-Den-Haag---inspirerende-plek-in-de-stad.dhtml>, februari 2011 [16 juni 2012]

Pagina 46. Exterieur Maranathakerk te Den Haag <http://nl.wikipedia.org/wiki/Maranathakerk_(Den_Haag)>, mei 2012 [16 juni 2012]

Pagina 46. Interieur Goede Herderkerk te Oosterbeek <http://reliwiki.nl/images/e/e9/12072_Oosterbeek_vm._PKN._vm.NHK._Goede_Herderkerk_1955_bg.2008_Utrechtseweg_220_Gld._opname_22-04-2008_foto._Andr%C3%A9_van_Dijk._Kerkenverzamelaar.jpg>, juni 2009 [16 juni 2012]

Pagina 46. Exterieur Goede Herderkerk te Oosterbeek <http://reliwiki.nl/images/f/f3/12072_Oosterbeek_vm._PKN._vm.NH.Goede_Herderkerk_1955_bg.2008_Utrechtseweg_Gld._opname_1996_foto._Andr%C3%A9_van_Dijk._Kerkenverzamelaar_%282%29.jpg>, 2009 [16 juni 2012]

Pagina 46. Ontwerp Eschauzier voor het V.P.R.O gebouw (Van der Werf 2002, p. 96)

Pagina 46. Villa VPRO – MVRDV <http://www.flickr.com/photos/26343079@N04/2736465733/>, juni 2008 [16 juni 2012]

Pagina 49. Groot én klein raam in de Immanuëlkerk (foto auteur, 18 juni 2012)

Pagina 49. Achterwand Goede Herderkerk bestaat uit een patroon van poriso-stenen en van gaatjes voorziene tegeltjes. <http://reliwiki.nl/index.php?title=Bestand:12072_Oosterbeek_vm._PKN._vm.NHK._Goede_Herderkerk_1955_bg.2008_Utrechtseweg_220_Gld._opname_22-04-2008_foto._Andr%C3%A9_van_Dijk._Kerkenverzamelaar_(25).jpg>, juni 2009 [16 juni 2012]

Pagina 49. Het plafond van de Maranthakerk is in verschillende groen/blauwtinten geverfd <http://www.maranathakerkdenhaag.nl/nieuwefotos/0052.JPG> [7 juli 2012]

Pagina 49. Voetverwarming in de Immanuëlkerk (foto auteur, 18 juni 2012)

Deel 2

Pagina 50, 51. Interieur St. Martinuskerk te Tzummarum <http://www.pimvandijkdesigns.nl/Projecten/ST._MARTINUSKERK.html> [16 juni 2012]

Pagina 54. Interieur De Opgang te Osdorp <http://www.pimvandijkdesigns.nl/Projecten/DE_OPGANG.html> [16 juni 2012]

Pagina 55. Interieur St. Martinuskerk te Tzummarum <http://www.pimvandijkdesigns.nl/Projecten/ST._MARTINUSKERK.html> [16 juni 2012]

Pagina 56. Doopvont De Lucaskerk te Arnhem <http://www.pimvandijkdesigns.nl/Producten/Doopvont.html> [11 juni 2012]

Pagina 59. Katrina tijdens Tweetakt <http://www.flickr.com/photos/oxjamnl/3395197462/sizes/l/in/photostream/>, [16 juni 2012]

Pagina 59. Interieur Katrina <http://amaro.nl/blog/wp-content/uploads/2011/03/katrina2.jpg> [16 juni 2012]

Pagina 60. Bijlmermeer te Amsterdam <http://www.strabrecht.nl/sectie/ckv/10/Architectuur/Functionalisme/CKV-f0001.htm> [16 juni 2012]

Pagina 66. Woonplaats (De Jonge 2002, p. 351)

Pagina 66. Speelplaats (De Jonge 2002, p. 353)

Pagina 66. Vindplaats (De Jonge 2002, p. 355)

Pagina 66. Gedenkplaats (De Jonge 2002, p. 357)

Pagina 66. Schuilplaats (De Jonge 2002, p. 359)

Pagina 68. Exterieur Petrus en Pauluskerk te Maassluis <http://www.buitink-technology.com/nl/projecten/kerk-maassluis/?cat=1118> [16 juni 2012]

Pagina 68. Interieur Petrus en Pauluskerk te Maassluis <http://www.buitink-technology.com/media/18527/KERK6.jpg> [16 juni 2012]

Pagina 68. Exterieur De Fontein te Nijkerk < http://www.roelofs-en-haase.nl/nl/bin/11281869-a6f9-4a8d-bb44-b824c96b0041/646-afbeelding-02.jpg> april 2011 [16 juni 2012]

Pagina 68. Interieur De Fontein te Nijkerk <http://www.refdag.nl/polopoly_fs/kerkzaal_1_541149!image/1095905915.jpg>, februari 2011 [16 juni 2012]

Pagina 69. Denkbare liturgische opstellingen voor het Pastoraal Centrum te Hendrik-Ido-Ambacht (Doevendans et. al. 2004, p. 234)

Pagina 69. Entree van Grote Kerk te Schiedam (Doevendans et. al. 2004, p. 232)

Pagina 72. Kernwaardering Thomaskerk te Amsterdam (BMA 2012b, z.p.)

Deel 3

Alle gebruikte foto's zijn gemaakt door de auteur (2012) evenals het schema van de definitie van de beleving (2012).

Pagina 84, 98, 112. Satelietbeelden (Afbeeldingen van Google Earth, Aerodata international surveys 2012)

Pagina 84. Plattegrond Thomaskerk (Sijmons 1969, p. 818)

Pagina 98. Plattegrond Gereformeerde Kerk Nagele (Van den Broek en Bakema 1961, p. 478)

Pagina 112. Plattegrond Immanuëlkerk (Eschauzier 1961, p. 746)